

सामुदायिक वन बुलेटिन

अंक २१

आ.व. २०८१/०८२

नेपाल सरकार
वन तथा वातावरण मन्त्रालय
वन तथा भू-संरक्षण विभाग
सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र
बबरमहल, काठमाडौं

हस्तकला तालिम, घुम्ना सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, लमही, दाङ

जामुनखाडी सामुदायिक वन, कन्काई-१, भ्जापा

सामुदायिक वन बुलेटिन

सम्पादक मण्डल

शोभा सुवेदी
विजयराज पौड्याल
रामबाबु पौड्याल
डा. शम्भु दंगाल
चन्द्रदीप खतिवडा

प्रकाशक

सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र
बबरमहल, काठमाडौं
आ.व. २०८१/०८२

सामुदायिक वन बुलेटिन, अंक २१
सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र, बबरमहल, काठमाडौं

प्रकाशन वर्ष: आ.व. २०८१/०८२

प्रकाशन प्रति: ६००

आवरण फोटो: सूर्यविनायक सामुदायिक वन, सु.न.पा.-८, भक्तपुर

फोटो सौजन्य: प्रदिपराज न्यौपाने

उत्तरदायी: यस बुलेटिनमा समावेश गरिएका लेख/रचनाहरू सम्बन्धित लेखकहरूका निजी विचारहरू हुन् र यी रचनाहरू प्रतिको सम्पूर्ण उत्तरदायित्व लेखक स्वयंमा नै निहित रहनेछ ।

मुद्रक: सिग्मा जनरल अफसेट प्रेस
सानेपा, ललितपुर
फोन: ०१-५४५४०२९

नेपाल सरकार
वन तथा वातावरण मन्त्रालय
वन तथा भू-संरक्षण विभाग
सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र

फोन नं. ०१-५३४७५९९,
५३५८४६८
बबरमहल, काठमाडौं

सम्पादकीय

करिब पाँच दशक अगाडि वनको संरक्षण र स्थानीय जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यका साथ सुरु भएको सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम जनसहभागितामा आधारित सफल वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको रूपमा विश्वसामु परिचित छ। सामुदायिक वनलाई नेपालमा अवलम्बन गरिएका समुदायमा आधारित वनका अरू वन व्यवस्थापन पद्धतिकै जननीको रूपमा मानिन्छ। हाल सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहबाट करिब २५ लाख हेक्टर वनक्षेत्रको व्यवस्थापन भई ३५ लाखभन्दा बढी घरधुरीका स्थानीय वन समुदायहरू लाभान्वित भएका छन्।

यो अङ्कमा सामुदायिक वन सम्बन्धी अवधारणा/अनुभूति, अध्ययन, अनुसन्धान, तथ्याङ्क, नवीनतम कार्यक्रम जस्ता लेख/रचनाहरू समेटी यसको दायरालाई फराकिलो बनाइएको छ र दिगो वन व्यवस्थापनका लागि टेवा पुग्ने गरी लेख रचना समेटिएको छ। सामुदायिक वन सम्बन्धी आधारभूत तथ्याङ्कहरूका अलावा कबुलियती वन (गरिबीको रेखामुनि), साझेदारी वन, धार्मिक वन, वन संरक्षण क्षेत्र र निजी वन सम्बन्धी आधारभूत तथ्याङ्कहरूलाई समेत समावेश गरिएको छ। साथै, आ. व. २०८१।०८२ मा सम्पन्न भएका राष्ट्रिय स्तरका गोष्ठीहरू तथा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी सगरमाथा र च्छोरोल्पा सम्वादका घोषणापत्रहरू कार्यान्वयनमा सहज होस् भन्ने अभिप्रायका साथ समावेश गरिएको छ। यो बुलेटिन सामुदायिक वन सम्बन्धी नीति निर्माता, चासो र अभिरुचि राख्ने पाठकहरू, अध्ययन, अनुसन्धान एवं विभिन्न परीक्षामा सहभागी हुने प्रशिक्षार्थीहरू लगायत यसमा सरोकार राख्ने सबैका लागि उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ।

यस बुलेटिनका लागि लेख/रचना उपलब्ध गराउनुहुने सम्पूर्ण लेखकहरू र सामुदायिक वन सम्बन्धी तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने सात वटै प्रदेशका वन मन्त्रालयहरू, निर्देशनालयहरू र सबै डिभिजन वन कार्यालयहरू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं। विज्ञ पाठकवर्गबाट अमूल्य राय, सुझावहरूको अपेक्षासहित उक्त सुझावहरूलाई समावेश गरी आगामी अङ्कमा परिष्कृत गरिने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछौं।

धन्यवाद !!!

नेपाल सरकार
वन तथा वातावरण मन्त्रालय
वन तथा भू-संरक्षण विभाग
सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र

फोन नं. ०१-५३४७५९९,
५३५८४६८
बबरमहल, काठमाडौं

मेरो भनाइ

नेपालमा वन तथा भू-संरक्षण विभाग अन्तर्गत सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको स्थापना वि.सं. २०७५ सालमा भएको हो। “सामुदायिक वन: सशक्तीकरण र समृद्धिको आधार” भन्ने सोचका साथ स्थापना भएको यस केन्द्रले सामुदायिक वन बुलेटिनका माध्यमबाट सामुदायिक वन सम्बन्धी ज्ञान व्यवस्थापन हुने विश्वास लिइएको छ।

यस केन्द्रले विगत वर्षदेखि सामुदायिक वनसँग सम्बन्धित अध्ययन, अनुसन्धान र लेख/रचनाहरू संकलन तथा प्रकाशन गर्दै आइरहेको यहाँहरूमा विदितै छ। सामुदायिक वन बुलेटिनको यो अङ्कमा यसको दायरालाई फराकिलो बनाउनुका साथै नयाँपन दिने प्रयास गरिएको छ। यस अङ्कमा सामुदायिक वनका मात्र नभै कबुलियती वन (गरिबीको रेखामुनि), साझेदारी वन, धार्मिक वन, वन संरक्षण क्षेत्र र निजी वन सम्बन्धी आधारभूत तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गरिएको छ। आ. व. २०८१।०८२ मा सम्पन्न राष्ट्रिय स्तरका गोष्ठीहरू, जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी सगरमाथा र च्छोरोल्पा सम्वादका घोषणापत्रहरू र सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रबाट संचालन भएका गतिविधिहरू र यसले आगामी दिनमा संचालन गर्नुपर्ने सम्भावित कार्यहरू समेत समावेश गरिएको छ। प्रस्तुत लेख रचनाका लेखकहरूमा वन प्राविधिकहरू देखि अभियानकर्मीसम्म र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका नेतृत्वकतदिखि वन प्रशासनको नेतृत्व गर्ने एवं गरिसकेका व्यक्तित्वहरू भएको हुँदा पनि वहाँहरूका अनुभव, अध्ययन, अनुसन्धानमा आधारित क्रियाकलापहरू समेटिएकोले यसमा चासो राख्ने सबैको लागि उपयोगी हुने र बुलेटिनको महत्व अझै बढ्ने अपेक्षा गरिएको छ।

यस अङ्कमा पहिलो पटक सामुदायिक वन सम्बन्धी आधारभूत तथ्याङ्कहरूका अतिरिक्त अन्य समुदायमा आधारित र निजी वनका तथ्याङ्क, घोषणापत्र र सम्वादहरू समेत समावेश गरिएको हुँदा पाठकवर्ग, नीति निर्माता र यसमा सरोकार राख्ने सबैका लागि अझै महत्वपूर्ण हुनेछ भन्नेमा विश्वास लिएको छु। लेख/रचना उपलब्ध गराउनुहुने सम्पूर्ण लेखक/ अनुसन्धानकर्ता र तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने प्रदेशस्थित सम्बन्धित वन मन्त्रालयहरू, वन निर्देशनालयहरू र सबै डिभिजन वन कार्यालयहरू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दै अझै यथार्थपरक वनाउनका लागि आगामी दिनमा समेत निरन्तर सहयोगको अपेक्षा गर्दछु।

यस अङ्कका लागि प्राप्त लेख/रचनाहरूलाई सुरुवातदेखि नै अध्ययन तथा पृष्ठपोषण गरी प्रकाशन गर्न सफल बनाउनुहुने सम्पादक मण्डलका सदस्यज्यूहरू श्री विजयराज पौड्याल, श्री रामबाबु पौड्याल र डा. शम्भु दंगाल प्रति कृतज्ञ छु। साथै, यस कार्यक्रमलाई सुरुदेखि प्रकाशनसम्म निरन्तर कार्य गरी सामुदायिक वन बुलेटिनको प्रकाशनलाई सम्भव बनाउनु हुने केन्द्रका वन अधिकृत श्री चन्द्रदीप खतिवडा र रेञ्जर श्री अस्मिना घिमिरेलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु।

अन्तमा, यस बुलेटिन तयारी तथा प्रकाशनमा प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष सहयोग पुर्याउनु हुने सबैमा धन्यवाद व्यक्त गर्दै बुलेटिनलाई भविष्यमा पनि यहाँहरूबाट प्राप्त पृष्ठपोषणलाई शिरोधार्य गर्दै अझ स्तरीय बनाउने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछु।

हार्दिक धन्यवाद !!!

Sauwade

शोभा सुवेदी
केन्द्र प्रमुख
सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र

विषय-सूची

क्र.सं.	विवरण	लेखक	पृष्ठ
१	समुदायमा आधारित वन र निजी वन सम्बन्धी तथ्याङ्क		१
२	सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रका गतिविधि	शोभा सुवेदी	१५
३	Advancing Community Forestry as It Marks Five Decades in Nepal	Dr. Rajendra KC	२४
४	सामुदायिक वनका पुस्तागत सवालहरु	डा. सिन्धु प्रसाद ढुंगाना	३८
५	Collective Action to Address Local Environmental Issues: The Role of Nepal's Community Forestry Program	Dr. Shambhu Dangal	४५
६	Community Forests and EbA in Nepal	Keshav Khanal	५०
७	Restoration-Based Forest Enterprise in Community Forests: A New Way Forward Towards Sustainability?	Aayush Gautam	५७
८	Restoration Strategies in Nepal's Community Forests: Approaches, Challenges, and Lessons Learned	Sagar Budhathoki ¹ Manita Khanal ² Shubhechchha Aryal ³	६७
९	सामुदायिक वनमा डढेलो व्यवस्थापनका लागि कार्यदिशा	विजयराज पौड्याल	८४
१०	नेपालमा डढेलो: जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन	राम बाबु पौड्याल	९३
११	Forest Fire Dynamics in Nepal	Smriety Regmi & Ramkrishna Gautam	१००
१२	प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रको अभ्यासमा खोरथली सामुदायिक वन	भोला खतिवडा	१०७

१३	समुदायमा आधारित वन उद्यम प्रवर्धनमा हामी कहाँ चुक्यौं	रेशम बहादुर डाँगी	११२
१४	वनमा आधारित महिला उद्यम र स्रोतमाथिको संघर्ष	कमल प्रसाद भण्डारी	१२५
१५	सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा वन सम्बर्धनको आवश्यकता	डा. नागेन्द्र प्रसाद यादव	१३३
१६	रेडप्लस मार्फत कार्वन व्यापार र सामुदायिक वनले प्राप्त गर्न सक्ने लाभ तथा लाभको सदुपयोग ढाँचाको विवेचना	पशुपतिनाथ कोईराला र लिजा के.सी.	१४५
१७	राष्ट्रियस्तरका वन गोष्ठी २०८२ : समृद्धि, सुशासन र समावेशिताका लागि दिगो वन व्यवस्थापनको मार्गचित्र	विजय ढकाल	१५८
१८	गोष्ठी तथा सम्वादका घोषणापत्रहरू		१६८

समुदायमा आधारित र निजी वन सम्बन्धी तथ्याङ्क

सामुदायिक वन कार्यक्रम समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन पद्धतिको सफल कार्यक्रमको रूपमा देशभित्र र बाहिरसमेत परिचित छ। यो कार्यक्रम "गर र सिक" भन्ने विषयलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढिरहेको र यसै पद्धतिको सिकाइका आधारमा कबुलियती वन (गरिबीको रेखामुनि), साझेदारी वन, लगायतका कार्यक्रमहरू राष्ट्रिय वनको सफल व्यवस्थापन मोडलको रूपमा कार्यान्वयनमा छन्।

वन ऐन, २०४९ तथा वन नियमावली, २०५१ को आधारमा साविक वन विभागले सामुदायिक वनको तथ्याङ्क अद्यावधिक सुरु गरी आ.व. २०७४/०७५ सम्म नियमित रूपमा संकलन तथा प्रकाशन गर्दै आएको थियो। तत् पश्चात् यस किसिमको तथ्याङ्क व्यवस्थापन हुन नसकेको सन्दर्भमा आ.व. २०८०/०८१ देखि सामुदायिक वन सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू संकलन र अद्यावधिक गर्ने कार्य सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रबाट सुरु भएको छ। आ.व. २०८१/०८२ मा केन्द्रबाट तल तालिकामा उल्लेख भए अनुसारका सामुदायिक वन लगायत सम्बन्धित अन्य कार्यक्रमका आधारभूत तथ्याङ्कहरू संकलन गरी प्रस्तुत गरिएको छ। आगामी वर्षदेखि वन ऐन, २०७६ तथा वन नियमावली, २०७९ वमोजिम वन र वन क्षेत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा विवरणहरू नियमित रूपमा प्राप्त हुने अपेक्षाका साथ यस केन्द्रको सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (MIS) लाई अपग्रेड गरी ८४ वटै डिभिजन वन कार्यालयबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी सबै प्रदेशमा प्रदेशस्तरीय MIS सम्बन्धी अन्तर्क्रिया गोष्ठी सम्पन्न गरिएको थियो। उल्लेखित तथ्याङ्क तथा विवरणहरू अद्यावधिक गर्न कै लागि आ.व. २०८२/०८३ मा सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको MIS मा तथ्याङ्क प्रवृष्टि कार्यक्रम तथा बजेट डिभिजन वन कार्यालयमा विनियोजन भएको छ। आशा छ, समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन लगायत राष्ट्रिय वन तथा निजी वन सम्बन्धी तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्न यस केन्द्रलाई सहयोग पुग्नेछ।

देशमा हालसम्म २३,०८९ वटा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, ८,१६९ वटा कबुलियती वन (गरिबीको रेखामुनिका) समूह, ३३ वटा साझेदारी वन समूह, ३५२ वटा धार्मिक वन, ५,२५९ निजी वन र ११ वटा वन संरक्षण क्षेत्र रहेका छन्। सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहबाट मात्र कुल वन क्षेत्रको ३७ प्रतिशत भन्दा बढी (२५,१७,७६५.५५ हेक्टर) वन क्षेत्रको व्यवस्थापन भई ३५,२०,०९६ घरधुरी लाभान्वित भइरहेका छन्। यो तथ्याङ्कमा मध्यवर्ती क्षेत्रका उल्लेखित वनहरूको विवरण समावेश छैन।

तल तालिकामा उल्लेखित तथ्याङ्कहरू वि.सं. २०८१ साल आश्विनदेखि वि.सं. २०८२ असारसम्ममा वन तथा भू-संरक्षण विभाग, सम्बन्धित सात वटै प्रदेशका वन मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय र डिभिजन वन कार्यालयहरूबाट प्राप्त गरिएको हो।

सारांश तालिका

सि.नं.	वनको प्रकार	जिल्ला संख्या	वनका संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	कैफियत
१.	सामुदायिक वन	७६	२३,०८९	२५,१७,७६५.५५	३५,२०,०९६	मुस्ताङ बाहेकका जिल्लामा
२.	कबुलियती वन (गरिबीका रेखामुनि)	४५	८,१६९	४१,९५५.११	७६,५५९	
३.	साझेदारी वन	१२	३३	७८३.६५	८,४१,८७०	
४.	धार्मिक वन	६०	३५३	५,६०४.७८		
५.	वन संरक्षण क्षेत्र	१२	११	१,९४,१५६		
६.	निजी वन	६९	५,२५९	३,७५१.४२		

१. सामुदायिक वन (२३,०८९) तथा कबुलियती वन (गरिबीका रेखामुनिका लागि) (८,१६९) को विस्तृत विवरण

सि. नं.	डिभिजन वन कार्यालय	सामुदायिक वन			कबुलियती वन (गरिबीका रेखामुनि)			कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	
कोशी प्रदेश								
१	ताप्लेजुङ	१३०	९,७३१.३९	९,६३९	-	-	-	
२	पाँचथर	१८५	१७,१७२.०८	३७,२६७	२२८	७९१.०९	१,५०९	
३	इलाम	२४३	५०,८९८.९४	४१,९१५	-	-	-	
४	झापा	५९	१५,८४०.१३	५२,४२७	-	-	-	
५	मोरङ	१३७	२२,३२९.०९	६९,८२२	-	-	-	
६	सुनसरी	७३	११,८०५.९२	४०,८४४	-	-	-	
७	धनकुटा	३७८	२९,५२४.८२	४५,७४२	-	-	-	

सि. नं.	डिभिजन वन कार्यालय	सामुदायिक वन			कबुलियती वन (गरिबीका रेखामुनि)			कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	
८	तेहथुम	३३९	१९,१३९.६३	२८,७१७	१२३	३४०.७३	१,३०५	
९	संखुवासभा	२८९	३८,४८७.२३	३०,२०४	-	-	-	
१०	भोजपुर	५६६	४५,३८२.६७	५१,२००	१९५	७५९.६२	१,५७६	
११	खोटाङ	४१९	५०,७०७.८०	४९,०७१	२३७	८९९.३५	२,३२७	
१२	सोलुखुम्बु	१६६	४२,२१५.२८	२६,१९२	६	८.२९	७७	
१३	ओखलढुंगा	३५५	२९,८७०.४३	४९,९४३	१९१	१,३२३.९२	२,०४४	
१४	गाइघाट, उदयपुर	२०८	४९,१७४.३०	४७,७९०	-	-	-	
१५	त्रिवेणी, उदयपुर	१६२	३४,२९३.७०	२०,४९२	-	-	-	
जम्मा		३,७०९	४,६६,५७३.४१	६,०१,२६५	९८०	४,१२३.००	८,८३८	
मधेश प्रदेश								
१६	पर्सा	४	७.५१	६५४	-	-	-	
१७	वारा	४२	१०,८२०.२६	१२,५४३	-	-	-	
१८	रौतहट	४३	८,२५७.१४	११,७५२	-	-	-	
१९	सर्लाही	८७	१५,२४४.७९	१६,५६८	१९	६४.५७	२१३	
२०	महोत्तरी	७८	८,५९५.२५	१२,७०१	५	१८.३५	४३४	
२१	धनुषा	४१	८,८५६.४५	७,८०२	२५	१५४.०२	३१०	
२२	सिरहा	११५	१६,५८२.२८	३४,३४९	-	-	-	
२३	सप्तरी	१३७	१८,७६१.२६	३३,३४१	-	-	-	
जम्मा		५४७	८७,१२४.९४	१,२९,७१०	४९	२३६.९४	९५७	
बागमती प्रदेश								
२४	हेटौडा, मकवानपुर	२१०	४५,४०१.७२	३७,२८९	१९४	८८१.३३	-*	*प्राप्त नभएको
२५	राप्ती, मकवानपुर	२०५	३४,०७७.००	३१,९७७	२६२	१,२५१.२०	१,७८२	
२६	चितवन	९३	२३,२४१.८८	५२,१३४	४३१	१,४५७.४५	२,८४९	
२७	धादिङ	७१	३७,७०२.६६	७७,५८३	४८५	१,९२२.४९	४,३३४	

सि. नं.	डिभिजन वन कार्यालय	सामुदायिक वन			कबुलियती वन (गरिवीका रेखामुनि)			कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	
२८	नुवाकोट	३६९	२६,४८५.६२	४०,४९५	-	-	-	
२९	रसुवा	६९	८,१६६.६५	६,२३८	-	-	-	
३०	काठमाडौं	१३७	६,३४१.९३	१७,८९५	-	-	-	
३१	भक्तपुर	५७	१,७५५.०५	१०,६२९	-	-	-	
३२	ललितपुर	२१०	११,३९५.६७	१६,५९६	-	-	-	
३३	काभ्रेपलान्चोक	५८४	३१,०४५.२३	५९,४८६	४६०	२,५४९.५१	४,७११	
३४	सिन्धुपाल्चोक	५३०	३१,७४७.६५	६६,६५८	४१३	२,०१०.०२	३,६३२	
३५	दोलखा	३८५	२८,८३१.३९	४४,२७७	१६४	७८७.९६	१,७१८	
३६	रामेछाप	४२८	३२,४२०.७४	५८,५७०.२	४५१	३०९.००	३,९२०	
३७	सिन्धुली	३१६	६३,४२४.६२	४०,४७३	२१८	१,३७१.०४	१,९९९	
३८	मरिण, सिन्धुली	२०५	५४,८२३.८६	१८,९७३	२३३	१,३८१.४५	२,२९०	
जम्मा		४,५१६	४,३६,८६१.६६	५,७९,२७३	३,३११	१३,९२१.४५	२७,२३५	
गण्डकी प्रदेश								
३९	म्याग्दी	३११	२५,८२०.७४	३४,१७८	४५१	३०९.००	३,९२०	
४०	मुस्ताङ	-	-	-	-	-	-	
४१	नवलपुर	२१३	३७,६४१.३६	५६,६७४	१८१	१,९३९.५७	१,९००	
४२	लमजुङ	३४६	२९,५५९.८७	२७,३३३	१७३	६८१.००	१,५६९	
४३	मनाङ	४	४,१९९.००	२१०	-	-	-	
४४	पर्वत	३८७	१४,४७२.२४	४३,८०५	६	१३.४९	५०	
४५	बागलुङ	५३७	३७,९९०.७०	७०,६१३	-	-	-	
४६	कास्की	५१०	२०,४८५.५४	४८,७९६	-	-	-	
४७	तनहुँ	६२६	६२,२४१.४०	६७,७७०	४८५	२,०६९.७५	२,९९६	
४८	स्याङ्जा	५२५	१६,४६८.३५	५७,९३०	१४	९७.९७	१७२	
४९	गोरखा	५१३	३४,२६९.०९	६४,३७८	२८३	९८३.६३	१,२०१	
जम्मा		३,९७२	२,८३,१४८.२९	४,७१,६८७	१,५९३	६,०९४.४१	११,८०८	

सि. नं.	डिभिजन वन कार्यालय	सामुदायिक वन			कबुलियती वन (गरिबीका रेखामुनि)			कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	
लुम्बिनी प्रदेश								
५०	नवलपरासी	६०	९,६७५.९०	३,१९,६४१	-	-	-	
५१	रुपन्देही	१०८	१६,२९१.९१	६९,१९७	-	-	-	
५२	तौलिहवा, कपिलवस्तु	७३	१२,७९४.८७	३४,१०२	१	२.९८	१०	
५३	गौतमबुद्ध, कपिलवस्तु	५४	९,९२०.५०	१२,४४७	-	-	-	
५४	पाल्पा	७०८	४१,४८२.५४	६१,८९५	१५३	१,३९८.२७	१,९१९	
५५	गुल्मी	४५८	१८,४०६.८०	६०,७७६	८	५०.७२	८४	
५६	अर्घाखाँची	४४६	३५,०७३.२२	५०,०१६	-	-	-	
५७	रुकुम पूर्व	१५३	१५,४५९.१८	१६,३०१	१५	५०.४९	१८१	
५८	रोल्पा	६०४	५६,९५२.३२	५५,७६३	५५	१६७.१७	६३०	
५९	प्युठान	४५१	५४,३८९.२१	५९,७३४	१८४	८०६.७६	१,७३९	
६०	देउखुरी, दाङ	१५१	५७,४६४.६५	४३,०६२	-	-	-	
६१	लमही, दाङ	३८९	६०,५८६.६९	७९,९३२	-	-	-	
६२	बाँके	११९	३४,००७.००	२४,८४२	-	-	-	
६३	बर्दिया	२८३	२०,५१२.७४	५२,४२२	-	-	-	
	जम्मा	४,०५७	४,४३,०१७.५३	९,४०,१३०	४१६	२,४७६.३९	४,५६३	
कर्णाली प्रदेश								
६४	सुर्खेत	२७२	५१,९२८.७६	४९,९८६	-	-	-	
६५	भेरी, सुर्खेत	१७५	३५,३५६.५४	२१,४४२	-	-	-	
६६	कालिकोट	२०२	१६,४०६.५१	६,५३८	४३	४४३.१३	५८०	
६७	जुम्ला	२०६	२९,५१४.१५	२३,०७८	१२७	१,९१७.००	१,९१२	
६८	मुगु	१०१	७,४२२.००	११,५१२	२९	४१६.००	५०४	
६९	हुम्ला	९८	२७,७९३.३२	७,९९०	१२४	२,४२२.००	१,८८४	
७०	डोल्पा	५४	११,६८५.१९	६,०७१	६७	३०१.७३	८९०	
७१	दैलेख	३९९	३९,१२२.६१	४९,५०९	६६	३९६.६८	७३९	

सि. नं.	डिभिजन वन कार्यालय	सामुदायिक वन			कबुलियती वन (गरिबीका रेखामुनि)			कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी संख्या	
७२	जाजरकोट	३१४	६०,०१४.५६	३२,८८८	६७	५६९.८६	९८१	
७३	सल्यान	६३०	६४,३७८.००	६४,२०८	२०३	१,०९८.९०	१,९१९	
७४	रुकुम पश्चिम	३८६	२०,४३८.१३	३६,८३३	६६	३२१.६३	६१३	
	जम्मा	२,८३७	३,६४,०५९.७७	३,१०,०५५	७९२	७,८८६.९३	१०,०२२	
सुदूरपश्चिम प्रदेश								
७५	कैलाली	३४०	४९,९९६.०३	७४,९७४	-	-	-	
७६	पहलमानपुर, कैलाली	३२०	५०,४२१.४०	८९,६४५	-	-	-	
७७	कंचनपुर	१४२	२१,२६०.४८	५४,४६६	-	-	-	
७८	डडेल्धुरा	४९९	६५,५२०.००	४०,८८३	१७७	८८२.०७	१,९७६	
७९	डोटी	४०१	९१,६४८.१८	३९,३९९	२१९	८८३.७५	२,०४८	
८०	अछाम	४२४	४६,६३०.३४	६५,८५३	१६६	६८७.२८	१,७९७	
८१	बाजुरा	३२७	२१,८४२.००	२८,१७३	१६९	२,११२.७०	३,०६९	
८२	बझाङ	४३९	४५,४३४.००	४३,५००	१२३	२,१७०.६०	२,३५६	
८३	बैतडी	३७५	३५,७३३.७२	३९,२०९	१७४	४७९.५९	१,८९०	
८४	दार्चुला	१८४	८,४९३.८०	११,८७४	-	-	-	
	जम्मा	३४५१	४,३६,९७९.९५	४,८७,९७६	१,०२८	७,२१५.९९	१३,१३६	
	कुल जम्मा	२३,०८९	२५,१७,७६५.५५	३५,२०,०९६	८,१६९	४१,९५५.११	७६,५५९	

२. साझेदारी वन (३३) सम्बन्धी विवरण

सि. नं.	साझेदारी वनको नाम	डिभिजन वन कार्यालय	जिल्ला	पहिलो कार्ययोजना स्वीकृत मिति	वनको क्षेत्रफल (हे.)	लाभान्वित घरधुरी
कोशी प्रदेश						
१	लाठीझोडा	मोरङ	मोरङ	०१/२५/२०७१	१,६८४.७४	१४,२०६
२	पथरी शनिश्चरे	मोरङ	मोरङ	०६/११/२०७३	२,३१५.९६	५१,३३३

सि. नं.	साझेदारी वनको नाम	डिभिजन वन कार्यालय	जिल्ला	पहिलो कार्ययोजना स्वीकृत मिति	वनको क्षेत्रफल (हे.)	लाभान्वित घरधुरी
३	लोहान्द्रा केराबारी	मोरङ	मोरङ	०९/२१/२०७३	१,६१५.४२	३२,८३६
४	वेलवारी चिसाइ	मोरङ	मोरङ	०७/२२/२०७४	१,६४६.६४	३५,९९७
जम्मा					७,२६२.७६	१,३४,३७२
मधेश प्रदेश						
५	सहजनाथ	बारा	बारा	०१/०६/२०६६	४,३५६.२७	१९,४४८
६	हलखोरिया	बारा	बारा	०१/०६/२०६६	१,९३८.४६	२७,१०८
७	तामागढी	बारा	बारा	०३/१८/२०६९	२,५७९.८८	१८,०३२
८	गढीमाई	बारा	बारा	०२/०२/२०७३	९९८.३२	१६,२५७
९	गादिमाई	पर्सा	पर्सा	०१/२७/२०६७	४,१०९.२२	२,९००
१०	सवैया	पर्सा	पर्सा	०१/२७/२०६७	३,१८८.६	३९,७७४
११	विन्दवासिनी कोईलाभार	पर्सा	पर्सा	०९/११/२०६८	४,२५८.९५	२१,७०६
१२	रंगपुर	रौतहट	रौतहट	०९/११/२०६८	३,४६२.९१	३३,२९८
१३	जंगलसहिया	रौतहट	रौतहट	०४/०५/२०६७	४,०९६.७९	३४,९५६
१४	रामलाल वृन्दावन	रौतहट	रौतहट	०९/११/२०६८	४,३६८.२७	२६,८१०
१५	वांकेमरहा	महोत्तरी	महोत्तरी	२०६८	२,२६३.४६	४८,४९७
१६	टुटेश्वरनाथ	महोत्तरी	महोत्तरी	२०६८	९९८.०९८	३०,५४४
१७	गढन्ता-बर्दिवास	महोत्तरी	महोत्तरी	२०६८	१,१७७.२१५	३२,१५६
१८	फुलजोरबावा	सर्लाही	सर्लाही	०१/०२/२०६७	२,५८९.५७	२७,९५३
१९	लालबन्दी	सर्लाही	सर्लाही	०८/०१/२०६९	१,६५०.५	४०,७७०
२०	जानकीनगर	सर्लाही	सर्लाही	०८/२८/२०७४	१,२९४.२७	४९,७४३
२१	जलाइध	धनुषा	धनुषा	०३/१३/२०७३	२,१९०.७३	२७,१२३
जम्मा					४५,५२१.५१	४,९७,०७५

सि. नं.	साझेदारी वनको नाम	डिभिजन वन कार्यालय	जिल्ला	पहिलो कार्ययोजना स्वीकृत मिति	वनको क्षेत्रफल (हे.)	लाभान्वित घरधुरी
गण्डकी प्रदेश						
२२	मध्यविन्दु	नवलपुर	नवलपरासी (ब.सु.प.)	०२/१४/२०७२	६७२.८६	३,४८९
जम्मा					६७२.८६	३,४८९
लुम्बिनी प्रदेश						
२३	बुद्धशान्ति	नवलपरासी	नवलपरासी (ब.सु.प.)	०२/२९/२०६८	१,२०४.२	११,४२२
२४	तिलौराकोट	कपिलवस्तु	कपिलवस्तु	१०/०९/२०६९	६,६१२.६२	२२,०००
२५	मायादेवी	कपिलवस्तु	कपिलवस्तु	१२/१०/२०७०	२,७१९.२६	२९,०००
२६	गौतमबुद्ध	गौतमबुद्ध	कपिलवस्तु	०६/०४/२०६८	३,७४३.३२	८,९१९
२७	कपिलवस्तु	गौतमबुद्ध	कपिलवस्तु	१०/१५/२०६९	५,०८७.४३	२५,९४०
२८	शिवराज	गौतमबुद्ध	कपिलवस्तु	०४/०५/२०७३	१,५०९.५	८,६५२
२९	लुम्बिनी	रुपन्देही	रुपन्देही	०४/०५/२०६७	१,३२१	२५,९३४
३०	देवदह	रुपन्देही	रुपन्देही	१०/२८/२०७३	७६४.२४	२४,५२२
जम्मा					२२,९६१.५७	१,५६,३८९
सुदूरपश्चिम प्रदेश						
३१	बाह्रवन	धनगढी	कैलाली	१२/२९/२०६८	१,६९१.७९	३१,२७२
३२	भारताल	धनगढी	कैलाली	०६/२३/२०७५	२,६५२.८	१३,१७३
३३	गौरीगंगा	धनगढी	कैलाली	२०७७	३,०२०.३६	६,१००
जम्मा					७,३६४.९५	५०,५४५
कुल जम्मा					८३,७८३.६५	८,४१,८७०

३. धार्मिक वन (३५३) तथा निजी वन (५,२५९) सम्बन्धी विवरण

सि.नं.	डिभिजन वन कार्यालय	धार्मिक वन		निजी वन		कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	
कोशी प्रदेश						
१	ताप्लेजुङ	-	-	२२	२७.२७	
२	पाँचथर	२	१७.३७	२८	२९.७५	
३	इलाम	१	२०४.२८	७७	६७.९८	
४	झापा	-	-	४५७	३००.००	
५	मोरङ	१२	४६.९३	६१८	७६०.८०	
६	सुनसरी	१२	५९.५२	४४४	२९२.४६	
७	धनकुटा	३	३०.४२	६३	८९.५८	
८	तेह्रथुम	-	-	३२	२६.१०	
९	संखुवासभा	२	११.३०	१४	२०.८२	
१०	भोजपुर	४	१०.७७	४९	४०.०७	
११	खोटाङ	९	०.८०	९	८.९४	
१२	सोलुखुम्बु	४	८८.९५	१००	१९२.७४	
१३	ओखलढुंगा	१	११.४८	३५	६७.८०	
१४	गाइघाट, उदयपुर	१	२.००	५५	२४.०५	
१५	त्रिवेणी, उदयपुर	३	११.०४	११८	५१.२०	
जम्मा		५४	४९४.८६	२,१२१	१,९९९.५७	
मधेश प्रदेश						
१६	पर्सा	-	-	१६८	११०.८२	
१७	वारा	-	-	३२१	१२५.६३	
१८	रौतहट	४	५१.७२	७२	५७.०९	
१९	सर्लाही	२	६.०६	९१	४५.५५	
२०	महोत्तरी	१	२१.५०	५७	३९.२१	
२१	धनुषा	-	-	२१०	१४४.४१	
२२	सिरहा	१	७.९२	१०१	७५.१९	
२३	सप्तरी	-	-	९५	४८.११	

सि.नं.	डिभिजन वन कार्यालय	धार्मिक वन		निजी वन		कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	
	जम्मा	८	८७.२०	१,११५	६४६.०१	
बागमती प्रदेश						
२४	हेटौडा, मकवानपुर	३	१२.२४	९८	७८.१८	
२५	राप्ती, मकवानपुर	४	१२.६४	१००	४३.४०	
२६	चितवन	७	२९.८५	१७३	३०.००	
२७	धादिङ	७	४४.०५	२७	१७.१४	
२८	नुवाकोट	३	५.३६	१८	१२.६४	
२९	रसुवा	-	-	८	८.६७	
३०	काठमाडौं	१०	१८९.००	६	२.५५	
३१	भक्तपुर	३	८.९१	७	३.२८	
३२	ललितपुर	६	८४.१४	४३	३३.६४	
३३	काभ्रेपलान्चोक	१	१.६७	३८	३४.१८	
३४	सिन्धुपाल्चोक	३	५.२५	६२	३६.७२	
३५	दोलखा	२	६.२१	२६	१६.००	
३६	रामेछाप	४	२४.६	४७	६२.५५	
३७	सिन्धुली	-	-	९	६.८२	
३८	मरिण	१	१.६०	६	२.६७	
	जम्मा	५४	४२५.५२	६६८	३८८.४४	
गण्डकी प्रदेश						
३९	म्याग्दी	२	११.९९	१०	४.५५	
४०	मुस्ताङ	-	-	-	-	
४१	नवलपुर	९	२३२.३७	६५	१८.१०	
४२	लमजुङ	२	१०.१२	५७	१९.४१	
४३	मनाङ	-	-	१६	७.५४	
४४	पर्वत	१	१८.७७	४१	१७.७६	
४५	बागलुङ	३	११.२०	८	५.१५	

सि.नं.	डिभिजन वन कार्यालय	धार्मिक वन		निजी वन		कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	
४६	कास्की	६	११.४०	४०	२४.४५	
४७	तनहुँ	११	२९.६२	७६	४२.७०	
४८	स्याङ्जा	२	१२.११	६०	३६.२०	
४९	गोरखा	६	६१.३५	५०	३०.१८	
जम्मा		४२	३९८.९३	४२३	२०६.०५	
लुम्बिनी प्रदेश						
५०	नवलपरासी	-	-	-	-	
५१	रुपन्देही	४	२७.९२	८५	९५.३८	
५२	कपिलवस्तु	४	२००.४५	३४	१३.६०	
५३	गौतमवुद्ध	१	१०.६३	८५	३०.०५	
५४	पाल्पा	४	२६१.११	४५	२७.४५	
५५	गुल्मी	२	१६६.८७	१४	७.४९	
५६	अर्घाखाँची	-	-	३३	२०.०३	
५७	रुकुम पूर्व	-	-	-	-	
५८	रोल्पा	१	०.७५	-	-	
५९	प्युठान	-	-	-	-	
६०	देउखुरी, दाङ	१	३८.५०	-	-	
६१	लमही, दाङ	५	११५.५२	२४१	१२९.२९	
६२	बाँके	४	९७.०८	-	-	
६३	बर्दिया	४	२१.६३	-	-	
जम्मा		३०	९४०.४६	५३७	३२३.२९	
कर्णाली प्रदेश						
६४	सुर्खेत	४	५१.३६	६५	४१.५५	
६५	भेरी, सुर्खेत	३	२२.७५	२	०.३९	
६६	कालिकोट	-	-	१०	२.६३	
६७	जुम्ला	-	-	६	६.००	

सि.नं.	डिभिजन वन कार्यालय	धार्मिक वन		निजी वन		कैफियत
		संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	संख्या	क्षेत्रफल (हे.)	
६८	मुगु	-	-	१०	४.६४	
६९	हुम्ला	१	६.००	२	९.००	
७०	डोल्पा	३	१७.६९	-	-	
७१	दैलेख	२	३.४४	१२	११.०६	
७२	जाजरकोट	१	९.४६	९	७.९३	
७३	सल्यान	१	४.४०	५१	१९.१४	
७४	रुकुम पश्चिम	१	४.००	३	१.३४	
जम्मा		१६	११९.१	१७०	१०३.६८	
सुदूरपश्चिम प्रदेश						
७५	कैलाली	११	१२९.४२	३८	३५.२७	
७६	पहलमानपुर, कैलाली	१	२५.००	२८	१४.००	
७७	कंचनपुर	१२	१३१.५१	१७८	१०९.३५	
७८	डडेल्धुरा	९	८०.७२	४	१.१२	
७९	डोटी	१	३.००	१२	६.७०	
८०	अछाम	३	८.९४	२	१.८१	
८१	बाजुरा	४	३२.३९	११	६.८८	
८२	बझांग	३	२,६६४.२०	९	३.५७	
८३	बैतडी	-	-	३	२.५०	
८४	दार्चुला	२	१२.६२	६	६.८५	
जम्मा		४६	३,०८७.८०	२९१	१८८.०५	
कुल जम्मा		३५३	५,६०४.७८	५,२५९	३,७५१.४२	

४. वन संरक्षण क्षेत्र (११) सम्बन्धी विवरण

सि. नं.	वन संरक्षण क्षेत्रको नाम	जिल्ला	घोषणा तथा लागु मिति	वनको क्षेत्रफल (हे.)	व्यवस्थापनको उद्देश्य
१	धनुषाधाम	धनुषा	१०/०४/२०६१	३४०	ऐतिहासिक, धार्मिक एवं वातावरणीय क्षेत्रको एकीकृत विकासद्वारा धार्मिक एवं पर्यापर्यटन क्षेत्रको प्रवर्धन गर्ने
२	काक्रेविहार	सुर्खेत	०१/३०/२०५१	१७५	जैविक विविधता, वन स्रोत, जलस्रोत र प्राकृतिक एवं धार्मिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने
३	मदाने	गुल्मी	११/१६/२०६७	१३,७६१	प्राकृतिक सौन्दर्य एवं पारिस्थितिकीय प्रणालीको संरक्षण गर्ने
४	पन्चासे	कास्की, पर्वत र स्याङ्जा	११/१५/२०६८	५,७७६	जैविक विविधता, जल स्रोत र पर्यापर्यटनको दीगो व्यवस्थापन एवं वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्ने
५	वरणडाभार	चितवन	११/१५/२०६८	१०,४६६	वनको अवस्था र वन्यजन्तुहरूको वासस्थान सुधार ल्याउनुको साथै जैविक मार्गहरूको पुनर्स्थापना र पर्यापर्यतान्को विकास गर्ने
६	खाता	बर्दिया	११/१५/२०६८	५,७४२	वन व्यवस्थापनद्वारा ठुला वन्यजन्तुहरूको वासस्थान र जैविकमार्गहरूको पुनर्स्थापना गर्ने

सि. नं.	वन संरक्षण क्षेत्रको नाम	जिल्ला	घोषणा तथा लागु मिति	वनको क्षेत्रफल (हे.)	व्यवस्थापनको उद्देश्य
७	लालझाडी-मोहना	कंचनपुर र कैलाली	११/१५/२०६८	२९,६४२	वन व्यवस्थापनद्वारा ठुला वन्यजन्तुहरूको वासस्थान र जैविकमार्गहरूको पुनर्स्थापना गर्ने
८	वसन्ता	कैलाली	११/१५/२०६८	६९,००१	वन व्यवस्थापनद्वारा ठुला वन्यजन्तुहरूको वासस्थान र जैविकमार्गहरूको पुनर्स्थापना गर्ने
९	रेसुङ्गा	गुल्मी	११/२८/२०७४	१९,२८१.३७	प्राकृतिक स्रोत, जैविक विविधता, जलाधारीय र पुरातात्विक महत्वको सम्पदाको संरक्षण गर्ने
१०	थाप्ले सत्यवती सालिमेदह	गुल्मी	११/२९/२०७४	३७,८४३.०६	जैविक विविधता, वन स्रोत, जलस्रोत र प्राकृतिक एवं धार्मिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने
११	गोदावरी फुल्चोकी	ललितपुर र काभ्रेपलान्चोक	०३/०२/२०७९	२,१२८.८८	जैविक विविधता, प्राकृतिक सौन्दर्य, भौगोलिक र भौगर्भिक अवस्था, पारिस्थिकीय प्रणाली, एवं सङ्कटापन्न जीवजन्तु/वनस्पति र ऐतिहासिक धार्मिक सांस्कृतिक महत्वका सम्पदा समेतको संरक्षण
जम्मा				१,९४,१५६	

स्रोत: सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र, बबरमहल, काठमाडौं, २०८२ असार

सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रका गतिविधिहरू

शोभा सुवेदी^१

पृष्ठभूमि

सामुदायिक वनको अवधारणा अनुरूप वन क्षेत्रको संरक्षण, विकास र उपयोग सुरु भएको पनि पाँच दशक बढी भइसकेको छ। सामुदायिक वन व्यवस्थापन पद्धति अन्तर्गत हालसम्म देशको कुल वन क्षेत्रको ३७ प्रतिशतभन्दा बढी वन क्षेत्र वन कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका कारण वन संरक्षण संस्थागत भएको छ। यसका अलावा, वनको क्षेत्रफलमा वृद्धि हुनुका साथै वन, वन्यजन्तु र जैविक विविधताको संरक्षण र विस्तार एवं पर्यापर्यटनको सम्भावना र कार्बन व्यापारको अवसर प्राप्त हुनु लगायतका थुप्रै सकारात्मक प्रभावहरू देखिएका छन्। सामुदायिक वन, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको एक सफल अभ्यास र सिकाइको रूपमा स्थापित र नेपाललाई गर्वका साथ विश्वसामु चिनाउनका लागि आज एउटा गतिलो र भरपर्दो माध्यम बनेको अवस्था छ। यसलाई सफल बनाउन संरचनागत र नीतिगत व्यवस्थाहरूले समेत वातावरण अनुकूल बनाइरहेका छन्।

यसै क्रममा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको मिति २०७३ जेष्ठ १८ को निर्णयबाट स्थानीय समुदायको सहभागितामा वनको संरक्षण सुरुवात भएको सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको ठोकर्पा गाउँलाई सामुदायिक वनको उद्गमस्थानको रूपमा राष्ट्रिय पहिचान दिने र प्रत्येक वर्ष श्रावण २५ गतेलाई सामुदायिक वन राष्ट्रिय दिवसको रूपमा मनाउने निर्णय भएको थियो। सोही मितिमा यसका अवधारणा विकास/सुरुवातकर्ता द्वय वन प्राविधिक डा. तेज वहादुर सिंह महत र समाजसेवी श्री नील प्रसाद भण्डारीलाई सामुदायिक वन अभियन्ताको रूपमा राष्ट्रिय पहिचान दिने समेत निर्णय गरेको थियो। उपभोक्तास्तरीय वन समूहमार्फत सामुदायिक वन अवधारणामा थप अध्ययन गरी संस्थागत गरिदै लगिएको छ।

आ.व. २०७४।०७५ मा अन्तर्राष्ट्रिय वन अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र (ICCFRS) को लागि भनेर सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको सुनकोशी गाउँपालिका वडा नं १, ठोकर्पाको रतुवापाटी बाँझथला सामुदायिक वन क्षेत्रको केही भाग र गाउँपालिकाले खरिद गरेको जग्गा समेत गरी २.०९ हेक्टरमा पूर्वाधार निर्माण गर्ने उद्देश्य लिई जिल्ला वन कार्यालय, सिन्धुपाल्चोकबाट तल चित्रमा देखाइए अनुसारका पूर्वाधार निर्माणका लागि करिव ३३ करोड १३ लाख ५० हजार अनुमानित लागत सहित विस्तृत गुरु योजना (Master Plan) तयार भयो।

^१ प्रमुख, सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र, बबरमहल, ईमेल: shobhasubedi2@gmail.com

चित्र नं. १: सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको प्रस्तावित लेआउट डिजाइन

त्यसैगरी मिति २०७५।०१।१५ को निर्णय अनुसार वन तथा भू-संरक्षण विभाग अन्तर्गत रहने गरी उप-सचिवको नेतृत्वमा १६ जना कर्मचारी दरबन्दी सहित सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र, नेपालको संगठन संरचना (संलग्न तालिका) स्वीकृत भएको र सो समयदेखि नै बबरमहलमा छुट्टै कार्यालयको रूपमा स्थापना भई कार्य संचालन हुँदै आइरहेको छ। केन्द्रले “सामुदायिक वन: सशक्तीकरण र समृद्धिको आधार” भन्ने सोच तथा सामुदायिक वनको प्रभावकारी व्यवस्थापन र प्रवर्धन गरी उपभोक्ताको आवश्यकता र चाहना पूरा गर्न सशक्तीकरणको माध्यमबाट उपयुक्त व्यवस्थापन कार्य पद्धति विकास गरी लागू गर्न कार्यमूलक अध्ययन, अनुसन्धान संचालन गरी नतिजा प्रदर्शन गर्ने कार्यमा सहयोग पुर्याउने लक्ष्य लिएको छ। साथै यसका उद्देश्य र कार्यविवरण तपसिलमा उल्लेख भए बमोजिमका छन्:

वन तथा भू-संरक्षण विभाग सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको संगठन संरचना					
सि. नं.	पदनाम	श्रेणी	सेवा	समूह/ उपसमूह	दरबन्दी संख्या
१	उपसचिव	रा.प.दि. (प्रा.)	वन	ज.फ.	१
२	वन अधिकृत	रा.प.तु. (प्रा.)	वन	ज.फ.	२
३	रेञ्जर	रा.प.अ.प्र. (प्रा.)	वन	ज.फ.	२
४	नायब सुब्बा	रा.प.अ.प्र. (प्र.)	प्रशासन	सा.प्र.	१
५	लेखापाल	रा.प.अ.प्र. (प्र.)	प्रशासन	लेखा	१
६	फरेष्टर	रा.प.अ.दि. प्रा.)	वन	ज.फ.	२
७	वन रक्षक	श्रेणीविहीन			४
८	ह.सा.च.	श्रेणीविहीन			१
९	का.स.	श्रेणीविहीन			२
	जम्मा				१६

उद्देश्य

स्वदेश तथा विदेशका विश्वविद्यालय तथा शैक्षिक निकायका विद्यार्थी तथा इच्छुक व्यक्ति तथा संघसंस्थाका लागि समुदायमा आधारित वा व्यवस्थापन सम्बन्धी अनुसन्धान, तालिम तथा शैक्षिक कार्यक्रम संचालन गर्ने।

१. समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन सम्बन्धी अनुसन्धान क्रियाकलाप संचालन, अनुसन्धानका नतिजाको प्रचारप्रसार, अनुसन्धानकर्ताको क्षमता विकास र प्रोत्साहनका लागि अनुसन्धान कोष स्थापना तथा संचालन गर्ने।
२. समान उद्देश्य, रुचि तथा कार्यप्रकृति भएका स्वदेश तथा विदेशका विश्वविद्यालय तथा शैक्षिक निकाय तथा अनुसन्धानमूलक संस्था तथा कम्पनीहरूसँग साझेदारी तथा सहकार्य गर्ने।
३. सामुदायिक वनको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा पारिस्थितिकीय पक्ष, यसको विकास तथा सामुदायिक वनबाट हुन सक्ने नवीनतम योगदानका लागि अन्वेषण जस्ता कार्यमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्न गराउन राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका ख्याति प्राप्त अनुसन्धानकर्तालाई जिम्मेवारी सुम्पने तथा सहकार्य गर्ने।
४. सामुदायिक वनको प्राज्ञिक तथा व्यावसायिक विकासको पैरवी तथा अन्य आवश्यक कार्य गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सञ्जाल गठन गरी नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने तथा सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रलाई वन विषयको पाठशालाको रूपमा विकास गर्ने।
५. समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणालीलाई आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर बनाउन उपयुक्त संरचना निर्माण गर्ने र आर्थिक उपयोगिता वृद्धिका लागि आवश्यक कार्य वातावरण बनाउने।
६. नेपाल सरकारलाई समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम निर्माणमा आवश्यक पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउने।
७. सामुदायिक वनको बहुआयामिक विषय र अन्वेषणका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने/ गराउने।
८. सामाजिक वन व्यवस्थापन प्रणालीमा आधारित विद्यमान वन व्यवस्थापन प्रणालीहरू सामुदायिक वन, साझेदारी वन, कवुलियती वन, धार्मिक वन, कृषि वन, ग्रामीण वन, शहरी वन, पारिवारिक वन, फार्म फरेष्ट्री र एक्स्टेन्सन फरेष्ट्री जस्ता विषयहरूलाई सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रसँग आवद्ध गराई क्षमता विकास र उद्देश्य प्राप्तिमा सहयोग गर्न आवश्यक कार्यहरू संचालन गर्ने।

कार्यविवरण

केन्द्रले नेपाल सरकारको वन क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानून, नीति, रणनीति तथा योजनाले निर्दिष्ट गरेका क्षेत्रहरूलाई मध्यनजर गर्दै देहायका कार्यहरू गर्नको लागि सहयोग र सहजीकरण गर्नेछः

- अध्ययन, अनुसन्धान तथा क्षमता विकास
- तथ्याङ्क व्यवस्थापन
- कोष व्यवस्थापन
- मूल्यांकन तथा पुरस्कार व्यवस्थापन
- पुस्तकालय स्थापना तथा संचालन
- वन व्यवस्थापन पद्धति अवलम्बन

- गोष्ठी, सेमिनार तथा तालिम कार्यक्रम संचालन
- बौद्धिक अधिकार
- उद्यम विकास, पैरवी र परामर्श सेवा संचालन
- प्रमाणीकरण र नियमन
- समुदायमा आधारित पर्यापर्यटन
- रिपोर्टिङ
- अध्ययन केन्द्र संचालन र दिगो व्यवस्थापन

सञ्चालित क्रियाकलाप तथा गतिविधिहरू

केन्द्रले स्थापनाकालदेखि यसको कार्यविवरणको आधारमा प्रत्येक आर्थिक वर्षका लागि कार्यक्रम तथा बजेट तयार गरी वन तथा भू-संरक्षण विभाग मार्फत प्रस्ताव गरेकोमा विनियोजन भइआएको कार्यक्रम तथा बजेट कार्यान्वयन गरिरहेको छ। साथै सरोकारवाला सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूसँगको निरन्तर समन्वय र सहकार्यमा यसको उद्देश्य पूरा गर्न निरन्तर प्रयासरत छ। समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणालीलाई आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर बनाउन, नीति निर्माताहरूलाई नीति तथा कार्यक्रम निर्माणमा आवश्यक पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउने प्रमुख उद्देश्यसहित र सरोकारवालाहरूलाई सहयोग हुने गरी सामुदायिक वन सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान, तथ्याङ्क तथा विवरण व्यवस्थापन, कर्मचारी तथा स्थानीय समुदायको क्षमता विकास, र गरेका कार्यहरूको प्रचार प्रसार लगायतका विषयसँग सम्बन्धित कार्यक्रम प्रस्ताव तथा कार्यान्वयन गरिरहेको छ तथापि प्रयास भने छैनन्। केन्द्रबाट भए गरेका कार्यहरू मध्ये केही महत्वपूर्ण कार्यहरू तल उल्लेखित छन् :

क. पूर्वाधार निर्माण

गुरु योजना अनुसारको पूर्वाधारहरू मध्ये हालसम्म एक वटा प्रशासनिक र दुई वटा आवास भवन निर्माण भईसकेका छन् भने कम्पाउण्डवालको करिब आधा मात्र निर्माण सम्पन्न भएको छ। दुई वटा आवास भवनमध्ये एक वटा यस कार्यालयको अनुरोधमा वागमती प्रदेश सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालयमार्फत डिभिजन वन कार्यालयबाट निर्माण भई यस केन्द्रलाई हस्तान्तरण भई आएको छ। यसका लागि प्रत्येक आर्थिक वर्षमा कार्यक्रम तथा बजेट प्रस्ताव गरिएको भएतापनि गुरुयोजना बमोजिम नियमित रूपमा बजेट विनियोजन भएको छैन।

ख. अध्ययन अनुसन्धान

केन्द्रको नाम अनुसारको मुख्य कार्य नै अध्ययन अनुसन्धान हो। तसर्थ कार्यक्रम र बजेट प्रस्ताव गर्दा यसलाई महत्व दिइएको छ। बजेट सीमितताका कारण केन्द्रले सांकेतिक रूपमा अध्ययन गरेका केही मुख्य विषयहरू निम्नलिखित छन्:

- तराई, पहाड, हिमालका सामुदायिक वनहरूको स्वतन्त्र अनुगमन र मूल्यांकन सम्बन्धी अध्ययन (वागमती प्रदेशका तीन वटा जिल्लाहरू)
- सामुदायिक वनमा पर्यापर्यटनको अवस्था, अवसर र चुनौती सम्बन्धी अध्ययन (कोशी, वागमती, गण्डकी र सुदूरपश्चिम प्रदेश)
- सामुदायिक वनबाट उत्पादित वस्तु तथा सेवाहरूमा महिलाको प्रभावकारी पहुँच र समावेशीकरण सम्बन्धी अध्ययन (मधेश, लुम्बिनी, गण्डकी र कर्णाली प्रदेश)
- सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको आर्थिक योगदान सम्बन्धी अध्ययन
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन अभ्यासको वातावरणीय परीक्षण अध्ययन
- वन विज्ञान विषयमा स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूलाई शोधपत्रका लागि अनुदान सहयोग

ग. तथ्याङ्क व्यवस्थापन

वन ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७९ ले माग गरेको नेपाल भरिका सामुदायिक वन लगायतका राष्ट्रिय वन र निजी वनसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा विवरणहरू संकलन गरी सोको अद्यावधिक तथा व्यवस्थापन सहित तपसिल बमोजिमका कार्यहरू गरेको छ -

- सामुदायिक वन लगायत राष्ट्रिय वन र निजी वन सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू संकलन र अद्यावधिक
- तथ्याङ्क तथा विवरणहरूलाई व्यवस्थापन गर्न सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको सूचना व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना र सुदृढीकरण
- सा.व.का ऐतिहासिक दस्तावेजहरूको डिजिटाइजेशन र अभिलेखन (नियमित रूपमा नभएको)
- केन्द्रबाट सम्पन्न भएका कार्यहरू तथा सूचनाहरूको प्रचारप्रसार र सामुदायिक वन लगायतका वन सम्बन्धी कानुनी र ऐतिहासिक दस्तावेजहरू केन्द्रको वेबसाइटमार्फत सरोकारवालासँग पुर्याउने

चित्र नं. २: सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको वेबसाइट

Empower Your Community Through Sustainable Forest Management

Join us in creating a sustainable future where forests thrive and communities flourish.

[MIS Login](#)
[Download Manual](#)

Community Forest
23089

Pro-Poor Leasehold Forest
8169

Religious Forest
353

Collaborative Forest
33

Private Forest
5259

Forest Conservation Area
11

चित्र नं. ३: सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (MIS)

घ. क्षमता विकास

- गोष्ठी/अन्तर्क्रिया (सामुदायिक वन सरोकारवाला, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्था, विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्रहरूसँगको समन्वय नेटवर्किङ)
- सहकार्य तथा अन्तरसम्वाद (सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र र प्राज्ञिक निकायबीच)
- कर्मचारीको क्षमता विकास एवं अध्ययन भ्रमण
- वन डढेलो नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन तालिम (फिल्ड वन कर्मचारी, वन हेरालु र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह पदाधिकारी)
- सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई तालिम (वेत तथा बाँसको फर्निचर तयारी, काठजन्य वस्तुको हस्तकला, मिचाहा प्रजाति तथा पत्कर व्यवस्थापन, अल्लो प्रशोधन, खोटो निकाल्ने)
- औजार खरिद, वन डढेलो नियन्त्रण र पत्कर तथा मिचाहा प्रजाति व्यवस्थापन सम्बन्धी)

घ. प्रचार प्रसार सामग्री उत्पादन तथा वितरण

- ◆ वन डढेलो सचेतना सामग्री
- ◆ सामुदायिक वनका सफलताका कथाहरू
- ◆ सामुदायिक वन बुलेटिन (वार्षिक अंक १९, २० र २१)
- ◆ सामुदायिक वन दिवस
- ◆ विद्यालय हरित विकास कार्यक्रम

ड. समन्वय, सहजीकरण तथा प्राविधिक सहयोग

- विधान तथा दिगो वन व्यवस्थापन कार्ययोजना संशोधन/तयारी
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठी संचालन
- सामुदायिक वनको मार्गदर्शन २०८१ तयारी
- विभागबाट वार्षिक रूपमा प्रदान गरिने सामुदायिक वन लगायतका राष्ट्रिय पुरस्कार मूल्यांकन।

अवसर तथा सम्भावनाहरू

यस कार्यालयको सोच, लक्ष्य, उद्देश्य पूरा गर्न र निर्दिष्ट कार्यविवरणहरू अनुसार कार्यक्रमहरू संचालन गर्न स्थापना भएका स्थायी संरचना स्वीकृत दरबन्दी र सालवसाली रूपमा विनियोजन भई प्राप्त हुने कार्यक्रम तथा बजेटहरूले अवसर र सम्भावनाहरू औल्याएको छ। साथै सामुदायिक वन लगायत समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन र स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन सक्रिय अन्य सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको सहकार्य र साझेदारीबाट पनि अवसरहरूलाई फराकिलो र सम्भावनाहरूको खोजीमा सहयोग पुर्याउन सक्छन्। यसका सम्भावना र अवसरहरूलाई निम्नलिखित बुँदाहरूमा उल्लेख गरिएको छ:

- स्थायी संरचना र संगठन,
- कार्यविवरण कार्यक्षेत्र र दायरा,
- राष्ट्रिय रूपमा तथ्याङ्क अद्यावधिक,
- साझेदारी र सहकार्यको सम्भावना,
- अध्ययन अनुसन्धान र प्रचार प्रचार,
- कर्मचारी तथा स्थानीय समूहको क्षमता विकास गर्न सकिने,
- नीतिगत र कार्यान्वयन तहमा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन सम्बन्धमा पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउन सकिने।

चुनौतीहरू

वन विभागको पुनः संरचनासँगै सामुदायिक वन महाशाखा खारेज भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा चिनारी प्राप्त सामुदायिक वनको नामबाट फराकिलो लक्ष्य र उद्देश्यसहित सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको स्थापना भएको हो । यी प्राज्ञिक स्तरका कार्यहरू गर्न र राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म समन्वय गर्न विभाग अन्तर्गत रहेको र सीमित साधन स्रोत असहज र चुनौतीपूर्ण छ। सीमित र विद्यमान साँगठनिक संरचनामा तालमेल वा सन्तुलन कम भएको मानव संसाधन अर्को चुनौती हो। यसका अलावा आगामी वर्षदेखि कार्यालय संचालन हुने स्थानको अवस्थिति, निरन्तर घट्दै गएको वार्षिक कार्यक्रम र बजेटका कारण परिचालन कम हुनुपर्नाले कर्मचारीहरूमा घट्ने उत्प्रेरणा पनि कार्यालयको लागि

चुनौती हुने देखिन्छ। सामुदायिक वनको उद्गमस्थलमा नै कार्यालय स्थापना हुने गरी तयार भएको विस्तृत गुरुयोजना अनुसारको धेरै पूर्वाधारहरू अहिले पनि बनेका छैनन् र सबै वनमा पनि अनिश्चिता देखिन्छ। किनकि, पूर्वाधार निर्माण कार्य बहुवर्षीय हुन सकेको छैन र सालवसाली र नियमित रूपमा बजेट प्रस्ताव गरिएतापनि प्राप्त भएको छैन। तसर्थ केन्द्रका चुनौतीहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छः

- पूर्वाधार निर्माणमा सुनिश्चितता
- कार्यालयको लक्ष्य/उद्देश्य र संगठन संरचनामा तालमेल
- कार्यविवरणको प्रकृति र मानव संसाधनको व्यवस्था
- पर्याप्त साधन स्रोत र यसको निरन्तरता
- सामुदायिक वन लगायत राष्ट्रिय वनसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा विवरणहरूको उपलब्धता र व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको दिगोपनाको सुनिश्चिता
- कार्यक्षेत्र, कार्यालयको अवस्थिति र कर्मचारीहरूको उत्प्रेरणा

आगामी कदम

सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको कार्यालय, सिन्धुपाल्चोक, ठोकर्पामा स्थानान्तरण गर्ने भनी वन तथा वातावरण मन्त्रालय (सचिवस्तर) को मिति २०८१।०१।०४ मा भएको निर्णय, मन्त्रालयकै अनुरोधमा अर्थ मन्त्रालयबाट सिन्धुपाल्चोक, ठोकर्पाबाट कार्यालय संचालन हुने गरी प्राप्त नयाँ कार्यालय कोड र सोही अनुसार कार्यक्रम पनि स्वीकृत भई आएकोले आर्थिक वर्ष २०८२।०८३ देखि सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको कार्यालय सिन्धुपाल्चोकको ठोकर्पाबाट संचालन हुँदैछ।

अब माथि उल्लेखित चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दै अवसरहरूलाई बढाउँदै यसको उद्देश्य प्राप्तिको अग्रसर हुनुपर्दछ। सर्वप्रथम विभाग अन्तर्गत रहेको केन्द्रको संगठन संरचना, उद्देश्य तथा कार्यविवरण र यसको कार्य प्रकृतिबीच तादम्यता हुनुपर्छ। त्यसैगरी कार्यालयको उद्देश्य अनुरूप पूर्वाधार र कार्यक्रम हुनुपर्छ। केन्द्रले आगामी दिनमा तल उल्लेख भए बमोजिमका प्रयास र कार्यहरू गर्दै जानुपर्ने देखिन्छः

१. सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको सांगठनिक संरचनाको पुनरावलोकन,
२. ठोकर्पामा गुरुयोजना बमोजिमको पूर्वाधार निर्माणलाई बहुवर्षीय कार्यक्रमको रूपमा लैजानुपर्ने,
३. स्वीकृत संगठन संरचना अनुरूप कर्मचारी व्यवस्थापन गर्नुपर्ने,
४. सामुदायिक वन लगायत समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनमा संलग्न कर्मचारी र उपभोक्ताहरूलाई सशक्तीकरण गर्ने,
५. सामुदायिक वनका विविध पक्षका बारेमा हुने अध्ययन अनुसन्धानलाई निरन्तरता दिने,
६. इ-लाइब्रेरी स्थापना गर्ने,

७. समान उद्देश्य भएका समूह राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ संस्थाहरूबीच सहकार्य, समन्वय र सहजीकरण गर्ने,
८. सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र कार्यविवरण पुनरावलोकन गरी स्पष्ट सांगठनिक संरचना अनुसार तालमेल मिलाउने,
९. कार्यालयको उद्देश्य अनुरूप पूर्वाधार निर्माण र कार्यक्रम बनाउने,
१०. सामुदायिक वनका कृयाकलापहरूको श्रव्यदृष्य निर्माण गर्ने,
११. सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रले विज्ञहरूको संजाल निर्माण र नियमित अन्तर्क्रिया गर्ने,
१२. अध्ययन, अनुसन्धान र विज्ञहरूबीच भएको अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त पृष्ठपोषणलाई नीतिगत र कार्यान्वयन तहमा उपलब्ध गराउने, प्रचारप्रसार गर्ने,
१३. परामर्श सेवामार्फत तयार गरेको केन्द्रको रणनीति योजना र सामुदायिक वन सम्बन्धी परियोजनाको मस्यौदालाई पुनरावलोकन गरी सोही अनुसार संस्थागत र कार्यक्रमस्तरमा परिमार्जन गर्ने ।

निष्कर्ष

स्थानीय समुदायबाट राष्ट्रिय वनको संरक्षण, विकास, व्यवस्थापन र सदुपयोग गरी उपभोक्ताका आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नमा सफल सामुदायिक वनका विविध पक्षमा अध्ययन, अनुसन्धान, अन्तर्क्रिया, समन्वय, सहकार्य गरी नीतिगत र कार्यान्वयन तहमा पृष्ठपोषण गर्ने केन्द्रको स्पष्ट उद्देश्य, कार्यविवरण, सांगठनिक संरचना, भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था हुन सके सामुदायिक वन लगायत समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनबाट वन क्षेत्रको उत्पादकत्व र वनको उत्पादन बढाई उद्यम विकास, रोजगारी सिर्जना, स्थानीय र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुर्याइ । "सुखी नेपाली, समृद्ध नेपाल" बनाउने अभियानमा केन्द्रले अहम भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ ।

Advancing Community Forestry as It Marks Five Decades in Nepal

Rajendra KC¹

1. Background

The community forestry program has been the most prioritized program of the Government of Nepal for the last five decades. Community forestry stands as one of Nepal's most successful policy initiatives in the forestry sector. The very initial concept of engaging local communities through elected political bodies—specifically the Panchayats emerged as a groundbreaking initiative during the first national conference of the forest officials, commonly known as the DFO Conference. This approach was formally outlined in the National Forestry Plan 1976, which emphasized the importance of public participation in forest management. The plan introduced the establishment of the “Panchayat Forests” and “Panchayat Protected Forests” as key objectives. Accordingly, the Forest Act was amended in 1977 (2034 BS) and then promulgated Panchayat Forest Rules 1978 (2035 BS), which officially granted legal authority and responsibilities for forest management to local governing bodies. From the genesis of the idea to incorporate local people in their adjoining forest management to the present status of the well-defined, well-structured, widespread, and extensive distribution of Community Forests across Nepal, the movement has reached its glorious five decades and calls for enhanced efforts to further strengthen and empower community participation, inclusive governance, ensure fair and equitable benefit-sharing, and increase production and productivity through sustainable forest management. At the same time, it needs to address challenges caused by outmigration, demographic changes, and the growing use of alternatives to basic forest products, which are reducing communities' dependence on forests.

2. Materials and Methods

This study was principally informed by a comprehensive review of literature produced by reputable institutions and domain-specific experts. It encompassed both published and unpublished materials related to community forestry in Nepal. Key documents and datasets from the Department of Forests and Soil Conservation, the Community Forestry Study Centre, and the Ministry of Forests and Environment were thoroughly reviewed and analyzed.

¹ **Director General**, Forest Research and Training Centre, Babarmahal, Kathmandu, Nepal,
email: rkc.gen@gmail.com

Besides, the declaration from the Seventh National Community Forestry Workshop, held from 12 to 14 June 2022, was also thoroughly reviewed and critically assessed. In addition, field observations were carried out in few community forests at Dang, Kailali, Sarlahi, Doti and Rupandehi districts, along with interactions involving community forestry user groups, their executive committees, and federations.

Furthermore, valuable insights were obtained through consultations with over fifteen forestry experts, including divisional forest officers, technical experts, and local resource persons. Input was also gathered from selected participants of four recently concluded national conferences-namely, Silviculture, Divisional Forest Officers, Nature-Based Solutions, and Collaborative Forest Management. Their discussions, interactions, and conclusions were carefully reviewed and integrated into the analysis.

The district-wise distribution map of Community Forests across Nepal was developed at the RS/GIS Laboratory of the Forest Research and Training Centre, using a dataset compiled by the Community Forest Study Centre, Babarmahal, Kathmandu, Nepal.

3. Results

3.1 Successful Examples

3.1.1 Growth and Expansion of Community Forests

Initially, the Community Forestry program was envisioned for the hilly regions. The 21-year-long Master Plan for the Forestry Sector (MPFS, 1989) had aimed to hand over the adjacent forest area to the local people, with the primary objectives of fulfilling the subsistence needs such as fuelwood, fodder, and small timbers of the local communities. The Master Plan for the Forestry sector 1989 initially identified, approximately 61 percent of the total forest area-about 3.35 million hectares as the potential community forest (CF) land (MPFS, 1989; Joshi, 1997). Though the handover of forests began in 1978, the process significantly accelerated after 1990 due to the legislative changes that were more supportive and favorable toward community forestry (Joshi, 1997). Following its success in hills, the handover of national forests to communities in the Terai-Madhesh region gained momentum after 2000.

As of 2023, more than 2,425,392 hectares of national forests have been handed over to over 3,295,323 households through 23,026 community forests in Nepal (CFSC, 2023). Lumbini Province accounts for the largest share, with 425,522 hectares transferred to 4,055 Community Forest User Groups, whereas Madhesh Province has handed over only 83,302 hectares to 541 CFUGs (CFSC, 2023). The data shows that the indigenous Madhesi communities have the lowest level of participation in community forests in Nepal.

Community forestry has been implemented across 608 municipalities and 76 districts of Nepal (MoFE, 2020; Figure 1). However, CFs don't exist in 106 municipalities of Terai

region due to the absence of natural forests within their vicinity. Nevertheless, residents of these municipalities may still be users of community forests located in neighboring areas.

The rate of forest handovers peaked in 2010 and has declined since then (Pandey and Pokhrel, 2021). The annual handover rate of the government managed forests to the community, as community forests has been insignificant in recent years.

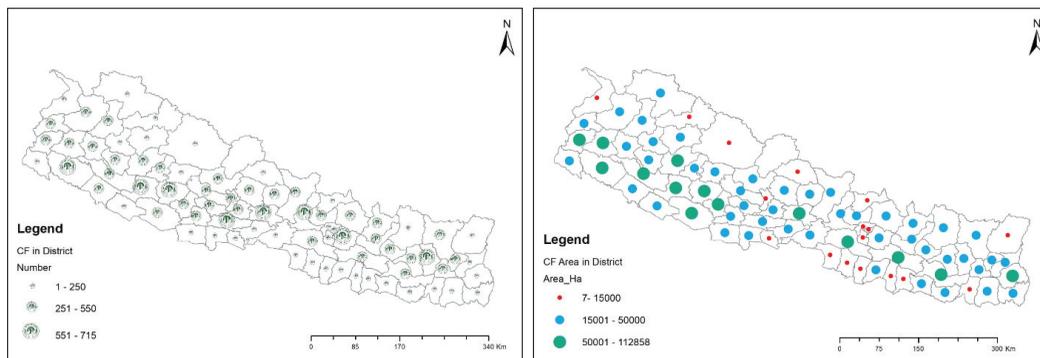

Figure 1: District wise distribution of Community Forests across Nepal (Number of CF (Left) and Area (right))

3.1.2 Reversing the Forest Loss

The Master Plan for the Forestry Sector, 1989, had reported a significant loss of natural forest approximately 570,000 hectares between 1964 and 1985, much of which occurred in the Sal forests of the Terai region. Between 1978 and 1991, the country experienced an average annual deforestation rate of 1.7%, with rates varying from 1.3% in the Terai to 2.3% in the Hill areas (DFRS, 1999). This is the period marked as the early phase of community forestry development in Nepal.

Forest degradation in Nepal before the introduction of the community forestry program was also reported to be substantial. The average growing stock was recorded at less than 100 m³ per hectare (MPFS, 1989). The hilly regions, in particular, experienced more extensive exploitation compared to other parts of the country (MPFS, 1989). Following the successful implementation of community forestry in Nepal, the program has not only helped reverse forest loss but has also significantly contributed to increasing both the average growing stock and overall forest increment. Currently, the average growing stock of the country is estimated to be 164.76 m³ per hectare (DFRS, 2015) and above (FRTC, unpublished report), and forest area is reaching 46.08% (FRTC, 2024).

Despite the expansion of forest areas, per capita forest availability has been steadily declining due to rapid population growth. Currently, it stands at just 0.225 hectares per person, down from 0.238 hectares in 2015 and 0.242 hectares in 1999 (Table 1). This continued decline highlights the need for more intensive forest management to meet the growing demands of the population and society.

Table 1: Trends in Forest Area and Per Capita Forest Availability from 1989 to 2022

	1989	1999	2015	2022
Forest Area (ha)	5,518,000	5,828,000	6,609,930	6,699,341
Forest per cent	37%	39.6%	44.74%	46.08%
Estimated Population	18,638,661	24,125,199	27,823,629	29,715,436
Per Capita Forest Availability (ha/person)	0.296	0.242	0.238	0.225

(Source: MPFS, 1989; Macrotrends Nepal Population (1950-2025), DFRS, 2015; FRTC, 2024)

Further the MPFS (1989) had projected a sharp increase in pressure on forest resources due to the rapid growth of human and livestock populations. It was estimated that the fuelwood deficit would rise from 2.6 million tonnes to 3.5 million tonnes by 2000, and the timber deficit from 0.25 million to 1.2 million cubic metres. It had also predicted the loss of approximately 600,000 hectares of natural forests by 2014, worsening the imbalance between the supply and demand of forest products. However, shifts in population dynamics, including outmigration, along with changes in consumption patterns and the increasing availability of alternatives, have significantly reduced reliance on forests to meet basic needs for fuel, fodder, and timber.

The productivity of the forests has also been increased, reaching approximately an annual increment of 3 m³/ha. Timber prices in the market have remained relatively stable over the past five years due to an increase in production and may be due to the availability of other cheaper alternatives.

3.1.3 Social Benefits

The community forestry program has been highly successful in raising awareness about forestry, enhancing public participation in forest management, and delivering tangible benefits to local communities. It has played a crucial role in leadership development by offering members the chance to manage resources and user groups, make informed decisions, engage in planning and budgeting, and build collaboration, coordination, and networking skills.

Various capacity-building initiatives led by governmental and non-governmental organizations have also proven effective in strengthening the capabilities of CFUGs and their leaders. No other program in Nepal has been as effective in empowering women and developing their leadership as community forestry has been. The Forest Regulations, 2079, mandates that at least 50% of the committee members must be women, with at least one of the key positions-either Chairperson or General Secretary-reserved for a woman. The women's representation in the local government mostly comes from women leaders generally participating and experienced in the Community Forestry Program in Nepal. It

has been successful in community empowerment and social change by providing natural, social, human, financial, and physical capital. It has been a vehicle for poverty reduction by providing employment opportunities, capital formation, and entrepreneurship development.

Similarly, the Community Forestry Program has played a key role in advancing various goals and targets of the Millennium Development Goals (2000–2015), and it has contributed to achieving about 50% of the 165 targets under the Sustainable Development Goals (Aryal et al., 2020). It also holds significant potential to further translate the SDG goals into concrete actions in Nepal.

3.2 Challenges and Unintended Outcomes of CF

Community forestry has achieved notable success in sustainable forest management, fostering public participation, and empowering communities. However, its implementation has also faced certain weaknesses and challenges, leading to several unintended consequences as outlined in following paragraphs.

3.2.1 Size and Number of Community Forests

Nepal has approximately 6.6 million hectares of forest, covering 46.08% of the country's total land area (FRTC, 2024). The number of community forests in Nepal is exceptionally high, with more than 50% of the population engaged in 23,026 CFUGs managing 2,425,392 hectares of national forests across the country—from the Terai to the High Himalayas. While some districts like Mustang have no community forests to date, and Parsa and Manang each have only four CFUGs, others have significantly larger numbers. Dhading leads with the highest number of CFUGs (715), followed by Palpa (708), Kailali (627), and Tanahu (624). The Division Forest Office (DFO) is responsible for providing technical assistance to CFUGs. However, in districts with such a high number of CFUGs, delivering adequate support and conducting regular monitoring and evaluation has become increasingly challenging.

3.2.2 Declined Dependency on Forests

Access to electricity in Nepal was below 15% in the 1970s, but by mid-2025, it had expanded to 99%, supported by the generation of 3,512 MW of electricity (World Bank, 2024; NEA, 2025). Together with this expansion, the reliability and quality of the power supply have improved significantly. Energy consumption patterns have also shifted, with traditional energy sources, dependency on fuelwood, accounting for 95% of total consumption in 1985 (Sijapati, 1985), has dropped to 51% by 2021 (NBS, 2021). Between 2001 and 2023, livestock populations have declined substantially: cattle from 6,978,609 to 4,750,329 (a 31.9% decrease), buffaloes from 3,700,864 to 3,081,062 (16.7%), and sheep from 840,141 to 501,849 (40.2%) (DLS, 2024). This decline, along with a growing

reliance on commercially produced livestock feed, has led to a reduced demand for fodder. Widespread migration to urban areas and foreign countries has significantly reduced the rural population, particularly among young men.

These factors have severely affected the effective functioning of community forestry. Community Forestry Users have experienced a decline in their need for forest products, as well as reduced interest in forest resources and their management. Consequently, meeting the quorum requirements for General Assemblies has become increasingly challenging. As a result, nearly one-third of CFUG's operational plans have not been renewed.

3.2.3 Inadequate Forest Management and Low Productivity

Although nearly one-third of the government managed forests—approximately 2.4 million hectares—have been handed over to communities as community forests, the majority are primarily focused on conservation, with minimal active management. While these efforts have been highly effective in restoring greenery and reversing deforestation, they have fallen short in meeting the national demand for timber. As illustrated in Figure 2, forest productivity in terms of timber harvesting remains very low. In FY 2017/18, community forests contributed only 28.2% of the total timber supplied to the market, significantly less than the contribution from private forests. This trend has continued in subsequent years. According to FY 2024/25 data presented by the Provincial Forest Directorate (April, 2025) at the Ministry of Forests and Environment in Kathmandu, the average annual timber collection in Koshi Province was only 2.83 cubic feet per hectare. Such small production has greatly influenced the timber import and wood-based furniture in recent years.

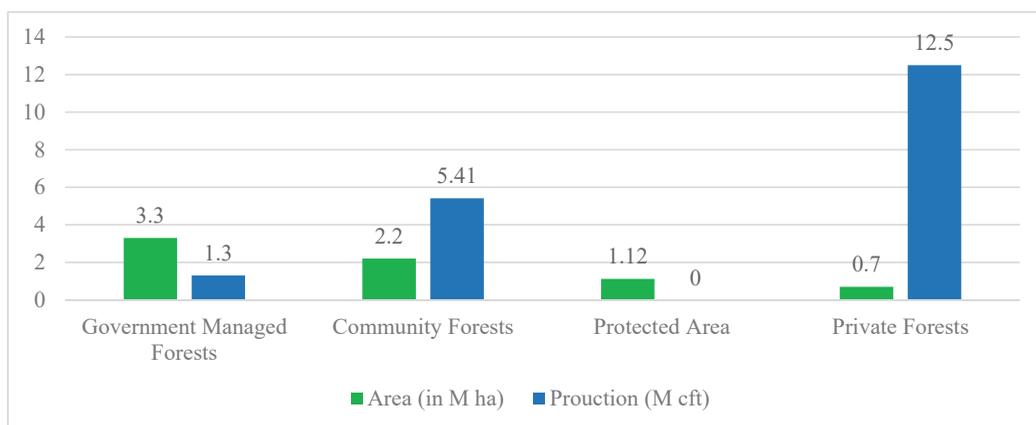

Figure 2: Comparison of Forest Area and Timber Production (in Million cft) across Forest Management Regimes in Nepal, FY 2017/18

Efforts to enhance forest productivity and production through the expansion of Scientific Forest Management were halted in 2021. By then, approximately 790 Community Forests

had adopted silviculture-based forest management, covering a total of 197,524 hectares (MoFE, 2021). However, following the Government of Nepal's decision to revoke the *Scientific Forest Management Procedures, 2014* in 2021, timber production across the country significantly declined.

Since then, the introduction of the *Sustainable Forest Management Standards 2024* and the approval of *Silviculture-Based Forest Management Procedures* in Lumbini and Bagmati provinces have gradually revitalized sustainable forest management and production. Moreover, the recent unanimously agreed-upon 18-point declaration of the Second National Silviculture Workshop held in Kathmandu (May 10–11, 2025) is expected to further boost the productivity and output of community forests in the years ahead.

Besides low production and productivity, the lack of proper forest management has led to a shift toward less desirable forest composition. Remarkably, the proportion of Sal (*Shorea robusta*) in the forest composition has declined from 28.2% in 1999 to 19.3% in 2015, primarily due to the lack of active forest management (DFRS, 1999; DFRS, 2015). In the absence of such management, Sal-dominated forests are gradually transitioning into Terai Mixed Hardwood Forests. Furthermore, human-wildlife conflicts—such as crop damage and livestock predation by wild animals, have escalated significantly, primarily due to the lack of effective forest management.

3.2.4 Duplication of Users in Many CFUGs

Many users are affiliated with multiple CFUGs to secure greater benefits than others. In some cases, a single family is found to be a member of two or even three CFUGs, including Collaborative Forest User Groups. For instance, in Kailali district, the total number of individuals registered as community forest users exceeds the actual population of the district. Many residents, particularly in urban areas such as Dhangadhi, are still not affiliated with any CFUGs. This situation of inflated user numbers is expected to occur in many municipalities and districts.

3.2.5 Differential Community Forests

Community forests exhibit substantial variation in several dimensions, including size, forest type, structure, species composition, quality, and commercial value. According to CFSC (2023), the average size of a community forest is 105.3 hectares, with individual forests ranging from just 0.14 hectares to as large as 5,032 hectares (MoFE, 2020). The size of user groups also differs greatly—some CFUGs, such as the “Charpala” in Rupandehi, comprise thousands of households. While some user groups are relatively homogeneous and small, others are highly diverse in terms of community composition, caste, and ethnicity, which demands strong leadership and advanced group management skills. Financial capacity also varies significantly. Despite the fact that some CFUGs struggle

to meet even routine operational costs, others-especially those managing large sized, timber-rich forests-maintain substantial financial reserves. These differences highlight the varying levels of institutional and management capacity across CFUGs.

3.2.6 Elite Captured Benefits

Multiple studies have clearly shown that marginalized communities, including indigenous peoples, Dalits, and the poor, have benefited less from the community forestry program in Nepal. This is largely due to the frequent occurrence of elite capture within CFUGs. Moreover, the pricing of forest products-where some CFUGs set rates for domestic distribution at or above government royalty rates-has created a financial barrier, preventing poor and marginalized households from accessing essential resources like timber and other forest products.

3.2.7 Massive backlog in Operational Plan Renewal

Records demonstrate that about one-third of the CFUGs are unable to renew their operational plans. That prohibits them from using forest products from their community forests. The main reason for the large backlog in renewing the CF Operational Plan is the lethargy in the user groups, as their needs for basic forest products such as timber, fuelwood, fodder, etc., have changed due to the availability of other alternatives. Similarly, the widespread outmigration of youth, particularly men, has further intensified the challenges of community management. It has been very difficult to fulfill the quorum requirement of the general assembly and regular meetings. The lack of budget and an insufficient number of forestry technicians to provide technical support and facilitation in the renewal of OP further aggravated the situation.

3.2.8 Forest Encroachment inside Community Forests

Although the Forest Act 2076 and Forest Regulations 2079 explicitly prohibit encroachment in community forests, substantial areas have already been encroached upon, and the problem continues to grow. Both executive committees and user groups have shown limited initiative, taking minimal action to prevent or remove encroachments. According to regular updates from the Department of Forests and Soil Conservation, more than 100,000 hectares of forest land are under encroachment, much of it within community forests and stemming from long-standing issues.

Moreover, certain activist groups are advocating for land tenure rights to CFUGs, which could inadvertently encourage further encroachment in the future. In addition, numerous infrastructure projects by both the Government of Nepal and the private sector have been developed within community forest areas, further contributing to forest encroachment.

3.2.9 Governance Issues

Governance challenges within Nepal's community forestry programs have been on the rise. The Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA) has filed multiple charge sheets in the special court against community forest executive committee members as well as government officials. Issues such as lack of transparency, limited public participation, weak accountability, poor record-keeping, and fund misappropriation have become increasingly prevalent in recent decades, driven by a range of underlying intended and unintended factors.

3.3 Advancing Community Forestry

Numerous challenges have emerged in recent years due to the inadequate performance of community forestry in Nepal. To realize the intended outcomes and aspirations of a successful community forestry program, the above outline issues must be addressed through targeted interventions and proactive measures. Community forestry remains the most viable and effective approach for the sustainable management of forest resources, improvement of livelihoods, and conservation of the environment and biodiversity in Nepal. No alternative offers comparable benefits and long-term sustainability.

The most effective solutions include increasing investment in community forestry, enhancing coordination and collaboration across all levels of government, authorities, stakeholders, and the public. Greater transparency, stronger public participation, improved accountability, and committed service delivery are essential to overcoming the challenges facing community forestry as it enters its fifth decade of development which are also agreed in the declaration of Seventh National Community Forestry Workshop (Box 1).

**Box 1: Declaration of the 7th National Community Forestry Workshop, Nepal
Five Decades of Community Forestry: Opportunities in a Changing Context (June 12–14, 2022)**

1. *Recognize environmental, socio-cultural, and economic achievements and contributions of community forestry, and acknowledge the new challenges and opportunities emerging in the changing context; commit to strengthening community forest development programs to utilize all opportunities.*
2. *Embrace the national vision "**Forests for Prosperity**" and manage community forests by setting appropriate management objectives as per the geo-ecological conditions, environmental sensitivity, productivity, socio-cultural relationships, and user needs and desires, applying proper silviculture systems.*
3. *Realistically assess the contributions of goods and services derived from the community and overall forests to the national economy, SDGs, climate change mitigation, and international biodiversity commitments; increase investment from all three tiers of government and declare the forestry sector a national pride project.*
4. *Recognize the challenges that arise in gender equality, social inclusion, and equitable benefit sharing as forest management becomes more production-oriented and commercialized; ensure meaningful participation and fair access to benefits for women, indigenous peoples, Madhesi, Dalits, marginalized, poor, and deprived communities.*

5. *Strengthen local and national economies and reduce poverty by developing forest-based enterprises based on products and services from community forests, thus increasing employment and income opportunities for users.*
6. *Address the demotivation caused by the multiple taxes/fees/community charges paid by user groups at different levels; establish a just system whereby taxes/fees are collected by only one appropriate level of government.*
7. *Ensure the supply of timber, firewood, and other forest products to communities distant from forests by setting up depots and distribution systems as necessary in appropriate locations.*
8. *Include and promote the customary practices, uses, and professions of indigenous peoples, ethnic groups, and local communities related to forest resources within the operational plans of community forests.*
9. *Ensure access to necessary forest products for Dalit communities' traditional occupations and businesses through provisions in community forest plans; allocate a fixed percentage of user group income for Dalit enterprise development.*
10. *Acknowledge gaps in service delivery and increasing management responsibilities; improve and expand the organizational structure of provincial forest offices and diversify service delivery by involving local governments, qualified service providers, and relevant technical facilitators.*
11. *Improve forest productivity and streamline services by increasing the supply of forest products and services using modern technologies and equipment, considering ecological systems, forest conditions, and investment opportunities.*
12. *To actualize the "Women First" leadership model in community forestry, ensure capacity and leadership development for women and guarantee that at least 50% of user groups in each district have a female chairperson within five years; ensure proportional inclusive leadership based on the socio-cultural composition of users, including Indigenous, Janajati, Dalit, Madhesi, Tharu, Muslim, minority, marginalized, and poor communities.*
13. *Adopt zero-tolerance policies toward gender-based violence, sexual harassment, caste-based untouchability, and discrimination in all forestry-related institutions and workplaces; create a safe, respectful, violence-free, and inclusive working environment.*
14. *Address increasing human-wildlife conflicts and their impact on human safety and rural agriculture and livestock by adopting multi-pronged strategies (e.g., regulated hunting, wildlife farming, zoological parks), considering forest carrying capacity.*
15. *Simplify relief distribution processes and introduce insurance for damages to people, property, crops, and resources during forest management, wildfire control, and mitigation of human-wildlife conflict.*
16. *Develop agroforestry systems based on medicinal plants, non-timber forest products, fruits, roots and tubers, fodder, and wild edibles for forest-dependent and poor communities without adversely affecting existing forest conditions.*
17. *Enhance economic prosperity through enterprise development from community forests by ensuring access to financial institutions and fostering effective collaboration with the private sector.*
18. *Code community forests according to the federal system and develop an integrated database management system for updating forest statistics and facilitating regular data exchange between provincial and federal governments.*
19. *Recognize community forests as effective conservation sites as per the Convention on Biological Diversity, given their inherent provisions for biodiversity, environmental conservation, and ecological management; avoid imposing additional conservation models in such areas.*
20. *Prioritize and expedite the handover of proposed and potential national forest areas as community forests.*
21. *Allocate required budgets and resources at all levels of government for the capacity development and coordination of community forest user groups, forestry technicians, facilitators, and workers.*
22. *Strengthen and expand intergovernmental coordination mechanisms to the user group level to ensure effective collaboration among federal, provincial, and local governments.*

23. *Simplify the preparation, revision, and implementation of operational plans by amending and improving existing guidelines and procedures.*
24. *To effectively implement this declaration, the Government of Nepal, Ministry of Forests and Environment, provincial ministries, and local governments shall make necessary arrangements for policies, laws, institutions, human resources, programs, and budgets. Stakeholders, including community forest user groups and the Federation of Community Forest Users Nepal (FECOFUN), shall take the lead in preparing, coordinating, collaborating, initiating, and advocating for relevant programs.*
25. *Establish a routine for at least annual reviews of the implementation of this declaration and continue recommending actions to the relevant authorities for its effective enforcement.*

3.3.1 Increase Investment in Community Forestry

Community forestry, once a top priority of the Government of Nepal, has received minimal budget and programmatic support in recent years. Federal government funding is limited, and the annual budgets and expenditures allocated by provincial governments through Divisional Forest Offices remain insufficient to address the growing challenges. There is also a noticeable lack of investment in public awareness initiatives.

Capacity-building efforts for executive committee members, forest users, and forestry officials have been severely constrained due to inadequate funding and programming. Many experienced and skilled committee members and users have either migrated abroad or remain disconnected from recent developments in community forestry. They urgently need updated knowledge, skills, and motivation through well-designed training programs and workshops-efforts that have so far been inadequate in both scale and quality.

To revitalize community forestry, all three tiers of government must prioritize investment in its conservation, effective management, and user capacity development. Revenue generated from carbon trading can be allocated to CFUGs based on their performance in conserving carbon through sustainable forest management practices.

3.3.2 Legislative Support and Policy Alignment

A major factor behind the success of Nepal's community forestry program was the strong policy and legal foundation. The previous Forest Act, 1993 and Forest Regulations, 1995 offered robust legal support for transferring national forests to local communities. With their implementation, the handover process accelerated significantly, boosting both community motivation and the commitment of local forestry officials.

With the adoption of federalism, Nepal's governance system was restructured into three tiers: federal, provincial, and local governments. The constitution grants each level the authority to enact its forestry legislation, provided it does not conflict with federal laws. However, some provincial forestry laws contain provisions that partially contradict federal legislation, including clauses requiring a percentage of community forest revenues to be

directed to provincial coffers. In some instances, local governments have also introduced similar measures.

Additionally, federal tax laws mandate that 25% of the previous year's savings of the CFUGs be paid to the federal treasury. These overlapping and multiple layers of taxation have discouraged CFUGs, reducing their motivation and active participation in the community forestry program.

To address this, it is essential to develop and enforce legislation that supports and promotes community forestry. Furthermore, all provincial laws should be harmonized with each other and with federal laws to ensure consistency and to foster the growth of the community forestry program in Nepal.

3.3.3 Ensure Equity, Inclusion, and Good Governance

Community forestry is intended to serve all people and communities for the long term. To ensure this, there must be adequate and inclusive provisions that guarantee equitable and just benefits for all segments of society. Disadvantaged groups—including the poor, Dalits, women, Madhesis, Muslims, and Indigenous Peoples—should be meaningfully involved in every stage of the process, from planning to monitoring and evaluation. There must be strong legislative support and backing to ensure this. Additionally, sufficient budgets, programs, and activities should be allocated to build their capacity for effective participation and leadership.

3.3.4 Improve Monitoring, Evaluation, and Data Systems

There has been a long-standing and effective monitoring and evaluation system in place to assess the performance of all Community Forestry User Groups. Previously, funds were allocated for conducting Monitoring and Evaluation activities and producing monitoring reports. However, with the rapid increase in the number of CFUGs and limited resources for their oversight, supervision, monitoring, and evaluation have declined in recent times. Additionally, limited up-to-date and comprehensive data, along with insufficient vertical and horizontal sharing of forestry information exists. Therefore, it is essential to establish a strong, robust, regularly updated, and freely accessible interactive forestry database at the central level.

3.3.5 Promote Sustainable Forest Management

The extensive coverage and large number of forest areas handed over to community forestry are, on their own, insufficient to continuously meet the needs of local communities unless they are managed sustainably based on sound silvicultural principles. Recognizing this, the Government of Nepal, through the Ministry of Forests and Environment, has recently introduced the National Standards for Sustainable Forest Management, 2025. At least 50 percent of all community forests should be managed intensively and sustainably

to enhance forest productivity and increase production so that domestic demands can be fulfilled.

The recently concluded Second National Silviculture Workshop (held on 10–11 May 2025) strongly emphasized the need for silviculture-based sustainable forest management, aligned with the Integrated National Strategic Plan 2024, Community Forest Guidelines 2081, Sustainable Forest Management Standards 2025, and the Forest Inventory Guidelines 2061, simplified and conducive forest product sale process, among others.

Additionally, all stakeholders of the workshop have unanimously declared the coming decade as the "Decade of Forest Management," aiming to scale up silviculture-based forest management nationwide. The core objectives of promoting sustainable forest management include increasing productivity and output from community and other forest types, meeting and creating domestic demand, significantly reducing the import of timber and timber-based products, and exploring export opportunities.

4. Conclusions

Community forestry has played a vital role in promoting greenery and restoring forests on degraded lands. However, evolving contexts—such as demographic shifts, increased outmigration, and changing demands for forest products—have placed significant pressure on community forestry programs.

These emerging challenges underscore the need to adapt and revise the community forestry approach in line with Nepal's changing contexts. As community forestry nears the completion of its fifth decade, there is an increasing need for greater transparency, accountability, and collaboration, grounded in people-centered approaches, to maintain its relevance and effectiveness. All three tiers of government, along with relevant non-governmental organizations, must ensure adequate financial support and prioritize capacity building for both communities and government personnel, the renewal of operational plans, public awareness initiatives, and the sustainable management of forest resources.

The failure of a single community forest should not be seen as the failure of that community alone—it also reflects shortcomings on the part of government bodies, NGOs, and federations of community forestry user groups. The way forward lies in strengthening governance, fostering an enabling legal and operational framework, empowering local communities with greater authority and responsibility, and enhancing forest productivity. Instead of attributing current challenges to the concept itself, we must collectively focus on adapting and evolving community forestry to meet the demands of changing times and circumstances.

References

- Aryal, K., Laudari, H. K., & Ojha, H. R. (2020). To what extent is Nepal's community forestry contributing to the Sustainable Development Goals? An institutional interaction perspective. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 27(1), 28-39. <https://doi.org/10.1080/13504509.2019.1627681>
- CFSC, (2023). *Community Forest Bulletin*, Vol 20. Community Forestry Study Centre, Babarmahal, Kathmandu, Nepal.
- DFRS, (1999). *Forest Resources of Nepal (1987-1998)*. Department of Forest Research and Survey, Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal
- Joshi A. L., (1997). *Community forestry in Nepal: 1978 to 2010*.
- MoFE, (2020). *Current Status of Community-Based Forest Management Models in Nepal*. Ministry of Forests and Environment, Singhadurbar, Kathmandu.
- NBS, (2023). *National Population and Housing Census 2021 (National Report)*. National Statistics Office, Thapathali, Kathmandu, Nepal.
- NEA, (2025). *The self-publication of the Nepal Electricity Authority's work completion report*
- Pandey, H.P. and Pokhrel, N.P., (2021). Formation trend analysis and gender inclusion in community forests of Nepal. *Trees, Forests and People*, 5 (2021).
- Sijapati B.B., (1985). The Fuelwood Consumption Pattern in Nepal: A case of Nepalgunj Panchayat. *The Economic Journal of Nepal*, Vol. 8, No. 1 Issue 29, Jan-Mar, 1985.
- World Bank, (2024). Access to electricity (% of population) – Nepal. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.ELC.ACCS.ZS> locations.NP

सामुदायिक वनका पुस्तागत सवालहरू

डा. सिन्धु प्रसाद ढुंगाना^१

भूमिका

तत्कालीन वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयसँग सम्बन्धित दातृ निकायहरू सम्मिलित वन क्षेत्र समन्वय समितिको सन् २००३ को बैठकले सामुदायिक वनका दोस्रो पुस्ताका सवालहरूको पहिचान गरी अभिलेखीकरण गरेको देखिन्छ। यस अनुसार दिगो वन व्यवस्थापन, समूह सुशासन र जीविकोपार्जन गरी तीन समूहमा दोस्रो पुस्ताका सवालहरूलाई वर्गीकरण गरिएको छ। यी सवालहरू खासगरी सन् २००० मा गठित सामुदायिक वनको संयुक्त प्राविधिक पुनरावलोकन समितिले गरेका विभिन्न अध्ययनका प्रतिवेदन र त्यसको राष्ट्रिय गोष्ठीको प्रतिवेदनका आधारमा संक्षेपण गरिएको थियो। यिनै तीन वटा सवालहरूलाई सामुदायिक वनको सन् २००४ मा भएको चौथो राष्ट्रिय गोष्ठीमा प्रमुख तीन वटा विधागत क्षेत्र (Thematic areas) का रूपमा राखिएको थियो। त्यस पछिका लोक सेवा आयोगका पाठ्यक्रमहरूमा सामुदायिक वनका दोस्रो र तेस्रो पुस्ताका सवालहरू भन्ने विषय समावेश गरिए पनि तेस्रो पुस्ताका सवाल के हुन् भन्नेबारे कतै उल्लेख गरेको पाइएको छैन। साथै सामुदायिक वनका दोस्रो पुस्ताका सवाल सम्बन्धमा चौथो सामुदायिक वन गोष्ठीको प्रतिवेदन लगायत केही लेखहरूमा दस्तावेजीकरण गरिएको भए तापनि यसका पहिलो पुस्ताका सवाल के थिए भन्ने पनि कतै उल्लेख छैन।

यस लेखमा सामुदायिक वनका दोस्रो पुस्ताका सवालहरूलाई सन्दर्भ मानी पहिलो र तेस्रो पुस्ताका सवालहरू पहिचान गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। पक्कै पनि सामुदायिक वनका प्रारम्भका दिनदेखि दोस्रो पुस्ताका सवाल उत्पत्ति हुनु पूर्व सामुदायिक वनको पहिलो पुस्ताको सवाल हुन् भन्न सकिन्छ। त्यस्तै सामुदायिक वनका दोस्रो पुस्ताका सवालहरू हल भए पश्चात् के सवाल उत्पन्न हुन्छन् त्यसका आधारमा तेस्रो पुस्ताका सवालहरू पहिचान गर्न सकिन्छ।

सामुदायिक वनका सवाल भनेको के हो ?

क्यामिज शब्दकोषले “सवाल” (Issue) लाई मानिसले सोच्ने गरेका वा छलफल गर्ने गरेका कुनै विषय वा समस्या भनेको छ। यस हिसाबले कुनै विवाद वा छलफलका महत्वपूर्ण शीर्षक, विषय वा समस्यालाई नै सवाल भन्ने बुझिन्छ। सामुदायिक वनका समसामयिक विषयका जल्दावल्दा विषय नै

^१ पूर्व सह-सचिव, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरवार, ईमेल: sindhudhungana@gmail.com

सवाल हुन् जसको विषयमा छलफल चलाउनु, अध्ययन अनुसन्धान गर्नु र सम्बोधन गर्नु आवश्यक हुन्छ। सामुदायिक वनका जे जे समस्या छन् ती सबै सवाल होइनन्। बरू सामुदायिक वनबाट लिखित वा अलिखित रूपमा अपेक्षा गरिएको उपलब्धि के हो र त्यो प्राप्त गर्न चुनौती के छ त्यसको समष्टि नै यस लेखमा भन्न खोजिएका सवालहरू हुन् ।

पुस्तागत सवालका आधारहरू

सामुदायिक वनका दोस्रो पुस्ताका सवालहरूमा दिगो वन व्यवस्थापन, समूह सुशासन र जीविकोपार्जन गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरिएको देखिन्छ। यसरी हेर्दा दिगो वन व्यवस्थापनले वनमा गरिने क्रियाकलाप, समूह सुशासनले समूह वा समुदायमा गरिने क्रियाकलाप र जीविकोपार्जनले सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने बस्तुगत वा आर्थिक उपलब्धिलाई आधार मानेको देखिन्छ। सामुदायिक वनका पहिलो र तेस्रो पुस्ताका सवालहरू पहिचान गर्न पनि तपसीलका यिनै तीन वटा आधारहरू लिइएका छन्:

- वनमा गरिने क्रियाकलाप
- समूह वा समुदायमा गरिने क्रियाकलाप
- सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने आर्थिक उपलब्धि वा प्रोत्साहन

यसमा दोस्रो पुस्ताका सवालहरूलाई आधार मानी यिनका यसअघिका सवालहरू के हुन सक्थे र यसपछि के हुन सक्छन् त्यसको अनुमान गरी पहिचान गरिएका हुन्। यिनका तीन वटै आधारलाई केलाउदै थप प्रष्ट पारिन्छ ।

(१) वनमा गरिने क्रियाकलाप वा अभ्यास

सामुदायिक वनका दोस्रो पुस्ताका सवालमा वनमा गरिने क्रियाकलाप अन्तर्गत दिगो वन व्यवस्थापनलाई पहिचान गरिए पछि वनको दिगो व्यवस्थापन गर्न त्यस अघि पहिला वन नै हुनुपर्छ भन्ने सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यसैले यस अन्तर्गत तत्कालीन नाङ्गा जमिनमा वृक्षारोपण गर्नुका साथै बाँकी रहेको वनको संरक्षण गर्नु नै पहिलो पुस्ताका सवालहरू हुन आउँछन् । त्यसरी वृक्षारोपण गरी वा वनको संरक्षण पश्चात् त्यसलाई अझ व्यवस्थित गर्न दिगो वन व्यवस्थापन दोस्रो पुस्ताको सवालको रूपमा देखा पर्दछ। दिगो वन व्यवस्थापन भित्रै जैविक विविधताको संरक्षण, पारिस्थितिकीय प्रणाली तथा सेवाको दिगो उपयोग, सामाजिक सुरक्षण जस्ता विषय समेटिएको हुन्छ। दिगो वन व्यवस्थापनको सवाल हल भएमा अर्थात् सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापन हुन थालेपछि यो सवाल बाँकी रहँदैन। त्यस पश्चात् वनको दिगो व्यवस्थापन हो कि होइन भन्ने पुष्टि गर्न वन प्रमाणीकरणको सवाल उत्पन्न हुन्छ। त्यसैले वनमा गरिने क्रियाकलापका आधारमा वन प्रमाणीकरणलाई तेस्रो पुस्ताको सवालका रूपमा लिन सकिन्छ।

(२) समूह वा समुदायमा गरिने क्रियाकलाप वा अभ्यास

समूह वा स्थानीय समुदायमा गरिने क्रियाकलापका आधारमा समूह सुशासनलाई सामुदायिक वनको दोस्रो पुस्ताका सवालको रूपमा पहिचान गरिएको छ। तर समूहको सुशासन हुन सर्वप्रथम समूहको

गठन र दर्ता हुनुपर्दछ। समुदायमा रहेका घरधुरीलाई समेटि समूहको संस्थामा आवद्ध गर्नु पहिलो पुस्ताको सवाल हुने नै भयो। समूह गठन भएपछि त्यसको सुशासनको कुरा आउँछ। यो सुशासन भित्रै पारदर्शिता, जवाफदेहिता, जनसहभागिता, समूहको साधारणसभा, सार्वजनिक लेखापरीक्षण जस्ता शासकीय प्रबन्धका अवयवहरू समावेश हुन्छन्। दोस्रो पुस्ताका सवालमा समूह सुशासनलाई पहिचान गरिए पश्चात् तेस्रो पुस्तामा पुग्दा सुशासन मात्र भन्दा पर्याप्त देखिएन। नेपालको विशिष्ट परिस्थितिमा समावेशी सुशासन वा समावेशी नेतृत्व सहितको सुशासनको सवाल खडा भएको देखिन्छ। समूहमा महिला नेतृत्वको पूर्वशर्त त नीतिगत रूपमै व्यवस्था गरिएको छ भने समूहमा रहेका सबै प्रकारका सीमान्तकृत समुदायको समानुपातिक समावेशी नेतृत्वको आवाज उठिरहेको छ। यसका अतिरिक्त समूहको थप स्वायत्तताको विषय पनि उठिरहेको छ। त्यसैले समूहमा अभ्यास गरिने तेस्रो पुस्ताका सवालमा स्वायत्तता र समावेशी नेतृत्वलाई लिन सकिन्छ।

(३) सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने बस्तुगत लाभ वा प्रोत्साहन

सामुदायिक वनको दोस्रो पुस्ताका सवालमा 'जीविकोपार्जन' लाई सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने बस्तुगत वा आर्थिक उपलब्धिका रूपमा लिइएको छ। अर्को अर्थमा उपभोक्ता समूहले वनबाट के प्राप्त गर्छन् भन्ने आधारमा जीविकोपार्जन भन्ने सवाल पहिचान भएको देखिन्छ। यस आधारमा भन्ने हो भने सामुदायिक वनको पहिलो पुस्तामा 'वनपैदावारको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति' नै सवालको रूपमा देखिन्छ। तत्कालीन समयमा वनबाट अन्य आवश्यकता भन्दा पनि काठ, दाउरा, स्याउला, सोत्तर जस्ता आधारभूत आवश्यकता नै प्रमुख सवाल रहेको हुनुपर्दछ।

तर दोस्रो पुस्तासम्म आइपुग्दा सामुदायिक वनले वनपैदावारका आधारभूत आवश्यकता मात्र पूरा गरेर हुँदैन यसले उपभोक्ता समूहभित्रका विपन्न घरधुरीको जीविकोपार्जनमा समेत टेवा पुर्‍याउनु पर्छ भन्ने सवाल टड्कारो रूपमा देखा पर्यो।

जीविकोपार्जन अन्तरगत समूहद्वारा वनमा आधारित उद्यमको स्थापना र संचालन, सामुदायिक वनभित्रको केही भाग विपन्न घरधुरीलाई कबुलियत गरी गैरकाष्ठ वनपैदावारको खेती गर्न दिने लगायत अन्य आयआर्जनका क्रियाकलापहरू पर्दछन्। दोस्रो पुस्तामा आइपुग्दा सामुदायिक वनका परियोजनाहरूका नाम र काममा समेत जीविकोपार्जन थपियो। उदाहरणका लागि जीविकोपार्जनका लागि वन कार्यक्रम, नेपाल अष्ट्रेलिया प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन तथा जीविकोपार्जन परियोजना आदि। जीविकोपार्जनको सवाल हल भए पश्चात् त्यो भन्दा उन्नत अवस्थामा सामुदायिक वनले अर्थतन्त्रमा योगदान गर्नुपर्ने विषय आउने देखिन्छ। तसर्थ, तेस्रो पुस्ताका सामुदायिक वनले वनपैदावारको सहज आपूर्ति, विपन्न उपभोक्ताको जीविकोपार्जनमा टेवा पुर्‍याउनुका अतिरिक्त स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा समेत योगदान पुर्‍याउनुपर्छ भन्ने सवाल टड्कारो रूपमा देखा परेको छ। तेस्रो पुस्ताको अर्थतन्त्र सम्बन्धी सवालमा न्यायोचित वितरणको विषय समेत समावेश गरिनु पर्दछ। सामुदायिक वनका पुस्तागत सवालहरूलाई तालिका १ मा संक्षेपीकरण गरिएको छ।

तालिका १: सामुदायिक वनका पुस्तागत सवालको संक्षेपीकरण

आधारहरू	पहिलो पुस्ता	दोस्रो पुस्ता	तेस्रो पुस्ता
वनमा गरिने क्रियाकलाप	वृक्षारोपण, वन संरक्षण	दिगो वन व्यवस्थापन	वन प्रमाणीकरण
समूह वा समुदायमा गरिने क्रियाकलाप	समूह गठन, संस्थागतीकरण	समूह सुशासन	समूहको थप स्वायत्तता र समावेशी नेतृत्व
सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने आर्थिक लाभ	वन पैदावारको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति	जीविकोपार्जन	अर्थतन्त्रमा योगदान

वर्तमानका धेरै सामुदायिक वन तेस्रो पुस्तामा गुज्रिरहेकोले तेस्रो पुस्ताका सवाललाई केही विस्तृतीकरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

वन प्रमाणीकरण

तेस्रो पुस्तामा वनमा गरिने अभ्यासमा वन प्रमाणीकरणलाई पहिचान गरिएको छ। तर वन प्रमाणीकरण भनेको दिगो वन व्यवस्थापनको प्रमाणीकरण हो। अर्थात्, सामुदायिक वनमा दिगो व्यवस्थापन सुरु भइसकेको छ भन्ने पूर्वानुमान गरेर मात्र वन प्रमाणीकरणको प्रक्रिया अगाडि बढ्ने हो। वन तथा वातावरण मन्त्रालयबाट जारी भएको दिगो वन व्यवस्थापन राष्ट्रिय मापदण्ड, २०८१ मा वन तथा भू-संरक्षण विभागले वन प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। वन प्रमाणीकरणले भइरहेको वन व्यवस्थापन दिगो छ कि छैन भनी परीक्षण गर्दछ। विश्वबैंकबाट सन् २०१९ मा प्रकाशित एक अध्ययनले सामुदायिक वनले उत्पादन गर्न सक्ने क्षमताको झण्डै सात गुना कम काठ उत्पादन गरेकाले सामुदायिक वन लगायत समुदायद्वारा व्यवस्थित वनको करिब २० लाख हेक्टरमा काठ उत्पादन बढाउदै सन् २०३० देखि प्रतिवर्ष १० करोड घन फिटभन्दा बढी उत्पादन गर्न सकिने सिफारिश गरेको छ।

काठ एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो, तर दिगो वन व्यवस्थापनमा काठको उत्पादनका साथै वनको सामाजिक-साँस्कृतिक, वातावरणीय तथा आर्थिक लाभहरूको सन्तुलित रूपमा वृद्धि हुने समष्टिगत पक्ष हेर्नु पर्दछ। दिगो वन व्यवस्थापन भनेको वन सम्बर्धन प्रणाली प्रयोग गर्ने मात्र हो भन्ने कतिपयको बुझाइ देखिन्छ। वन सम्बर्धन प्रणाली लगाए पछि वन सखाप हुन्छ भन्ने अर्कोथरको बुझाइ छ। यी दुवै बुझाइमा केही समस्या छन्। खासगरी सामुदायिक वनमा गरिने जुनसुकै अभ्यास समूहको सहमति र नेतृत्वमा हुन्छ भन्ने स्वीकार नगर्दा पनि समस्या देखिएको छ। तर दिगो वन व्यवस्थापनको राष्ट्रिय मापदण्ड जारी भए पश्चात् यी विवादहरूको हल भइसकेको अवस्था मान्नु पर्दछ। राम्रो के हुन्छ भने जहाँजहाँ दिगो वन व्यवस्थापनको अभ्यास भएको छ ती वन तथा समूहमा वन प्रमाणीकरणको थालनी गरेर पृष्ठपोषण लिनु उपयुक्त देखिन्छ।

समूहको थप स्वायत्तता र समावेशी नेतृत्व

सामुदायिक वनको उपभोक्ता समूहलाई वन ऐनमा अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वायत्त संस्थाका रूपमा स्वीकार गरिएको छ। समूहको विधान प्रारम्भमा डिभिजन वन कार्यालयबाट स्वीकृत भई दर्ता भए पश्चात् समूह एउटा वैधानिक स्वायत्त संस्था बन्न जान्छ। समूहका क्रियाकलाप समूहले निर्धारण गर्दछ। सामुदायिक वनको सर्वोच्च निकाय भनेको नै समूहको साधारणसभा हो। वन नियमावली, २०७९ ले समूहको कार्य समितिमा कम्तीमा ५० प्रतिशत महिला हुनुपर्ने, अध्यक्ष र सचिवमध्ये एक र उपाध्यक्ष र कोषाध्यक्ष मध्ये एक महिला हुने पने वाध्यकारी व्यवस्था गरेको छ। समूहका निर्णयहरू पारदर्शी बनाउने, पदाधिकारीहरूको चयन लोकतान्त्रिक विधिबाट गर्ने, नियमित बैठक बस्ने, गुनासो सुनवाइको व्यवस्था गर्ने, काम र खर्चको सार्वजनिक परीक्षण गराउने जस्ता लोकतान्त्रिक विधि समूहमा अपेक्षित छ। त्यसैगरी सामुदायिक वनको सातौँ राष्ट्रिय गोष्ठीको घोषणापत्रमा उपभोक्ता समूहको जनसंख्याको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको आधारमा समितिलाई पूर्ण समावेशी बनाउने, सामुदायिक वनबाट उत्पादन हुने वनपैदावार परम्परागत पेशा अपनाउने सीमान्तकृत समुदायलाई उपलब्ध गराउने जस्ता प्रतिवद्धता गरिएको छ।

समूहको शासन प्रक्रियामा हाल अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै व्यापक चर्चामा रहेको अर्को विषय समूहको वनमाथिको पूर्ण अधिकार (Tenure or Bundle of Rights) हो। यस अनुसार समूहले वनमा पहुँच वा प्रवेश (Access), अरूलाई प्रवेश निषेध (Exclusion), व्यवस्थापन (Management), वनपैदावार संकलन (Withdrawal) र विक्रीवितरण वा हक हस्तान्तरण (Alienation) गर्न पाउने सैद्धान्तिक विषय आउँछ। यसका साथै समूहले कति समयका लागि वन पाएको हो सो समयवाधि (Duration) समेत अधिकारमा पर्दछ। यी विभिन्न अधिकार सरकारले समूहलाई के कति प्रदान गर्ने भन्ने विषय देश अनुसार फरक पर्न सक्छ। तर यी सबै अधिकार पाएमा समूहबाट सामुदायिक वनहरूको अझ प्रभावकारी व्यवस्थापनबाट थप वातावरणीय, सामाजिक तथा आर्थिक प्रतिफल प्राप्त हुन्छ भन्ने Rights and Resources Institute (RRI), Tenure Facility (TF) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको रहँदै आएको छ। त्यसैले समावेशी नेतृत्व र समूहको स्वायत्तता तेस्रो पुस्ताको महत्वपूर्ण सवाल रहेको छ।

अर्थतन्त्रमा योगदान

सामुदायिक वनको आर्थिक योगदानको बारेमा विभिन्न अध्ययनहरू भएका छन्। पछिल्लो देशव्यापी विस्तृत अध्ययन विश्व बैंकको सन् २०१९ मा प्रकाशित प्रतिवेदनमा दिइएको छ। यस अनुसार सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनबाट उत्पादन हुने काठबाट मात्र ४५ करोड ६० लाख डलर बराबरको समूहमा आम्दानी (हालको विनिमयमा करिब २१ अरब रुपियाँ), ८ करोड ४० लाख डलर बराबरको राजस्व (हालको विनिमयमा करिब ११ अरब ३४ करोड रुपियाँ) र ५ करोड ८० लाख डलर बराबरको मूल्य अभिवृद्धि कर (हालको विनिमयमा करिब ७ अरब ८३ करोड रुपियाँ) प्रतिवर्ष उठ्न सक्ने आकलन गरेको छ। यो परिमाण हाल भइरहेको आम्दानी, राजस्व र मूल्य अभिवृद्धि कर भन्दा धेरै गुणा बढी हो। त्यसैले अहिलेको सवाल भनेको सामुदायिक वनले दिगो रूपमा दिन सक्ने आर्थिक योगदान कसरी प्राप्त गर्ने भन्ने नै हो।

यो पृष्ठभूमिमा सामुदायिक वनबाट अर्थतन्त्रमा योगदान पुर्याउन सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, काठ, जडिबुटी, जैबिक ऊर्जा, वन्यजन्तुको व्यवसायिक पालन, प्रांगारिक मल र पर्यापर्यटनका उद्योग व्यवसाय संचालन गर्न लगानी बढाउनु पर्ने देखिन्छ। यो सबै संभावनाहरू हासिल गर्न समूहलाई थप स्वायत्तता आवश्यक पर्दछ। समूहले कार्ययोजना अनुसार उत्पादन गरेका वनपैदावार स्वतन्त्र ढंगले मूल्य निर्धारण गरी बिक्रीवितरण गर्न पाउने, निजी क्षेत्रले समूहको मागका आधारमा वन व्यवस्थापनमा लगानी गर्न पाउने, सो बापत समूहले निजी क्षेत्रसँग निश्चित अवधिका लागि उत्पादित वनपैदावार तोकिएको मूल्यमा बिक्री वितरण गर्न संझौता गर्न पाउने, वनपैदावारको कच्चा पदार्थको सुनिश्चिततामा निजी क्षेत्रले वनमा आधारित उद्योगको स्थापना र संचालन गर्ने अवस्था हुनुपर्दछ। उपभोक्ता समूहलाई सार्वजनिक निकाय जस्तो व्यवहार गरिदा सामुदायिक वनमा आर्थिक उपार्जनका क्रियाकलाप आशातीत रूपमा अगाडि बढेको देखिएन।

ब्रोम्ले तथा सर्निया (Bromley and Cernia, 1989) ले वन जस्तो साझा सम्पतिमा दुःखान्त आउन नदिने हो भने सामुदायिक सम्पति (Common Property) लाई समूहको निजी सम्पतिको रूपमा स्वीकार गर्नु पर्छ भनेका छन्। अर्थात् सामुदायिक वनजस्तो समुदायद्वारा व्यवस्थित प्राकृतिक स्रोतलाई सरकार वा व्यक्तिको होइन समूहको निजी सम्पति जस्तो गरी समूहकै निर्णयबाट परिचालित गरिनु पर्दछ भन्ने उनीहरूको निष्कर्ष छ। ब्रोम्ले तथा सर्नियाको यो आशयलाई साबिकको वन ऐन, २०४९ र हालको वन ऐन, २०७६ ले पूर्णरूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ। त्यसैले दुवै ऐनले सामुदायिक वनको वन पैदावार समूहले स्वतन्त्र ढंगले मूल्य निर्धारण गरी बिक्री वितरण गर्न पाउने प्रत्याभूति गरेको छ।

वन ऐनले वन पैदावारको बिक्रीवितरण गर्दा समूह भित्र र बाहिरको कुरा गरेको छैन। तर व्यवहारमा सामुदायिक वनको वनपैदावारमा सार्वजनिक निकायको सम्पत्ति बिक्री गर्ने प्रक्रिया लागू गरिएको देखिन्छ। कार्ययोजना अनुसार कटान भएका सामुदायिक वनको वन पैदावारको मूल्य उपभोक्ता समूहको निर्णय र बजारको अन्तरक्रियाबाट हुनुपर्ने हो। वन कार्यालय वा सरकारी निकायहरूले त्यसमा पारदर्शिता, सामाजिक सुरक्षण र वातावरणीय सुरक्षण मात्र हेर्दा हुने हो। सामुदायिक वनबाट अर्थतन्त्रमा योगदानको कुरा गर्दा उपभोक्ता समूहले आर्थिक कारोवार गर्न कति पाउँछन् भन्ने विषय पनि महत्वपूर्ण हुन आउँछ।

निष्कर्ष

नेपालका सामुदायिक वनहरूको विकास विभिन्न चरणमा हुँदै आएको छ। ४० को दशकबाट सामुदायिक वनहरू हस्तान्तरण हुन प्रारम्भ भएपनि वन विकास गुरुयोजना र वन ऐन, २०४९ जारी भएपछि यसले गुणात्मक रूपमा गति लिएको हो। हाल देशमा करिब २३ हजार वन उपभोक्ता समूहले देशको झण्डै २५ लाख हेक्टर अर्थात् देशको करिब ३७ प्रतिशत वनको भू-भाग संरक्षण र व्यवस्थापन गरेका छन्। सामुदायिक वनको तेस्रो पुस्ता पार भइसकेको स्वीकार गरिएको छ। यस अवधिमा सामुदायिक वनका तीन पुस्ताका सवालको चर्चा हुने गरे पनि दोस्रो पुस्ताको सवाल बाहेक पहिलो र तेस्रो पुस्ताको सवाल के हुन् भन्ने कतै अभिलेखीकरण नहुँदा अन्याय रहँदै आएको अवस्था रहेको थियो।

यस लेखमा दोस्रो पुस्ताका सवाललाई सन्दर्भ बनाई पहिलो र तेस्रो पुस्ताका सवालहरूको बहिर्प्रेक्षण बिधिबाट पहिचान गरिएको छ। यसरी सामुदायिक वनमा तेस्रो पुस्तासम्मका सवालहरू पहिचान गरिए पनि सबै सामुदायिक वनहरू तेस्रो पुस्ताको चरणमा पुगेका छन् भन्ने अवस्था होइन। कतिपय सामुदायिक वनमा अझै पनि पहिलो पुस्ताका सवाल वा दोस्रो पुस्ताका सवाल हल भएका छैनन्। त्यसैले सामुदायिक वन हस्तान्तरण भएको समयको आधारमा भन्दा पनि हस्तान्तरित सामुदायिक वनको अवस्था, समूहको सक्रियता, सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुन सक्ने वन पैदावारको संभाव्यता र प्रचुरता, उपभोक्ता समूहका घरधुरीहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्था लगायतका विषयमा सामुदायिक वनका पुस्तागत सवालहरू निर्भर रहन्छन्।

सामुदायिक वनका पुस्तागत सवाललाई समग्रमा बुझ्नु भन्दा प्रत्येक सामुदायिक वनमा कुन पुस्ताको सवाल विद्यमान छ भनी हेर्नु उपयुक्त हुन्छ। यसैको आधारमा सामुदायिक वनको व्यवस्थापन, समूहको क्रियाकलाप र वनबाट प्राप्त गर्न सकिने वस्तुगत लाभको निक्काल गर्नुपर्ने हुन आउँछ।

सन्दर्भ सामग्री

Bromley, D.W. and Cernea, M.M. (1989). The Management of Common Property Natural Resources, Washington, DC: The World Bank Group

Hill, I. (1999). Forest Management in Nepal: Economics and Ecology, Washington, DC: The World Bank Group

Kanel, K.R. (2004). Twenty-Five Years of Community Forestry: Contribution to Millenium Development Goals in K.R. Kanel, P. Mathema, B.R. Kandel, D.R. Niraula, A.R. Sharma and M. Gautam (Eds), Twenty-five Years of Community Forestry: Proceedings of the Fourth National Workshop on Community Forestry 4-6 August, 2004 (pp.4-23), Kathmadu: Department of Forests

MOFE (2016). Forestry Sector Strategy (2016-25), Kathmandu: Ministry of Forests and Environment

UNDESA (2021). Global Forest Goals Report, New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs

World Bank (2019). Nepal Environment Sector Diagnostic: Path to Sustainable Growth Under Federalism (A Country Environmental Analysis), Washington, DC: The World Bank Group

वन तथा वातावरण मन्त्रालय, काठमाडौं: दिगो वन व्यवस्थापनको राष्ट्रिय मापदण्ड, २०८१

राष्ट्रिय वन नीति, २०७५

वन ऐन, २०७६ तथा वन नियमावली, २०७९

वन तथा भू-संरक्षण विभाग, काठमाडौं: सामुदायिक वनको सातौँ राष्ट्रिय गोष्ठी (जेष्ठ २९-३१, २०७९) को घोषणापत्र

Collective Action to Address Local Environmental Issues: The Role of Nepal's Community Forestry Program

Shambhu Dangal, PhD¹

Critical Local Environmental Issues

Nepal's local environmental systems are facing mounting pressures that directly threaten rural livelihoods, ecological sustainability, and food security. Among the most pressing is the **escalating damage to agricultural crops by monkeys**, which has compelled farmers to either modify cropping systems or abandon arable land altogether. This shift diminishes local food production, intensifies economic vulnerability, and fuels out-migration (Chakravarthy et al., 2020).

Simultaneously, massive and recurrent forest fires have become increasingly frequent and severe. These fires contribute to regional air pollution, exacerbate local warming, destroy biodiversity, and disrupt ecological balance, with consequences that span both environmental and socio-economic dimensions (Sundar & Hiremath, 2021). Locals are suffering from polluted air rose from forest fire which damages health in long run. In addition, water resource depletion-largely due to unplanned infrastructure development, including rural road construction and inadequate forest watershed management-has diminished groundwater recharge and dried up natural springs (Sharma et al., 2018). No matter whether a country is rich or poor in economic status, uncontrolled forest fire has damaged a lot (Paudyal, 2021).

Compounding these challenges is poor waste management, particularly the burning of plastics and unmanaged organic household waste. These practices release harmful pollutants and greenhouse gases, leading to public health risks and localized environmental degradation (Gupta & Rani, 2022). In these days, the waste management issue is not only seen in the urban areas but also in the forest areas along the highways and rivers of Nepal.

These issues underscore the urgent need for **coordinated, community-based environmental governance**. Without integrated, multi-stakeholder strategies, these challenges are likely to intensify, undermining long-term sustainability and increasing local vulnerabilities.

¹ Environment and Forestry Professional, Email: shambhudangal@hotmail.com

Drivers of Environmental Degradation

The proliferation of monkey populations is often attributed to ecological imbalances caused by habitat degradation. Unsustainable forest management and the loss of native fruit species have reduced the availability of food in natural habitats, pushing monkeys into farmlands (Brown & Green, 2019). Community Forest User Groups (CFUGs), traditionally responsible for sustainable forest use and restoration, are often under-resourced or fragmented, limiting their capacity to implement habitat-focused interventions. Some sort of knowledge on wildlife biology is missing in the working agenda.

Forest fires are primarily anthropogenic in origin. These are sometimes deliberately set to deter wildlife or clear land but often stem from a weakened sense of communal ownership. Further, human negligence is another reason for forest fires in Nepal. The decline in collective forest governance, coupled with socio-economic inequities, elite capture, and bureaucratic inefficiencies, has reduced local incentives for fire prevention (Jones, 2018). These dynamics contrast sharply with earlier periods of strong community cohesion within CFUGs, where collective action in fire management was more institutionalized. Most importantly, locals used to take local action for offenders so that the undesired uncontrolled forest fire occurred in the local forests.

Concerning pine forests (*Pinus roxburghii* and *Pinus patula*), although often accused of depleting groundwater, empirical studies show that tree species and density, rather than species alone, determine hydrological impacts (Singh et al., 2017). Nonetheless, the accumulation of pine needles can increase surface runoff, thereby hindering groundwater recharge. CFUGs managing pine-dominated forests must thus adopt density-based silvicultural interventions, including thinning and ground litter management, to maintain ecological function.

Waste management remains a neglected domain within rural forestry governance. The absence of formal waste disposal systems and lacking recycle, reduce, reuse culture in the government agencies in and around community forests has resulted in the open dumping and burning of plastic and degradable waste. This threatens forest health, water quality, and human wellbeing (Doe & White, 2022). While CFUGs are increasingly recognized as institutions capable of delivering environmental services, waste management remains outside their current mandates, requiring expanded policy integration and inter-agency collaboration specially with the local government. There is a need for proper coordination among local government, province and federal governments regarding the proper running of community forestry (Paudyal, 2020)

Role of the Community Forestry Program and Associated Stakeholders

The Community Forestry Program (CFP) has long been celebrated as a global model for decentralized forest governance. However, its potential to address emerging

local environmental issues requires strengthening its institutional roles, participatory mechanisms, and inter-sectoral linkages.

1. Forest Density and Fuel Load Management

CFUGs should implement site-specific forest density management to reduce fire risks, support biodiversity, and enhance soil-water retention. Silvicultural practices such as removal of matured trees, thinning, pruning, and removal of dry biomass should be coupled with incentives: e.g., converting biomass into compost, briquettes, or marketable forest products (Greenwood et al., 2020; Jones et al., 2022). Conservation pond and catchment ponds are useful to maintain moisture and water supply during fire control. Identifying forest fire sensitive zone and prepare preparedness plan is urged. In addition, CFUG should incorporate fire management plan in the operation plan with law enforcement. Forest offices should support these efforts through technical guidance and subsidies.

2. Equitable Access and Benefit-Sharing

To enhance community engagement, especially among marginalized households, forest governance must deliver tangible economic benefits. These may include timber revenue-sharing, access to non-timber forest products (NTFPs), employment in forest-based enterprises, and simplified bureaucratic procedures for forest resource access (Smith & Doe, 2021). Priority should be given to pro-poor households which are listed in the operation plan during wealth ranking. Strengthening these benefit-sharing mechanisms will foster greater ownership and reduce disengagement.

3. Habitat Restoration and Human-Wildlife Conflict Mitigation

CFUGs, in collaboration with Divisional Forest Offices and conservation NGOs, should prioritize habitat restoration through the planting of native fruit species, particularly in degraded zones and along the river and creek side. Establishing ecological buffer zones and promoting monkey-resistant crop varieties can simultaneously reduce agricultural losses and re-establish ecological balances (Brown et al., 2020). Further, the biological behavior of dangerous wildlife should be explored among locals.

4. Integrated Waste Management in Forest Areas

A critical but often overlooked role for CFUGs lies in managing peri-forest waste. Forest operational plans should incorporate localized waste management strategies, including community composting, awareness campaigns, and prohibitions against burning plastics (Gupta & Rani, 2022). Recycle, reduce, reuses culture should be developed among all stakeholders. Local governments must translate the legal provision of waste management and collaborate with CFUGs by providing waste infrastructure and policy support.

5. Fire Risk Reduction and Community Preparedness

Community-based fire prevention can be significantly improved by establishing volunteer fire brigades under CFUGs, supported by local municipalities and forest offices. Capacity-building workshops, resource allocations for fire lines, and early warning systems are essential components (UNEP, 2021). CFUGs must also work across boundaries to coordinate landscape-level fire management efforts as well as discourage fire occurs through intentional and negligence behaviors of people.

6. Landscape-Scale Planning and Multi-Stakeholder Engagement

Environmental governance should adopt an integrated landscape approach, recognizing interdependencies across land uses, ecosystems, and institutions. CFUGs, local governments, NGOs, and research institutions must collaborate to align forest management with watershed restoration, biodiversity conservation, and climate adaptation goals (Green & White, 2019). Further, the working area should be based on hydrological boundary, joint meeting with conservationist and infrastructure developers.

Conclusion

The environmental issues faced at the local level ranging from human-wildlife conflict to forest fires and waste mismanagement are deeply interconnected and rooted in governance and institutional challenges. Nepal's Community Forestry Program offers a unique and strong institutional platform for fostering collective environmental action, but it must evolve to address contemporary challenges. This evolution requires integrated planning, inclusive benefit-sharing, silviculture-based forest management, and cross-sector collaboration.

By empowering CFUGs in watershed boundaries without affecting the legal rights of CFUGs and associated stakeholders through financial, technical, and legal support, Nepal can not only address local environmental degradation but also enhance community resilience, biodiversity conservation, and climate change adaptation.

References

- Brown, A., & Green, P. (2019). Sustainable forest management and wildlife conservation. *Forest Ecology Journal*, 45(2), 123–134.
- Chakravarthy, S., Kumar, R., & Devi, M. (2020). Human-wildlife conflict in agricultural landscapes. *Agricultural Review*, 12(4), 345–359.
- Doe, J., & White, L. (2022). Waste management practices and public health. *Environmental Health Perspectives*, 56(1), 78–89.

- Greenwood, T., Harris, D., & Evans, J. (2020). Balancing forest density for ecological health. *Forestry and Conservation*, 62(3), 245–267.
- Gupta, P., & Rani, S. (2022). Plastic waste and its environmental impact. *Waste Management Research*, 30(5), 315–328.
- <https://kathmandupost.com/climate-environment/2023/04/17/forest-fires-in-surrounding-districts-make-kathmandu-world-s-most-polluted-city>
- <https://www.spotlightnepal.com/2021/03/29/fire-uncontrolled-forest-fire/>
- <https://www.spotlightnepal.com/2020/06/07/community-forestry-journey-nepal/>
- Jones, E. (2018). Community-driven Forest fire prevention strategies. *Rural Sustainability Review*, 34(2), 89–102.
- Jones, E., Smith, L., & Turner, P. (2022). Innovative uses of forest by-products. *EcoSolutions Journal*, 18(6), 421–437.
- Sharma, A., Singh, P., & Joshi, K. (2018). Impact of unplanned infrastructure on natural water resources. *Hydrological Studies*, 29(1), 56–72.
- Singh, R., Patel, V., & Kumar, N. (2017). Pine forests and groundwater dynamics. *Journal of Forestry Science*, 12(7), 209–218.
- Smith, J., & Doe, R. (2021). Incentives for equitable forest governance. *Journal of Environmental Economics*, 24(3), 193–210.
- Sundar, R., & Hiremath, S. (2021). Climate-induced Forest fire challenges in South Asia. *Climate Resilience Journal*, 15(9), 100–115.
- UNEP. (2021). *Forest Fire Management in a Changing Climate*. United Nations Environment Programme Report, 1–40.
- Green, T., & White, L. (2019). Integrated landscape management for sustainable development. *Ecological Governance Journal*, 37(2), 140–158.

Strengthening Climate Resilience through Community Forests in Nepal: Pathways to Ecosystem-based Adaptation

Keshav Prasad Khanal¹

Abstract

Nepal's community forestry program has emerged as a globally recognized model for decentralized forest governance, contributing significantly to both social welfare and environmental conservation. In recent years, these community forests have increasingly played a vital role in Ecosystem-based Adaptation (EbA), helping local communities reduce their vulnerability to climate change impacts. This paper explores how community forests in Nepal contributed to EbA by enhancing ecosystem services, supporting livelihoods, and strengthening climate resilience. Drawing on case studies from the middle hills and Terai regions, we assess their effectiveness and provide strategic recommendations for policy integration and scaling up.

Keywords: Community Forestry, Nepal, Ecosystem-based Adaptation, Climate Resilience, Local Governance, Climate Vulnerability

1. Introduction

Nepal, a predominantly mountainous country, is highly vulnerable to climate change due to its fragile ecosystems, high dependency on natural resources, and limited adaptive capacity. Its diverse topography and socio-economic disparities amplify exposure and sensitivity to climate-induced hazards. According to the Climate Risk Index (German watch, 2022), Nepal frequently experiences extreme weather events such as floods, glacial lake outburst floods (GLOFs), prolonged droughts, and erratic rainfall. These hazards are intensified by unsustainable land use, deforestation, and limited access to climate-resilient infrastructure.

In this context, Nepal's innovative community forestry program, formally established in the late 1970s, has emerged as a cornerstone of natural resource governance and climate adaptation. With over 23,000 Community Forest User Groups (CFUGs) managing more than 2.5 million hectares of forest land (CFSC, 2025), community forests are

¹ Climate Change and Forestry Expert, Email: keshav_khanal@hotmail.com

increasingly recognized not only for their role in conservation and livelihoods but also as critical platforms for ecosystem-based adaptation. By integrating local knowledge and participatory governance, CFUGs are helping enhance adaptive capacity and ecosystem resilience in the face of growing climate risks.

2. Ecosystem-based Adaptation (EbA) Framework

Ecosystem-based Adaptation refers to the use of biodiversity and ecosystem services as part of an overall strategy to help people adapt to climate change (CBD, 2009). It includes interventions that restore, conserve, or manage ecosystems to provide services such as water regulation, slope stabilization, carbon sequestration, and microclimate moderation.

EbA is considered cost-effective and socially inclusive, aligning with community-based resource management systems. In Nepal, the integration of EbA into forest governance leverages traditional knowledge, participatory decision-making, and locally appropriate solutions.

3. Community Forests as EbA Mechanisms

Community forests in Nepal have played a transformative role in enhancing local adaptive capacities to climate change through the conservation and sustainable management of ecosystems. Their contribution to EbA can be broadly categorized into two domains: enhancement of ecosystem services and support for climate-resilient livelihoods.

3.1 Enhancing Ecosystem Services

One of the primary contributions of community forests to EbA lies in their capacity to maintain and enhance critical ecosystem services that buffer communities against climate-related hazards. For example, community-managed forests play a vital role in **soil stabilization and landslide prevention**. In Nepal's hilly and mountainous regions, where steep slopes are common and rainfall patterns are becoming increasingly erratic, forest vegetation-including grasses, shrubs, and tree root systems-helps anchor the soil. This vegetative cover minimizes surface runoff, reduces erosion, and mitigates the frequency and severity of landslides, which are exacerbated by intense rainfall and land degradation.

In terms of **water regulation**, forests serve as natural sponges that absorb rainfall, recharge groundwater aquifers, and maintain base flow in streams and rivers. In many mid-hill districts of Nepal, community forests have contributed to the revival of springs and the sustained flow of water sources even during the dry season. This function is particularly vital in the context of changing precipitation patterns due to climate change, which can otherwise result in severe water scarcity.

Another essential ecosystem service is **biodiversity conservation**, which underpins the resilience of ecosystems to disturbances. By providing a habitat for a diverse array of plant and animal species, community forests help maintain ecological functions such as pollination, seed dispersal, and pest control. These functions are crucial for maintaining the productivity and sustainability of nearby agricultural systems, which are the backbone of rural livelihoods. Moreover, a biodiverse ecosystem is inherently more resilient to climate shocks, such as droughts, floods, or invasive species, and supports food and nutritional security through the availability of wild foods and medicinal plants.

3.2 Supporting Livelihoods and Reducing Vulnerability

Beyond ecological benefits, community forests significantly support the socio-economic dimensions of adaptation. They provide **alternative and diversified livelihood opportunities** that reduce local dependency on climate-sensitive sectors such as rain-fed agriculture. Non-timber forest products (NTFPs), including medicinal herbs, mushrooms, bamboo, and honey, are important sources of income, particularly for women and marginalized communities. In some regions, community forests have been linked to the promotion of **ecotourism**, offering both conservation and economic benefits while fostering awareness of local environmental stewardship.

Community forests also serve as a critical measure in **disaster risk reduction**. The vegetative buffer provided by forest cover acts as a shield against floods, landslides, and windstorms. For instance, forests along riverbanks absorb excess rainwater, reducing the likelihood of flash floods during monsoon seasons. Similarly, forested slopes prevent the rapid downhill movement of water and debris during extreme weather events. In areas where forests have been degraded, local communities often report higher instances of landslides and property damage.

In addition, the process of **community-based forest governance** builds institutional resilience. Forest User Groups (FUGs) regularly meet to manage resources, resolve conflicts, and prepare for seasonal hazards, often developing contingency plans that can be mobilized in emergencies. This participatory governance structure helps foster social cohesion and collective action, both of which are essential for adaptive capacity in the face of climate change.

4. Case Studies

- a. In Gaurishankar Rural Municipality, Dolakha, communities faced land degradation due to soil erosion, shifting land use, and runoff, leading to low crop yields and food insecurity. Through terrace improvement and native grass planting, farmers restored soil fertility and improved agricultural productivity. These ecosystem-based adaptation (EbA) measures also reduced landslide risks, strengthened livelihoods, and promoted sustainable land management (MoFE, 2025).

- b. In Babla village, Achham district, 130 households restored a conservation pond to recharge groundwater and provide water for farming, livestock, and wildlife. This intervention revived spring sources, supported fruit tree cultivation, and protected farmland. As a result, biodiversity and water availability improved, demonstrating the effectiveness of nature-based solutions in enhancing livelihoods and ecological resilience (MoFE, 2025).
- c. High-altitude communities in Dolakha experienced a decline in Yak and Chauri farming due to climate change and environmental stress, leading to decreased dairy production. In response, communities restored pastureland, improved yak sheds, and constructed water conservation ponds. These EbA interventions made traditional livestock farming more viable under changing climatic conditions (MoFE, 2025).
- d. The Panchase region (Kaski, Syangja, and Parbat districts) was a focal area under the EbA in Mountain Ecosystems Project (2010–2016), implemented by the Government of Nepal in collaboration with UNDP, UNEP, and IUCN. Community Forest User Groups (CFUGs) planted native species like *Alnus nepalensis* for slope stabilization and adopted agroforestry to integrate food and fodder crops with forest plantations. Water recharge ponds and conservation canals improved local hydrology, agricultural yields, and water access. CFUG reports also noted reduced soil erosion and fewer landslides in areas with EbA interventions (UNEP, 2016).
- e. Lamatar Community Forest in Lalitpur District showcases community-led EbA in action. The CFUG stabilized slopes using deep-rooted vegetation, stone bunds, and terraces, reducing landslide and runoff risks. Fire management was strengthened through firebreaks, controlled burning, early warning systems, and awareness campaigns. These combined efforts improved forest health, reduced fire hazards, and enhanced disaster preparedness (Bhattarai & Khanal, 2020).
- f. In the ecologically fragile Chure Hills of southern Nepal, CFUGs, with support from the President Chure-Terai Madhesh Conservation Development Board, implemented EbA measures to combat erosion and degradation. Interventions included bamboo check dams, Vetiver grass planting, and gabion walls for slope stabilization. Community nurseries supplied native, drought-tolerant saplings for reforestation. Monitoring reports indicated improved vegetative cover, reduced landslide and flood intensity, and increased availability of fodder and fuelwood (GoN, 2019).

These case studies demonstrate the vital role of CFUGs in applying localized, adaptive strategies that combine traditional knowledge and scientific tools to promote ecosystem resilience and community adaptation to climate risks.

5. Challenges in Leveraging Community Forests for EbA

Despite the notable contributions of community forests to EbA in Nepal, several systemic challenges hinder their full potential. One key constraint is the **limited technical capacity** at the local level. Many CFUGs lack adequate training in climate science, vulnerability

assessment, and EbA planning. As a result, their adaptation strategies often rely on traditional practices and may not fully incorporate scientific projections or climate-resilient techniques. Capacity-building programs that integrate local knowledge with scientific tools are essential to strengthen CFUGs' role in climate resilience.

Funding constraints present another significant barrier. While community forestry operations typically generate modest income from forest products, these revenues are often insufficient to support large-scale or sustained EbA interventions such as watershed restoration, agroforestry expansion, or green infrastructure development. Furthermore, donor-driven projects tend to be short-term and geographically limited, creating gaps in continuity and scaling-up of successful practices.

Policy incoherence also undermines EbA integration. Nepal's environmental, forestry, agricultural, and climate change policies are often fragmented, leading to poor coordination among relevant institutions. For instance, while national climate strategies emphasize local adaptation, they do not always translate into harmonized actions or funding mechanisms at the community level. Clear policy alignment and intersectoral coordination are crucial for embedding EbA into broader development frameworks.

Lastly, **gender and social inclusion gaps** persist within many CFUGs. Although Nepal's community forestry model mandates equitable participation, marginalized groups including women, Dalits, Indigenous Peoples, and the landless frequently face barriers to decision-making and benefit-sharing. Their limited involvement not only violates social justice principles but also weakens the adaptive capacity of forest management, as diverse perspectives are essential in addressing climate impacts. Strengthening social inclusion mechanisms, ensuring representation in executive bodies, and supporting women-led adaptation initiatives are necessary to foster inclusive, community-driven EbA.

6. Recommendations and Way Forward

6.1 Strengthen Institutional Capacities

Strengthening institutional capacities of CFUGs is essential to enhance their role in climate change adaptation through EbA. Capacity building efforts should prioritize comprehensive training in climate science, vulnerability assessment, and EbA planning. Participatory learning methods such as community workshops, learning exchanges, and processes and results demonstration can enhance local understanding and ownership. Studies show that community-based institutions are more likely to sustain adaptive practices when they are equipped with context-specific technical knowledge and decision-making tools (Reid et al., 2016). By integrating scientific knowledge with indigenous practices, CFUGs can effectively plan, implement, and monitor adaptation actions.

6.2 Integrate EbA in Forest Management Plans

CFUG operational plans need to be revised to include climate risk assessments, vulnerability profiles, and EbA strategies tailored to specific ecosystems and socio-

economic conditions. This requires technical support from forest officers, climate experts, and civil society actors to mainstream EbA in forest planning frameworks. Integrating these elements into management plans not only enhances resilience but also provides a structured basis for resource allocation and performance monitoring (MoFE, 2021). For example, the inclusion of slope stabilization, drought-resilient species, and water retention strategies ensures forests continue to provide essential services under climate stress.

6.3 Promote Cross-sectoral Coordination

Climate risks are multifaceted and interconnected across sectors like water, agriculture, and forestry, making isolated or sector-specific approaches inadequate. To ensure the effectiveness of EbA, integrated and cross-sectoral strategies are essential.

Effective coordination between local governments, CFUGs, and sectoral agencies ensures the alignment of forest management objectives with watershed protection, agricultural resilience, and disaster risk reduction. The success of EbA initiatives in the Panchase and Chure landscapes illustrates the benefits of multi-stakeholder collaboration (UNEP, 2019). Policy harmonization and joint planning platforms can enable knowledge sharing and foster collective action for climate-resilient landscapes.

6.4 Secure Climate Finance

Accessing climate finance is vital for scaling up EbA interventions in CFs. Mechanisms should be developed to link CFUGs with national and international climate finance streams such as the Green Climate Fund (GCF), Least Developed Countries Fund (LDCF), and Adaptation Fund. Simplifying funding procedures, providing proposal writing assistance, and creating intermediary institutions can help CFUGs overcome bureaucratic barriers (Khanal & Sharma, 2020). Establishing revolving funds or climate adaptation grants at the local level can ensure sustained financing for EbA practices.

6.5 Ensure Equity and Inclusion

Equity and social inclusion must be at the core of EbA planning. Women, Dalits, Indigenous Peoples, and other marginalized groups often bear the brunt of climate impacts yet have limited access to decision-making platforms. Institutional mechanisms should ensure fair representation in CFUG committees, transparent benefit-sharing, and targeted livelihood support for vulnerable groups. Gender-sensitive approaches not only enhance social justice but also improve the effectiveness of EbA by leveraging diverse knowledge systems and labor contributions (Agarwal, 2009). Monitoring and evaluation frameworks must include social inclusion indicators to track progress and ensure accountability.

7. Conclusion

Community forests in Nepal have shown significant promise in advancing ecosystem-based adaptation (EbA) by enhancing the resilience of both ecosystems and communities,

supporting sustainable livelihoods, and promoting ecological restoration. These forests provide a practical, locally governed platform for implementing nature-based solutions that address climate risks. However, realizing their full potential in climate adaptation demands coherent policy support, targeted capacity-building initiatives, and sustained investment in ecosystem-based interventions. With the right institutional and financial backing, community forestry can become a cornerstone of Nepal's climate-resilient development strategy, bridging environmental stewardship with inclusive socio-economic progress.

References

- Agarwal, B. (2009). Gender and forest conservation: The impact of women's participation in community forest governance. *Ecological Economics*, 68(11), 2785–2799.
- Bhattarai, B., & Khanal, R. (2020). Community forest fire management practices in Nepal. *Journal of Forest and Livelihood*, 18(1), 55–67.
- CBD. (2009). *Connecting Biodiversity and Climate Change Mitigation and Adaptation*. Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Montreal.
- DoFSC. (2023). *Annual Progress Report*. Department of Forests and Soil Conservation, Ministry of Forests and Environment, Government of Nepal.
- Germanwatch. (2022). *Global Climate Risk Index 2022*. Bonn: Germanwatch.
- Government of Nepal (GoN). (2019). *President Chure-Terai Madhesh Conservation Development Board Annual Report 2018/19*.
- MOFE (2025). Government of Nepal, Ministry of Forests and Environment. (2025). *Catalyzing ecosystem restoration for climate resilient natural capital and rural livelihoods in degraded forest and rangelands of Nepal – EbA II: Ecosystem-based Adaptation (EbA) Upscaling Plan for Nepal*. Climate Change Management Division.
- Khanal, R., & Sharma, U. (2020). Financing ecosystem-based adaptation in Nepal: Lessons from community forests. *Journal of Forest and Livelihood*, 18(1), 22–34.
- Ministry of Forests and Environment (MoFE). (2021). *Climate Change Policy and Action Plan for Forestry Sector in Nepal*. Government of Nepal.
- Reid, H., et al. (2016). *Ecosystem-based adaptation: Evidence from the frontlines of climate change*. International Institute for Environment and Development (IIED).
- UNDP Nepal. (2016). *Ecosystem-based Adaptation in Mountain Ecosystems in Nepal: Lessons Learned*.
- UNEP. (2012). *Making the Case for Ecosystem-based Adaptation: Building Resilience to Climate Change*. United Nations Environment Programme.
- UNEP. (2019). *Promoting Ecosystem-based Adaptation through Community Forestry in Nepal*. UNEP EbA South Project.

Restoration-Based Forest Enterprise in Community Forests: An Innovative Way Forward Towards Sustainability?

Aayush Gautam¹

Abstract

Community Forests (CFs) have proven to be an effective model for enhancing environmental conditions and ensuring the sustainability of livelihood for communities that depend on forest. However, dynamic socio-economic landscape and emerging environmental challenges have encouraged the Community Forests User Groups (CFUGs) to develop innovative approaches in forest management. Among different interventions adopted throughout the country, this study tries to explore the potential of restoration-based forest enterprise in the Jalthal forest of Eastern Nepal. Taking cases of two CFs – Pathibhara Kalika CF and Diyalo CF, this document evaluates the social, economic and environmental impacts of restoration initiatives. Primary data were collected through field observation and semi-structured interviews with the Project Officer for Jalthal Restoration Project of ForestAction Nepal. Review of Community Forest Operation Plan, yearly action plan of CFs, project's progress report and existing literature came under the secondary method of data collection. The intervention of 8.5 Ha of degraded forest land in both CFs involved removal of invasive species, plantation and protection of native tree species, cultivation of turmeric, and production of compost from invasives' biomass. As a result, the restoration-based enterprises generated significant economic benefits, enhanced community participation, and improved ecological integrity of the area. This method of forest restoration provides a replicable and promising model for economic, social and environmental sustainability. With refinements in the existing legal frameworks, restoration-based enterprises can be institutionalized, ensuring long-term sustainability and replicability throughout the country.

Keywords: *Jalthal, Forest Enterprise, Agroforestry, Restoration, Community Forests*

¹ ForestAction Nepal, Lalitpur, Nepal, Email: aayush3922@gmail.com

1. Introduction:

Community Forests (CFs) have been the cornerstone of community-based conservation models adapted throughout the country since the early 1990s. Once the legality was defined by the Forest Act of 1993, CFs gained a country-wide momentum to increase its number and impact. Now the Forest Act, 2019 has defined Community Forests as the portions of National Forests transferred to the users' groups (UGs) for conservation, management and utilization of the forest. Introduced with the goal of integrating environmental conservation with the sustainable livelihoods of forest-dependent communities, CF has proven to be an effective model for forest conservation (Hajjar et al., 2021). The effectiveness is further vindicated by the improvement in forest cover of the country where the forest cover in 2020 has increased by 5.71% from the 1990s (MoFE, 2018; FRTC, 2022) and the CFUGs have reached an impressive number of 23,089 (CFSC, 2025) benefitting 35,20,096 households (CFSC, 2025).

There are about 13,000 households registered as beneficiary users within the 22 CFUGs of Jalthal. These users extract timber and fuelwood as provided in the management plan of each of the CFUGs. After meeting internal demand, surplus products are sold outside the CFUGs, generating income that is reinvested into forest management and community welfare. The annual revenue from timber and fuelwood sales varies among the CFUGs, ranging from NRs. 6 million in the Pathibhara Kalika CF to NRs. 0.3-0.4 million in the Kamaldhap Rampokhari CF and Mayalu CF. Additionally, the non-timber forest products like fodder, leafy vegetables, mushroom, edible fern and medicinal plants are collected throughout the year in varying quantities, depending on the production from forest, household needs and market demands. While these products are primarily used for subsistence, some are sold in local markets (*Haat*) by the users. However, not all sellers bringing the products from the forest are necessarily the registered CF users.

Over the years, the motive and context of community forests have gone significant transformations due to shifts in socio-economic dynamics (Devkota, 2007), environmental challenges (Paudel et al., 2022) and policy frameworks (MoFSC, 1989; GoN, 1993; GoN, 2015; GoN, 2018; GoN, 2019; GoN, 2022). Initiated to halt unattended deforestation and support subsistence for local livelihoods, community forestry now faces the challenge of declining participation due to evolving economic motivations (Laudari et al., 2024). Although timber and fuelwood extraction remain core activities for income generation in most of the CFs, the luring potential of ecotourism, carbon forestry and forest-based enterprises have compelled the UGs to reflect on diversified forest use. A similar "situation" is mirrored in the Jalthal forest, as evidenced by the recent addition of an ecotourism park in Kamaldhap Rampokhari CF. Even though ecotourism is believed to provide socio-economic benefits, including employment opportunities and business growth, concerns are rising over the gradual degradation of natural and environmental capital (Baloch et al., 2023). Meanwhile, intervention of carbon forestry programs, on the surface, is economically and ecologically beneficial but is often influenced by international environmental policies. The intervention has well-served the interest of

developed nations while limiting the autonomy of local communities by restricting access to forest resources (Dhakal et al., 2023). On the other hand, forests and its ecosystem are continuously facing challenges of over-exploitation, spread of invasives and the impact of climate change. Given these trade-offs, it is crucial for CFUGs to strike a balance between socio-economic benefits and ecological sustainability amidst the prevailing challenges.

One such balanced approach that has gained a grip in the Jalthal is restoration-based forest enterprises. This communal approach combats the spread of invasives preventing degradation of forest ecosystems and provides employment opportunities and revenue from the sale of management-byproduct. The approach has enhanced community participation with major focus to the marginalized and women and contributed to long-term ecological sustainability through sustained income-generation.

2. Methodology

2.1 Study Area

A cluster of 22 CFUGs manages the Jalthal forest, a remnant forest patch of approximately 6,100 hectares in Jhapa district of Eastern Nepal (Sharma et al., 2024). The moist tropical forest was once part of the contiguous *Charkoshe Jhadi*. With rich floristic elements from the Indo-Malayan Floristic Region, Jalthal is also home to threatened fauna, including Critically Endangered Chinese Pangolin (*Manis pentadactyla*) and Endangered Asiatic Elephant (*Elephas maximus*) (Sharma et al. 2021). Sharma et al. (2025) recorded 538 plant species in Jalthal, including 150 tree species from 112 genera and 50 families.

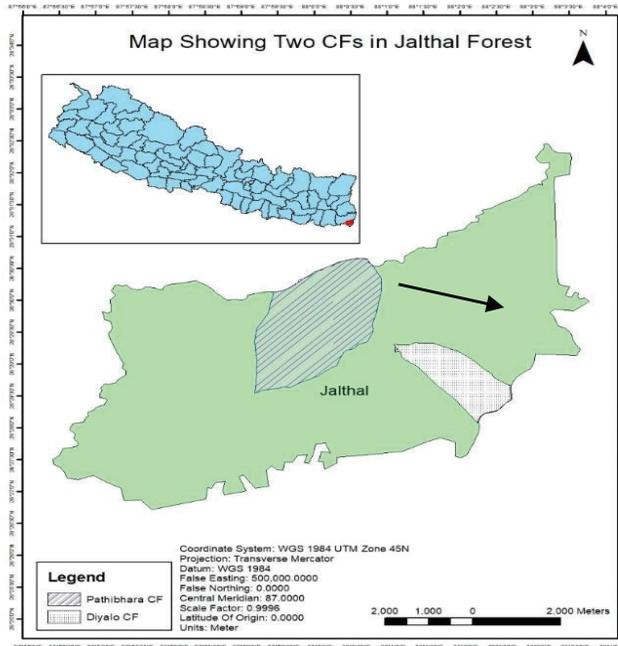

Figure 1: Study area inside Jalthal Forest of Jhapa District, Nepal

For this study, currently running enterprise-based restoration initiatives were taken into consideration. Enterprises that were successfully operating, with pronounced impact in the social, economic and ecological aspects were taken into consideration. For this, the approach of two COMMUNITY FORESTS, Pathibhara Kalika CF and Diyalo CF is taken into consideration. As the restoration-based forest enterprise

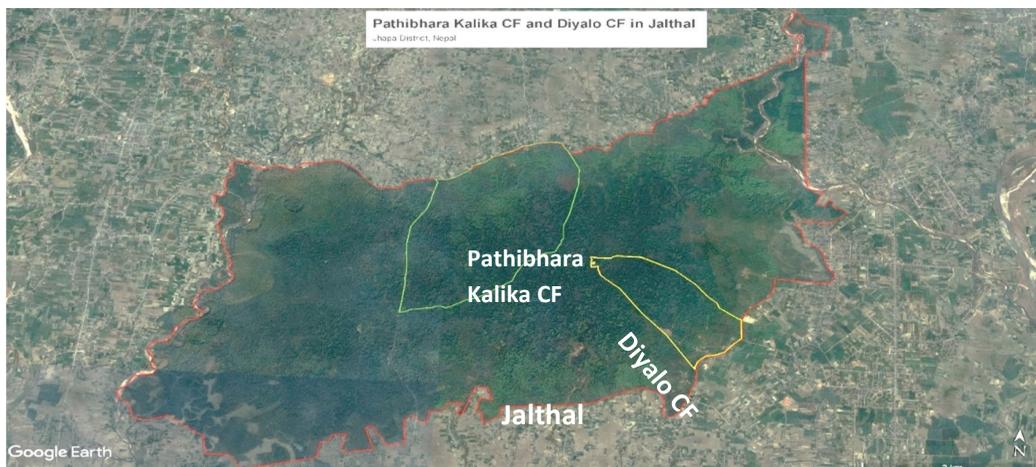

Figure 2: Google Earth Image of the Jalthal Forest and the two CFs

2.2 Data collection and analysis

The sources of data used for this study can be categorized into Primary and Secondary methods of data collection

i) Primary data collection

ForestAction Nepal with the Jalthal Restoration Project is the focal organization for providing technical and financial support of the intervention among the two CFs. Semi-structured interviews were taken with the Project Field Coordinator of the organization. Field observation during May, 2024 also provided insights to approaches adapted in the intervention.

ii) Secondary Data Collection

The management plans and yearly action plans of the community forests involved were taken as secondary sources of the data. The progress report of the project and the existing literature for the Jalthal forest were also taken during the preparation of this study.

The quantitative data obtained from the reports and plans were tabulated, analyzed to extract the desired objective of the study and presented with the infographics.

3. Jalthal approach of forest restoration

Two different approaches adopted in the CFs are discussed:

i) Pathibhara Kalika CF

In Pathibhara Kalika CF, a 3.5 Ha of degraded forest land, covered by invasives like *Mikania mikarantha*, *Chromolaena odorata*, and *Lantana camara* was subjected to the intervention in 2020. The land was provided to 45 marginalized local farmers, also the users of the CF, to remove the invasives, plant and protect seedlings and cultivate turmeric. The foremost operation was the removal of the invasives. Users removed the invasives throughout the year and collected the waste biomass to produce compost. While clearing the weed infested area, special care was given to protect the existing seedlings. Once the area was clear with only naturally regenerating species, over 300 native tree seedlings were planted alongside the turmeric and almost 1800 naturally regenerating seedlings of more than 50 species were protected. Turmeric production flourished under this model along with the regeneration of tree species and spread of invasives controlled to a significant amount. By 2025, 6 tons of turmeric will have been produced. The biomass produced from invasive removal was mixed with locally available cow dung and cow urine producing 23.5 tons of organic fertilizer in four years. The abstract of the approach employed and the output from the intervention is provided in figure 3.

ii) Diyalo CF

Diyalo CF implemented a 5 Ha agroforestry-based restoration initiative in 2020, directly managed by the CFUG employing local people in several stages of restoration. The forest patch was dominated by invasives similar to the former. CFUG members adopted a similar approach of clearing, protecting and planting. The invasives collected during the site clearing produced 69.8 tons of compost over the course of 4 years. In areas where natural regeneration was weak, 1,550 Sal (*Shorea robusta*) seedlings were planted and 30 naturally regenerated seedlings were protected. A total of 47 tons of turmeric production till 2025 have contributed significantly to the income of CFUG. The abstract of the approach employed and the output from the intervention is provided in figure 3.

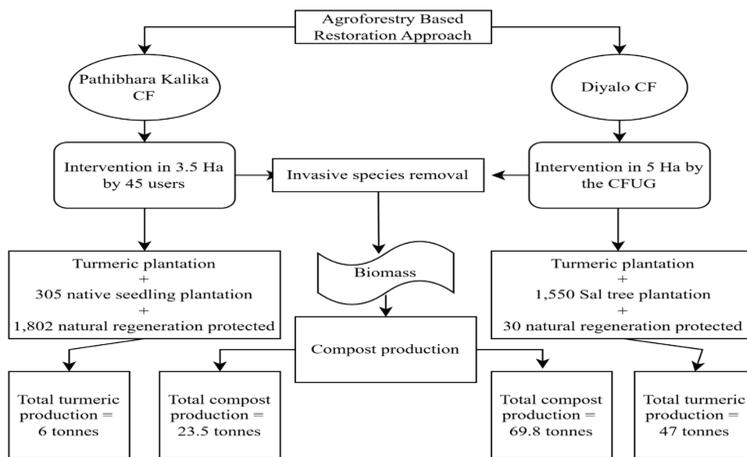

Figure 3: Schematic diagram of restoration models adopted in two CFs of Jalihal

3.1 Restoration and Economic Benefits

The economic benefit is directly generated from the sale of compost and turmeric in various forms. The Diyalo CF sells turmeric either in the form of raw turmeric or turmeric powder at the price of NRs. 40 and NRs. 300 per kg respectively, while the Pathibhara Kalika CF sells raw turmeric at Rs. 30-40 per kg and powder at Rs. 300-400 per kg.

The price for the users of the community is lower compared to when the product goes on the market. The market for turmeric, however, is not stable. A large-scale buyer of the product would provide more stability and security to the CFUGs, strengthening the sustained production.

The organic fertilizer made from the invasive *Mikania*, contributes to a significant income for both of the CFs. Sold for NRs. 6-8 per kg in Diyalo CF and Rs. 8-10 per kg in Pathibhara Kalika CF, they generated NRs. 1,70,000 and NRs. 1,40,000 in 3 years respectively as provided in figure 4.

The fertilizer being produced every year has successfully served multiple purposes. Majorly sold in the market, the produced compost is also distributed among users for free. Also, it has been used in turmeric cultivation within the forest.

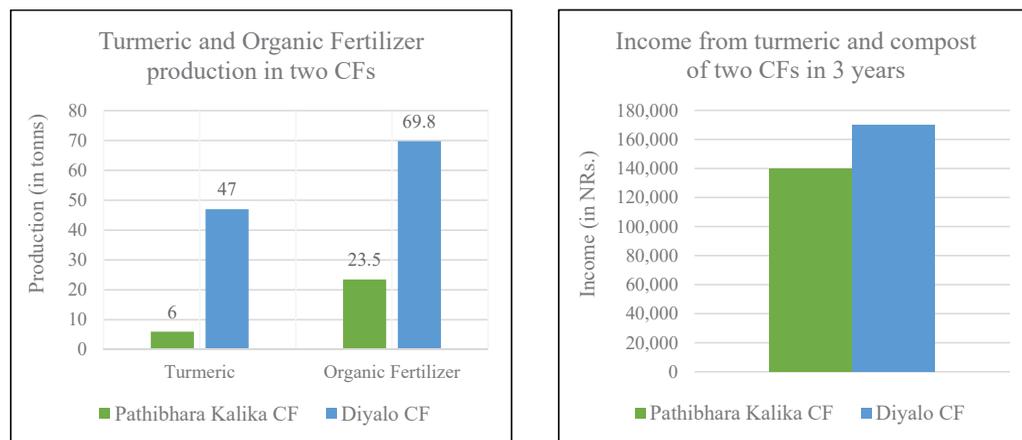

Figure 4: Production and income of two CFs from the intervention.

Higher production of both the turmeric and compost in the Diyalo CF can be attributed to the greater area allocated for the intervention. However, arithmetic relationships cannot be established among the allocated areas of intervention, production and income in two of the CFs. This variance can be attributed to the internal distribution of the product to the users of the community forests.

Also, the income from the sale of Sal timber in Pathibhara CF is comparatively higher than in the Diyalo CF 6 million NRs annually. This lucrative income from a long-established

system has been institutionally strengthened and the tendency of CFUG to emphasize the timber extraction is obvious to overshadow the newly formed enterprise.

3.2 Restoration and Social Benefits

The restoration initiative has directly employed 450 individuals, while almost 500 people actively participate in the program. More than 70% of people involved in the intervention belong to marginalized communities among which 44% are women. A quantitative representation for the inclusionary participation is provided as a Venn-diagram in figure 5.

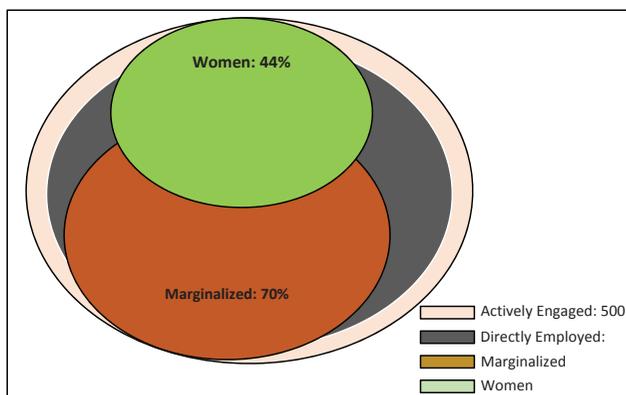

Figure 5: Status of people's participation in restoration intervention in two CFs

The restoration approach in both of the CFs have actively engaged marginalized and women groups. Often excluded from decision-making and economic opportunities in traditional timber-extraction practices, the approach has contributed in reducing social inequalities for such and fostering a sense of ownership and responsibility toward forest conservation. This increased engagement provides a sense of shared responsibility and collective ownership, which is crucial for long-term sustainability of CFs.

The intervention has also diversified livelihood options for forest-dependent communities. By introducing alternative income sources, the restoration-based enterprises reduce dependency on a single resource, thereby enhancing economic resilience. On the other hand, the initiative has provided opportunities for capacity building and skill development of the users where the participants have gained knowledge and skills in invasive species management and compost production.

3.3 Restoration and Environmental Benefits

The foremost ecological benefit is the eradication and control of invasive species degrading the forest land and its ecosystem. Additionally, protection and plantation of native species further strengthens the ecological integrity of the forest. A total of 1830 natural seedlings have been protected and 1850 native trees, of more than 50 species, are planted combinedly in the two CFs, which would be a meaningful step towards significantly enhancing forest biodiversity.

One of the primary challenges emerging in the forest management of Nepal is the spread of invasive alien species. This single factor has contributed in forest degradation by outcompeting native species, reduced suitable habitat for wildlife, and increased the risk of fire further vindicating the vulnerability of the forest ecosystems.

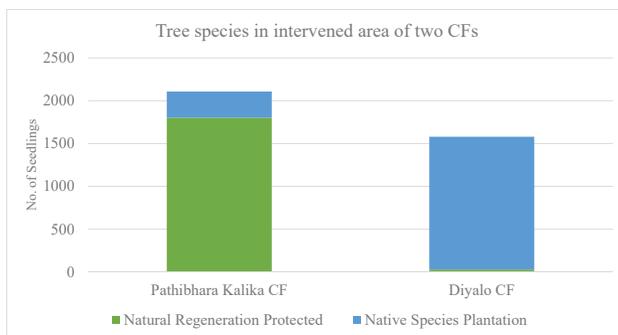

Figure 6: Plantation and protection of native species in the allocated area of two CFs

The restoration initiative has successfully controlled the spread of these invasives through systematic removal and facilitated the recovery of native plant species. The native species – *Niguro*, mushrooms, *Betlauro* – to which the livelihood needs are associated gets room for survival and growth once the invasives are eradicated. This approach is also crucial for supporting the habitat requirements of threatened fauna such as the Chinese Pangolin and Asiatic Elephant found in the area.

The production of compost from invasive biomass serves dual ecological needs. It provides an organic alternative to the chemical fertilizer for local agricultural needs and forms a closed-loop system by its use in turmeric cultivation reducing the need for external input.

4. Restoration and Policy/legal Framework

The National Forest Policy, 2019 of Nepal emphasizes the need for Sustainable Forest Management that integrates conservation and economic benefits. The advocacy for the multiple use forestry in the policy perfectly aligns with the restoration-based enterprise of Jalthal. The National Agroforestry Policy, 2019 promotes integrated land use in degraded forest land to enhance productivity and livelihood. It prioritizes site-specific models to be adopted (Section 6.6) and market linkages (Section 6.2). The Gender and Social Inclusion Strategy (2020-2030) further strengthens the case for inclusive agroforestry by emphasizing women’s participation in decision-making and equitable access to forest-based livelihood.

The National Agroforestry policy, 2019 focuses on crop diversification for optimal land-use, while the National Forest Policy, 2019 establishes a broad vision of forest for prosperity and economic development. The social aspects of resource management is envisioned by the Gender and Social Inclusion Strategy (2020-2030) ensuring the marginalized groups and women's participation in forest resource management. All the stated policies synergistically develop an enabling environment for the equitable and sustainable resource utilization. Further synergies among and within the mentioned

policies are provided in figure 7.

Though the existing policies envisions a broad spectrum of national goals, Forest Act, 2019 and the Forest regulation, 2022 are the governing laws that are directly triggered by the activities within CFs. The Forest Regulation (Rule 51.5) permits the practice of agroforestry inside CFs and provides for the operation of forest-based enterprise (Rule 51.1-3) in accordance with the Section 76 and Section 18.1 of the Forest Act respectively. These laws acknowledge agroforestry as a viable forest management option but do not specify which crops are allowed. The regulation particularly recognizes wild varieties of turmeric like *Curcuma aromatica* and *Curcuma angustifolia* as non-timber forest products; there is ambiguity regarding the cultivation of specific crops like daily-use turmeric (*Curcuma longa*).

The ambiguity in existing laws can be the prime cause for the reluctance by the government officials in Jalthal in cultivation of daily-use turmeric inside the forest. The officials, being merely the practitioners and enforcers of existing legal procedures, naturally seek to avoid potential conflicts or misinterpretation of law. Thus, clear legal provisions and guidelines for innovative approaches would ensure both legal support and effective implementation. Nonetheless, given the multi-faceted benefits of the discussed restoration approach, a more pragmatic approach would be informed decision-making into policy formulation.

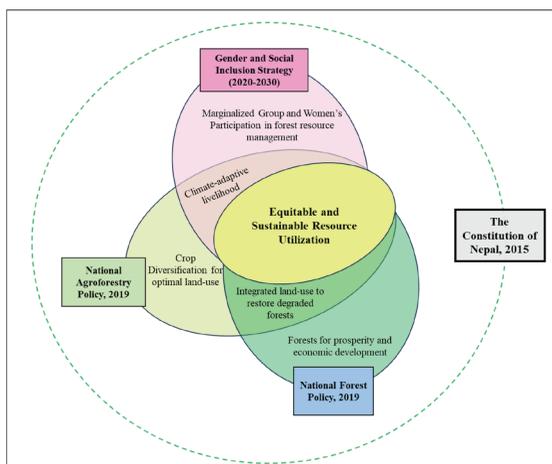

Figure 7: Synergies between existing policies advocating community-based restoration approach

5. Conclusion:

The restoration-based forest enterprise model in Jalthal has presented a promising pathway towards ecological and socio-economic sustainability. The model – Invasive species removal, native species regeneration and protection, and agroforestry integration – adapted in the Pathibhara Kalika CF and Diyalo CF is providing tangible and noticeable benefits. These initiatives generated income through marketable products, diversified livelihood options, increased sense of ownership among people and improved ecological integrity of the forest. Thus, replicating such models and scaling up restoration-based enterprises could offer a solution to both the forest degradation and changing socio-economic dynamics of the community.

However, the legal ambiguities can be a challenging hurdle in scaling up such initiatives. Clearer guidelines and policy reforms are essential to institutionalize such innovations. Policymakers, practitioners and CFUGs must work collaboratively to refine legal frameworks, ensuring legal support for restoration.

REFERENCES:

- Baloch, Q. B., Shah, S. N., Iqbal, N., Sheeraz, M., Asadullah, M., Mahar, S., & Khan, A. U. (2023). Impact of tourism development upon environmental sustainability: a suggested framework for sustainable ecotourism. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(3), 5917-5930.
- Community Forestry Study Centre (CFSC), (2025). *Community Forestry Bulletin*. Ministry of Forest and Environment, 21, 2p.
- Devkota, S. R. (2007). Socio-economic development in Nepal: Past mistakes and future possibilities. *South Asia Economic Journal*, 8(2), 285-315.
- Dhakal, B., Adhikari, K. N., Chand, N., Shrestha, H. L., Shrestha, A., Dhakal, N., ... & Bhandari, P. L. (2023). International environmental policy processes that dispossessed developing societies of public land resources: A case study of Nepal. *GeoJournal*, 88(6), 5677-5719.
- FRTC (2022). *National Land Cover Monitoring System of Nepal*. Forest Research and Training Centre (FRTC). Kathmandu, Nepal.
- Government of Nepal: (1993). *Forest Act (1993)*, (1995). *Forest Regulation (1995)*.
- Government of Nepal: *Constitution of Nepal (2015)*.
- Government of Nepal: (2019). *Forest Act (2019)*, *Forest Regulation (2022)*.
- Government of Nepal (GoN). (2019). *Forest Policy (2019)*.
- Government of Nepal (GoN). (2019). *Agroforestry Policy (2019)*.
- Government of Nepal (GoN). (2022). *Gender and Social Inclusion Strategy (2020-2030)*.
- Hajjar, R., Oldekop, J. A., Cronkleton, P., Newton, P., Russell, A. J., & Zhou, W. (2021). A global analysis of the social and environmental outcomes of community forests. *Nature Sustainability*, 4(3), 216-224.
- Paudel, G., Carr, J., & Munro, P. G. (2022). Community forestry in Nepal: a critical review. *International Forestry Review*, 24(1), 43-58.
- Sharma, L. N., Tamang, S. R., Poudel, Y. B., Subba, A., Timsina, S., Adhikari, B., Shrestha, H., Gautam, A. P., Kandel, D. R., Watson, M.F., & Paudel, N. S. (2021). Biodiversity Beyond Protected Areas: Gaps and Opportunities in Community Forest. *Journal of Forest and Livelihood*, 20(1), 45-61.
- Sharma, L. N., Poudel, Y. B., & Adhikari, B. (2024). Assessment of Diversity, Rarity and Socio-Ecological Significance of Tree Species of Jalthal Remnant Forest in Nepal. *East Himalayan Society for Spermatophyte Taxonomy*, 18(3), 281-305.

Restoration Strategies in Nepal's Community Forests: Approaches, Challenges, and Lessons Learned

Sagar Budhathoki¹, Manita Khanal², Shubhechchha Aryal³

Abstract

Nepal is known for successful restoration of degraded national forests through participatory forestry, supporting biodiversity and human livelihoods. Several restoration initiatives, from reclamation and rehabilitation of denuded and degraded land to managing multiple ecosystem services, have led to a near doubling of forest cover in the country. While we have plenty of discussions on participatory restoration and governance, very few attempts have been made to document specific restoration strategies adopted by Community Forest User Groups (CFUGs). In this study, we aim to document and analyze various restoration strategies employed by individual CFUGs, along with the associated opportunities and challenges. Drawing on forest cover change analysis, we selected 15 CFUGs from eastern, central, and western Nepal through random sampling. Data were collected using literature reviews, transect walks, key informant interviews, and focus group discussions. Our findings reveal that CFUGs employ diverse restoration strategies. Plantation is the most commonly adopted approach, followed by Assisted Natural Regeneration (ANR) and Agroforestry. While plantation plays a dominant role in Forest Landscape Restoration (FLR), it often falls short in addressing biodiversity conservation and ecosystem functioning. In contrast, ANR has proven to be a cost-effective strategy that promotes biodiversity and enhances ecosystem services. Agroforestry is primarily adopted to manage invasive species and support local livelihoods, while also facilitating natural seedling recruitment. To promote forest sustainability, CFUGs have also implemented a variety of management and protection measures, including bush clearing, fencing, grazing control, fire management, and silvicultural tending practices. Besides this, several challenges such as limited technical and financial capacity among users, increased incidence of forest fires, invasive species infestation, and bureaucratic hurdles have contributed to declining community engagement in restoration activities. For future success, CFUG-led restoration efforts must adopt a more integrated approach that balances ecological integrity with livelihood enhancement and inclusive governance.

Keywords: Participatory Forestry, Afforestation, Reforestation, Forest policy

¹ ForestAction Nepal, Email: budhathokisagar1@gmail.com

² Nepal Foresters' Association, Kathmandu, Email: khalmanita32@gmail.com

³ Federation of Community Forestry Users Nepal, Bhaktapur, Email: aryal.svxa@gmail.com

1. Introduction

1.1. Background:

Restoration has emerged as a critical strategy for enhancing the resilience and sustainability of natural ecosystems in the face of global environmental challenges such as climate change, biodiversity loss, and land degradation. Ecosystem restoration refers to the process of assisting in the recovery of ecosystems that have been degraded, damaged, or destroyed, enabling them to regain essential ecological functions, including habitat provision, carbon sequestration, and water regulation (Clewell & Aronson, 2013; SER, 2004).

Nepal initiated its response to widespread forest degradation and soil erosion, particularly in the hill regions, during the 1970s. Forest protection and regrowth in degraded areas were prioritized to address severe deforestation and ecological decline. In this context, the government introduced various policy measures and practical interventions to restore forest landscapes. Two key restoration strategies, plantation on barren lands and enrichment planting in degraded forests, were adopted under the broader framework of Forest Landscape Restoration (FLR), complemented by protection-oriented measures.

A pivotal policy shift occurred in the late 1970s with the launch of the Community-Based Forest Management (CBFM) program. This approach was introduced in response to the failure of centralized, top-down forest governance and aimed to engage local communities in forest restoration and sustainable management. The Community Forest (CF) model has since become a cornerstone of Nepal's restoration strategy, integrating local governance with forest conservation and sustainable use. CF programs seek to improve ecological health while delivering social and economic benefits by enhancing community rights to forest access and control (Charnley & Poe, 2007). Globally, community-managed forests account for approximately one-third of total forest areas, underscoring their relevance to both environmental conservation and rural development (FAO, 2016; Laudari et al., 2020; Maraseni et al., 2019).

Over the past four decades, Nepal's CF initiatives have gained strong legal and institutional support, evolving from a conservation-centric approach to one that addresses wider socio-economic priorities such as poverty reduction, gender equity, and climate change mitigation (Aryal et al., 2020; Oli et al., 2016). This transformation has empowered communities with a sense of ownership and responsibility, leading to improved forest conditions and enhanced livelihoods. The increase in national forest cover from 29% in 1994 to 43.4% in 2022 is a testament to the effectiveness of this model (Gautam et al., 2004; FRTC, 2024).

Throughout this period, CFUGs have employed a variety of restoration techniques, including plantations and assisted natural regeneration (ANR). While there is a general understanding of the types of restoration strategies implemented, there has been limited

analysis of their specific outcomes at the individual CF level. Recognizing that some strategies have succeeded while others have fallen short, this study aimed to explore the restoration practices adopted by CFUGs and to identify current challenges and opportunities in community-based forest restoration.

1.2. Objectives:

This study aims to assess and document the restoration strategies, institutional dynamics, and associated ecological and social challenges in Nepal's Community Forests (CFs) to inform sustainable forest landscape restoration (FLR) practices. The specific objectives are:

- 1) To document key restoration strategies
- 2) To assess institutional factors and governance dynamics and
- 3) To evaluate the ecological and social challenges in restoration

2. Materials and Methods

2.1. Site Selection and Study Area

A total of 15 CFs were selected across three transects, see Figure 1. The eastern transect runs through Panchthar, Jhapa and Sunsari; the Central transect runs through Nawalparasi East, Palpa, Tanahu, Syangja, and Kaski; and the Western transect covers Surkhet district as shown in Table 1. CFs were selected based on the forest cover change assessment across Nepal. For this, Nepal was divided into 1654 grids of 10 km*10 km, and 30%, i.e., 497 grids, were randomly selected to assess forest cover change. Out of the 497 grids assessed, we detected forest cover change in 186. The forest coordinates within those grids were recorded and later verified through ground truthing. Google Earth Pro was used to detect the changes in a particular area over a specific timeframe.

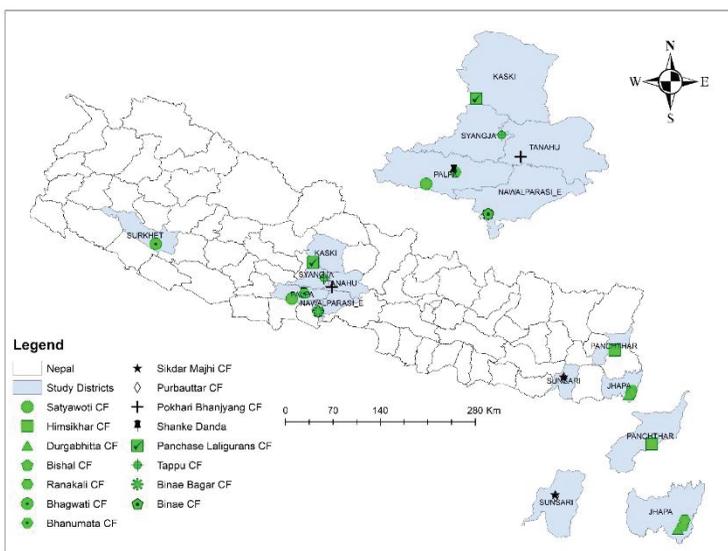

Figure 3: Location of community forests and the districts included in the study area

Table 1: Details of the studied Community Forests of Nepal.

Name of CF	Address	Establishment Year (BS)	Area (Ha)
Himsikhar	Phidim M-08, Panchthar	2059	103.5
Ranakali	Haldibari RM-03, Jhapa	2066	165
Bishal	Bhadrapur M-02, Jhapa	2066	216
Durgabhitta	Kachankawal-03, Jhapa	2066	240
Sikdar Majhitol	Ramdhuni M-04, Sunsari	2064	62.6
Purbauttar	Ramdhuni M-04, Sunsari	2062	195.9
Binae	Binae Tribeni RM- 01, Nawalparasi	2063	184.89
Binae Bagar	Binae Tribeni RM-01 and 02, Nawalparasi East	2065	31.1
Sankhe Danda	Rambha RM-05, Palpa	2050	39.1
Bhanumata	Purbakhola RM-04, Palpa	2059	51.42
Satyawati	Tinau RM-04, Palpa	2060	405.62
Pokhari Bhanjyang	Ghiring RM-03, Tanahun	2051	32.81
Tapu	Harinas RM-03, Syangja	2053	47.12
Panchase Laligurans CF	Pokhara M-23, Kaski	2072	98.3
Bhagwati CF	Bheriganga M-13, Surkhet	2060	192

2.2 Data Collection

Data were collected using a mixed-method approach, combining both qualitative and quantitative methods. Quantitative observations were made through transect walks in each forest to document restoration approaches. Qualitative information was collected through key informant interviews and focus group discussions with forest officials, CFUG members, and marginalized groups. This captures perceptions, experiences, and local knowledge. All data sources were triangulated to assess restoration effectiveness, challenges, and adaptive strategies.

A. Desk Review

Five policy documents, 15 CF constitutions, and 15 community forest operational plans (CFOPs) were reviewed to understand historical and ongoing restoration interventions. Literature and policy documents were also analyzed to identify key drivers influencing restoration efforts.

B. Transect Walks

A field transect walk in each CF was conducted across diverse ecosystems to document variations in forest composition, ecosystem services, management activities, and

disturbances such as fire, invasive species, and soil erosion. Local forest users provided insights into perceived ecological changes.

C. Key Informant Interviews (KIIs)

Two semi-structured interviews were conducted in each CF with forest officials, community leaders, CFUG members, and restoration practitioners to explore the drivers of restoration, intervention strategies, governance structures, ecological outcomes, and socio-economic impacts.

D. Focus Group Discussions (FGDs)

One FGD in each CF was organised with local user groups, marginalised communities, and herders to examine perceptions of restoration success, changes in ecosystem services, and emerging challenges, including human-wildlife conflicts. Participants also shared perspectives on key motivators and barriers influencing restoration efforts.

2.3. Data Analysis

Data from multiple sources were analyzed using a combination of qualitative and descriptive methods. Qualitative data were collected through key informant interviews, focus group discussions, and document reviews, and were thematically analyzed to capture perceptions, narratives, and insights related to restoration practices, governance structures, and community experiences. Field observations from transect walks were synthesized to describe ecological conditions and identify signs of disturbance. Where applicable, descriptive statistics were employed to summarize quantifiable information, such as the frequency of restoration approaches or specific management interventions. Triangulation of findings across data sources and methods enhanced analytical rigor and improved the validity and reliability of the conclusions drawn.

3. Results and Discussion:

3.1. Institutional Adaptation and Forest Restoration in Nepalese CFs

A) Historical Governance and Its Impact on FLR

The gradual transition from subsistence-based forest use to active restoration illustrates how local communities in Nepal have adapted their forest management practices over time. Historically, forest use was primarily oriented toward subsistence needs, including firewood collection, fodder harvesting, and small-scale timber extraction for local construction (Gilmour, 2016). These practices were largely informal, guided by customary norms and traditional ecological knowledge passed down through generations (Ojha et al., 2009).

However, a series of policy and governance decisions contributed to widespread deforestation and forest degradation. The enactment of the Private Forest Nationalization Act in 1957 centralized forest ownership, undermining customary rights and excluding traditional landholders from forest governance. Concurrently, rapid population growth and rising demand for firewood intensified forest exploitation. Resettlement programs following the eradication of malaria further accelerated forest clearance, particularly in the Terai and Siwalik regions (NPC, 1994; MPFS, 1988). These pressures were compounded by weak institutional frameworks and the absence of meaningful local participation, which limited the effectiveness of early restoration efforts (Collett et al., 1996; Springate-Baginski et al., 2003).

In response to these challenges, the Government of Nepal recognized the need to involve local communities in forest restoration. This recognition was formalized with the endorsement of the National Forestry Plan in 1976, followed by the introduction of the Panchayat Forest and Panchayat Protected Forest Rules in 1978. These initiatives aimed to promote community involvement in forest conservation and management. A major milestone came with the Master Plan for the Forestry Sector in 1988, which laid the groundwork for the Forest Act (1993) and Forest Regulation (1995). These legal instruments formally recognized Forest User Groups (FUGs) as legal entities, with mandates to meet local needs, promote socio-economic development, and ensure the conservation of forests and biodiversity. The Community Forest Directive of 1995 further operationalized these provisions by offering detailed guidelines for the formation, registration, governance, and monitoring of Community Forest User Groups (CFUGs).

As a result of these widely accepted policy and legal reforms, community forestry has played a transformative role in the restoration of degraded forest lands. National policies supporting reforestation, agroforestry, soil rehabilitation, and natural regeneration have significantly contributed to forest recovery (Pandit et al., 2019). Nevertheless, governance challenges persist particularly in reconciling formal policy frameworks with informal institutions and local practices that continue to shape community forest management.

B) Institutional Adaptation and Challenges in Community Forest Governance

While formal governance structures have facilitated community forest management, informal local institutions continue to play a significant role in shaping decision-making across many areas. Such practices remain evident in several of our study sites. For example, in the Pokhari Bhanjyang Community Forest of Ghiring Rural Municipality, Tanahun, informal social institutions continue to override formal governance mechanisms, influencing forest management decisions. Our findings indicate that community members often manage the forest through informal arrangements, harvesting forest products outside the parameters of the approved community forestry operational plan.

This case illustrates the notion of *institutional bricolage*, wherein communities consciously or unconsciously draw upon a mix of formal and informal institutional arrangements

to manage forest resources. This approach allows for adaptive and context-specific governance, enabling communities to navigate complex institutional landscapes while sustaining their livelihoods (Charmakar et al., 2024). While some community forests have achieved notable success in restoring degraded lands, others continue to face a range of governance, ecological, and socio-economic challenges that undermine long-term sustainability. Recent studies suggest that interest in community forest management has declined, largely due to reduced direct benefits and a diminishing dependence on forest resources. This has, in turn, led to waning engagement of Community Forest User Groups (CFUGs) in forest management activities (Shrestha et al., 2024).

To address these challenges, it is critical to strengthen institutional coordination and enhance the economic returns from forest restoration efforts. Such measures can incentivize local participation and promote policy adaptability, both of which are essential for the long-term success of forest landscape restoration initiatives.

3.2. Restoration Strategies:

Community forests in Nepal have adopted various restoration approaches to reduce deforestation and recover degraded forests. The major restoration strategies are summarized in Table 2 below. Besides, management and protection interventions, including bush clearing, grazing regulation, and fire prevention, have been implemented as part of comprehensive forest management practices.

Table 2: Key Restoration Strategies in Nepal's Community Forests

	Strategy	Description
Restoration Approach	Plantation	Both native and exotic species, including eucalyptus, pine, sissoo, teak, etc., have been planted. Plantation is the most widely adopted restoration strategy in the community forest of Nepal, either through complete reforestation of degraded areas or through enrichment plantation in the degraded forest patches.
	Assisted Natural Regeneration	Enhance and protect naturally regenerating seedlings by controlling disturbances. Some community members selectively removed older trees to create canopy openings, promoting native tree recruitment.
	Agroforestry	CFUGs integrate trees with crops to restore degraded forests while providing economic benefits. Examples include growing Tejpat and bananas alongside naturally regenerated and planted seedlings in some of our study CFs.

	Strategy	Description
Management and Protection Measures	Forest Watchers	CFUGs have appointed forest watchers, initially employed to protect planted seedlings. In the early years, such watchers were paid by DFO or by CF users. Some CFUGs have now discontinued forest watchers due to reduced illegal logging.
	Forest Watchers	Several CFUGs constructed fire lines and conducted awareness programs to prevent forest fires. However, illegal fires for land clearance are still an issue in some areas.
	Bush Clearing, Multistem Thinning & Thinning	Periodic clearing of overgrown vegetation reduces fuel load, promotes new growth, and improves forest health. Thinning removes densely grown trees to enhance tree quality and biodiversity. Although once practiced by all CFUGs, these activities are now limited to only a handful of CFs.
	Grazing Management	CFUGs implement grazing management or restrictions to prevent forest degradation. This helped regenerate native vegetation and reduce soil erosion.
	Soil Erosion Control	Some CFUGs undertook measures such as planting grasses and creating terraces to prevent soil erosion and enhance soil fertility.
	Protecting Natural Springs	Several CFs have spring/water sources within the forest, and CFUGs have been actively protecting natural water sources through afforestation and restricting disturbances.
	Regulations & Penalties	All CFUGs impose fines for unauthorised resource extraction; some rely on formal operational plan regulations, while others rely on informal regulations. Compliance varies based on community involvement and governance structure.

Communities in our study areas have adopted different strategies for restoration, including plantation, assisted natural regeneration, and agroforestry, as shown in Table 3 below.

Table 3: Restoration Strategy Adopted by each Community

Name of CF	Restoration Strategy and Activities
Himsikhar	Plantation, Thinning, Pruning, Singling, Bush Cleaning, Nursery Establishment

Name of CF	Restoration Strategy and Activities
Ranakali	Plantation, Assisted Natural Regeneration, Grazing management, Fire prevention.
Bishal	Plantation, Agroforestry and Assisted Natural Regeneration, Forest watchers, Grazing management
Durgabhitta	Plantation, Agroforestry and Assisted Natural Regeneration, Forest watchers, Fire Prevention
Sikdar Majhitol	Plantation, Assisted Natural Regeneration, Bush Cleaning, Forest watchers
Purbauttar	Plantation, Forest watchers, Bush Cleaning, Fire Control
Binae	Plantation, Assisted Natural Regeneration, Agroforestry, Bush Cleaning, Thinning, Pruning, Fireline Construction, Forest Watchers, Invasive Species Management
Binae Bagar	Plantation, Fire line Construction, Thinning, Pruning, Bush Cleaning, Soil Erosion control, Forest watchersF
Sankhe Danda	Plantation, Assisted Natural Regeneration, Forest watchers, Grazing Control
Bhanumata	Plantation, Assisted Natural Regeneration, Forest Watchers, Grazing Control, Forest Fire Control
Satyawati	Plantation, Assisted Natural Regeneration, Forest Fire Control, Grazing Control, Agroforestry, Thinning, Bush cleaning
Pokhari Bhanjyang	Assisted Natural Regeneration, Thinning, Grazing Control
Tapu	Assisted Natural Regeneration, Bush Cleaning, Felling of old-growth trees, Forest Watchers, Forest Fire Control
Panchase Laligurans	Assisted Natural Regeneration, Forest Patrolling, Fire Control
Bhagwati	Plantation, Assisted Natural Regeneration

A. Plantation

It is estimated that more than 370,000 hectares of plantations have been established in the mid-hills of Nepal to restore degraded forest lands, largely managed by community-based institutions since their inception in the late 1970s (Dangal and Das, 2015). Plantations were favored primarily because they offered a viable method to rehabilitate severely degraded sites while allowing communities to select species suited to their needs (Gilmour et al., 1990). In areas lacking natural regeneration sources or where seedling recruitment is limited, plantations serve as a critical mechanism for initiating forest structure and facilitating ecological succession (Parrotta, 1993).

Plantation emerged as the most widely adopted restoration strategy, with 11 out of the 15 study sites implementing this approach. We observed that CFUGs planted a mix of native and exotic species, including *Eucalyptus* spp., *Pinus patula*, *Pinus roxburghii*, *Cinnamomum tamala*, *Dalbergia sissoo*, and *Tectona grandis*. Additionally, CFUGs introduced grass species such as Napier (*Pennisetum purpureum*), Santi grass, and bamboo species to meet local demands for fuelwood, timber, fodder, and soil stabilization. In some cases, plantations also served as a buffer against forest encroachment, as seen in Ramdhuni Purbauttar and Ramdhuni Sikdarmajhi CFs.

The establishment of plantations has contributed to improved local livelihoods and fostered a sense of ownership, thereby motivating residents to protect plantation areas. This enhanced sense of stewardship has facilitated the enforcement of grazing restrictions. Notably, five of the eleven CFUGs that adopted plantations also implemented enrichment planting, introducing shade-tolerant species under partial canopy to enhance species diversity. These initiatives increased tree density and were typically accompanied by protective management measures.

While plantations have contributed to increasing forest cover, many were neither ecologically informed nor socially equitable. Global evidence shows that exotic species plantations can lead to adverse ecological impacts. In South Africa, for example, the introduction of non-native *Acacia* species for dune stabilization and timber production resulted in biodiversity loss and significant groundwater depletion (De Wit et al., 2001; Le Maitre et al., 2011; Van Wilgen et al., 2008). Similar concerns have been expressed by communities of the study sites. Communities have reported declining water availability associated with extensive *Pinus* and *Eucalyptus* plantations, though these claims require scientific verification.

In Ramdhuni, residents expressed concern over the loss of *Bhalayo* (*Semecarpus anacardium*), a culturally significant species for Tharu, Majhi, and Madheshi communities. They attributed its decline to unsustainable religious harvesting and the replacement of native vegetation with teak and eucalyptus plantations. In Sankedanda CFUG, the disappearance of wild mushrooms has been noted. Community members recalled that earlier practices of regular leaf litter collection maintained a cleaner forest floor. Currently, accumulated pine needles impede water infiltration and grass growth, creating unfavorable conditions for mushrooms.

These findings underscore the necessity of integrating ecological considerations into plantation design and management. Future plantation efforts should prioritize mixed native species and include post-planting protection and monitoring strategies. Regular ecological assessments are essential to ensure that plantations support ecosystem health and social equity.

B. Assisted Natural Regeneration (ANR)

Assisted Natural Regeneration (ANR) is widely recognized as a cost-effective and ecologically sound approach to forest landscape restoration (FLR). Although all the CFUGs studied had previously practiced ANR, its continued application was evident in only 9 out of 15 CFUGs. Moreover, targeted interventions aimed at enhancing seedling growth and accelerating forest recovery remain limited. The observed ANR practices include selective removal of undesirable (4D) trees, bush clearing, fire control, grazing management, and fencing.

ANR promotes native species regeneration and aligns with global best practices, prioritizing ecological compatibility and long-term sustainability (Chazdon, 2017; Shono et al., 2007). Despite its ecological advantages, many CFUGs prefer plantations to enhance commercially valuable species. For example, Tapu CFUG aims to convert *Schima-Castanopsis-Diospyros* forests into *Shorea robusta* (Sal) forests, while Bhanumata CFUG has prioritized *Cinnamomum* species to boost economic returns. Interestingly, CFUGs that relied solely on ANR (4 out of 15) were largely inactive in broader forest management. However, selective timber extraction has inadvertently facilitated canopy opening, thereby enabling natural regeneration of native species.

The success of ANR depends on seed availability, soil condition, and existing vegetation (Martins & Engel, 2007). In our study, none of the CFs were established exclusively through plantations except the Binae Bagar CF in Nawalparasi East. In several forests, pre-existing trees associated with temples (e.g., Sankedanda, Bhanumata, and Satyawoti CFs) or natural springs acted as seed sources for regeneration. Many CFs in the mid-hills also possess internal water sources, and communities noted that increased native forest cover has helped conserve these springs.

ANR has also been recognized for mitigating climate-induced forest stress (Chazdon, 2022). In tropical ecosystems, natural regeneration often outperforms plantations in terms of tree survival and biodiversity (Crouzeilles et al., 2017). It also strengthens ecosystem resilience by enhancing species richness and forest density and by delivering essential ecosystem services (Chazdon & Guariguata, 2016). To optimize these benefits, greater institutional support and community awareness are needed to prioritize ANR, particularly in areas with high natural recovery potential. Strengthening ANR can thus complement plantations, yielding more balanced and sustainable FLR outcomes.

C. Agroforestry

Agroforestry has emerged as a targeted restoration strategy in select CFUGs, particularly where external support or innovative local practices have facilitated integration. In Binae CFUG, agroforestry combined with grass and *Sikakai* plantations has been employed to reduce soil erosion and rehabilitate degraded land. Satyawoti CFUG in Palpa adopted agroforestry practices, planting *Tejpat*, bamboo, and banana in areas formerly affected by

shifting cultivation. In Jhapa, Bishal and Durgabhitta CFUGs have integrated turmeric cultivation with native tree seedlings, effectively controlling invasive species such as *Chromolaena odorata* and *Mikania micrantha* (Poudel et al., 2024).

Only four CFUGs have adopted agroforestry so far, but the observed ecological and socio-economic co-benefits are promising. Empirical evidence indicates that agroforestry enhances biodiversity, improves soil quality, and contributes to carbon sequestration (Udawatta et al., 2019). Its multifunctional nature, supporting erosion control, invasive species suppression, and diversified income underscores its potential for wider application in FLR. Scaling up agroforestry within CFs could provide a win-win solution: accelerating ecological recovery on degraded sites while offering tangible economic incentives for communities to sustain these ecosystems.

D. Other Approaches and Protection Strategies

Our study did not observe the application of alternative restoration strategies such as direct seeding in community forests. However, these techniques have been employed in rangeland restoration initiatives in Nepal. For instance, the EBA-II project introduced seeding of clover, Rai grass, and Jai grass in the rangelands of Dolakha district. Similarly, the Developing Climate Resilient Livelihoods (DCRL) initiative has begun using unmanned aerial vehicles (UAVs) for seeding in challenging terrains. These emerging technologies and approaches may offer future opportunities to enhance forest and rangeland restoration in complex landscapes.

Forest fire mitigation is a critical component of sustainable forest management, particularly in regions prone to seasonal droughts (Rodríguez-Trejo & Fulé, 2003). In our study, seven CFUGs have adopted fire management measures, including the construction of firebreaks (Binae, Binae Bagar, Satyawoti, Ratnakali, Bishal, and Durgabhitta CFs) and the removal of standing dead trees (Tapu CF). These interventions play a key role in reducing the risk of fire-related habitat loss and forest degradation. Some CFUGs have discontinued the practice of employing forest watchers, citing reduced instances of illegal logging. While this

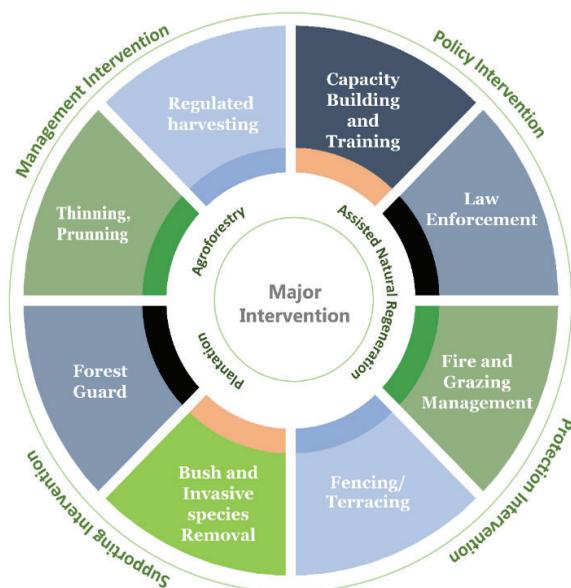

Figure 2: Interventions supporting the Restoration of CF in Nepal

decision may be cost-effective in the short term, it potentially compromises active forest monitoring and enforcement (Sapkota et al.,2020).

Although most CFs operate under formal management plans, the implementation and enforcement of these plans are often weak. Bush clearing, a once common practice among CFUGs, is now actively pursued by only three groups.

3.3. Challenges and a way forward:

Despite notable achievements, several persistent challenges continue to undermine the effectiveness and sustainability of restoration efforts in community forests. These challenges include:

- a. **Uncontrolled livestock grazing** hampers forest regeneration.
- b. **Limited financial and technical resources** constrain the implementation of effective restoration interventions.
- c. **Proliferation of invasive species and increasing incidences of forest fires**
- d. **Institutional hurdles**, including bureaucratic delays and frequent policy changes.
- e. **Social inequities**, which reduce CFUG motivation and participation (FCPF, 2021; Devkota, 2010).

Addressing these challenges requires a comprehensive and integrated strategy that links national policy commitments with on-the-ground implementation. Policy coherence must be ensured by aligning forest restoration objectives with climate targets and local government mandates, avoiding overly top-down approaches that could marginalize CFUGs.

Capacity development is crucial to fill technical gaps in silviculture, nursery management, and invasive species control. Targeted training programs should be designed to enhance local technical capacity and promote inclusive governance, particularly encouraging leadership among women and marginalized groups. Equitable participation and benefit-sharing are vital for sustained engagement.

Ecological integrity must be a cornerstone of restoration efforts. Restoration strategies should prioritize native and diverse species, promoting mixed plantations that support natural regeneration and restore forest structure, function, and biodiversity. Climate adaptation should be integrated into planning through the use of drought-tolerant species and fire-resilient designs, particularly in the context of increasing climate variability in the mid-hills and Tarai regions (MoFE, 2021).

Participatory monitoring by CFUGs is essential for early detection of degradation, transparency, and adaptive management. Collaboration with researchers and technical organizations can help assess both biophysical and social outcomes of restoration

interventions. Networks such as the Federation of Community Forestry Users Nepal (FECOFUN) should facilitate knowledge exchange, cross-learning through exposure visits, and active engagement in multi-stakeholder dialogues. These processes build social capital and foster innovation, ensuring long-term resilience and inclusivity in restoration initiatives.

4. Conclusion:

Community forest restoration in Nepal is a dynamic process shaped by historical governance legacies, strong community participation, and evolving restoration strategies. The community forestry program has reversed the effects of past deforestation drivers, including the Private Forest Nationalization Act, population pressure, and government-led resettlement schemes. Restoration strategies have ranged from plantations and assisted natural regeneration (ANR) to agroforestry. In addition, silvicultural practices such as bush clearing, thinning, fencing, grazing control, and forest patrolling have contributed to ecological recovery.

Although plantation remains the most widely used approach, concerns about the ecological risks of exotic species highlight the need for more scientifically informed decisions. ANR and agroforestry have shown considerable potential in maintaining biodiversity and ecosystem services, though their success depends on sustained forest management and community engagement.

Persistent challenges such as uncontrolled grazing, invasive species, wildfires, and inadequate support continue to constrain the long-term success of restoration efforts. To address these issues, restoration initiatives must align with local livelihood needs and promote policies that reflect national goals while being adaptable to local contexts. Capacity-building programs must foster ecologically sound and socially just restoration approaches.

Participatory and transparent monitoring mechanisms will enhance accountability, knowledge-sharing, and innovation. Ultimately, forest landscape restoration (FLR) in Nepal's community forests must deliver ecological integrity alongside economic benefits, securing a resilient and inclusive future for both forests and forest-dependent communities. Several challenges hinder progress, such as uncontrolled grazing, invasive species, increased forest fires, and inadequate technical and financial support. To ensure long-term sustainability, the CF initiative must shift towards more integrated approaches that align with the livelihood of local communities. Policies should align national restoration goals with local realities. Capacity-building programs promoting ecologically sound and socially just FLR are essential. Promoting a collaborative and participatory monitoring system helps with innovation, transparency, and accountability. Ultimately, FLR in CF requires promoting ecological restoration that provides economic benefits while maintaining ecological integrity.

Acknowledgement

This study was conducted under the project “Ecologically Sound and Socially Just Forest Landscape Restoration,” supported by the Reversing Environmental Degradation in Asia and Africa (REDAA) program, funded by the UK International Development. We express our sincere appreciation to Dr. Lila Nath Sharma for his valuable input in conceptualizing this manuscript and to Dr. Prakash Bhattarai and Dr. Shambhu Dangal for editing and providing critical feedback. We also gratefully acknowledge the support of the Division and Sub-Division Forest Offices, Community Forest User Groups, and local communities for their assistance during fieldwork.

REFERENCES

- Charmakar, S., Kimengsi, J., & Giessen, L. (2024). Linking institutional change mechanisms with forest management outcomes: Evidence from community forestry in Nepal. *Ecology and Society*, 29(3). <https://doi.org/10.5751/es-15085-290301>
- Charnley, S., & Poe, M. R. (2007). Community forestry in theory and practice: Where are we now? *Annual Review of Anthropology*, 36, 301–336.
- Chazdon, R. L. (2022). The Benefits and Power of Assisted Natural Regeneration. World Resources Institute. <https://www.wri.org/insights/what-assisted-natural-regeneration-benefits-definition>
- Chazdon, R. L. (2017). Landscape restoration, natural regeneration, and the forests of the future. *Annals of the Missouri Botanical Garden*, 102(2), 251–257. <https://doi.org/10.3417/2016035>
- Chazdon, R. L., & Guariguata, M. R. (2016). Natural regeneration as a tool for large-scale forest restoration in the tropics: Prospects and challenges. *Biotropica*, 48(6), 716–730. <https://doi.org/10.1111/btp.12381>
- Clewell, A. F., & Aronson, J. (2013). Ecological restoration. Island Press/Center for Resource Economics. <https://doi.org/10.5822/978-1-59726-323-8>
- Collett, G., Chhetri, R., Jackson, W. J., & Shepherd, K. R. (1996). Nepal Australia Community Forestry Project: Socio-economic impact study. ANUTECH Pty Ltd.
- Crouzeilles, R., Ferreira, M. S., Chazdon, R. L., Lindenmayer, D. B., Sansevero, J. B. B., Monteiro, L., Iribarrem, A., Latawiec, A. E., & Strassburg, B. B. N. (2017). Ecological restoration success is higher for natural regeneration than for active restoration in tropical forests. *Science Advances*, 3(11), e1701345. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1701345>
- Dangal, S. P., & Das, A. K. (2015). Effects of management practices on growth rate of pine plantations in Nepal. *Banko Janakari*, 25(1), 30–38. <https://doi.org/10.3126/banko.v25i1.13469>

- De Wit, M. P., Crookes, D. J., & Van Wilgen, B. W. (2001). Conflicts of interest in environmental management: Estimating the costs and benefits of a tree invasion. *Biological Invasions*, 3, 167–178.
- FAO. (2016). Forty years of community-based forestry: A review of its extent and effectiveness. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Italy.
- FRTC (Forest Research and Training Centre). (2024). National Land Cover Monitoring System of Nepal, 2020-2022. Forest Research and Training Centre, Babarmahal, Kathmandu, Nepal.
- Gautam, A. P., Shivakoti, G. P., & Webb, E. L. (2004). A review of forest policies, institutions, and changes in the resource condition in Nepal. *International Forestry Review*, 6, 136–148. <https://doi.org/10.1505/ifor.6.2.136.38397>
- Gilmour, D., King, G., Applegate, G., & Mohns, B. (1990). Silviculture of plantation forest in central Nepal to maximise community benefits. *Forest Ecology and Management*, 32(2–4), 173–186. [https://doi.org/10.1016/0378-1127\(90\)90169-c](https://doi.org/10.1016/0378-1127(90)90169-c)
- Laudari, H. K., Aryal, K., & Maraseni, T. (2020). A postmortem of forest policy dynamics of Nepal. *Land Use Policy*, 91, 104338. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2019.104338>
- Le Maitre, D. C., Gaertner, M., Marchante, E., Ens, E., Holmes, P. M., Pauchard, A., O'Farrell, P. J., Rogers, A. M., Blanchard, R., Blignaut, J., & Richardson, D. M. (2011). Impacts of invasive Australian acacias: Implications for management and restoration. *Diversity and Distributions*, 17(5), 1015–1029. <https://doi.org/10.1111/j.1472-4642.2011.00816.x>
- Maraseni, T. N., Bhattarai, N., Karky, B. S., Cadman, T., Timalisina, N., Bhandari, T. S., Apan, A., Ma, H. O., Rawat, R. S., Verma, N., San, S. M., Oo, T. N., Dorji, K., Dhungana, S., & Poudel, M. (2019). An assessment of governance quality for community-based forest management systems in Asia. *Land Use Policy*, 81, 750–761. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.11.044>
- Martins, A. M., & Engel, V. L. (2007). Soil seed banks in tropical forest fragments with different disturbance histories in southeastern Brazil. *Ecological Engineering*, 31(3), 165–174. <https://doi.org/10.1016/j.ecoleng.2007.05.008>
- Master Plan for the Forestry Sector. (1988). HMG Nepal, Ministry of Forest and Soil Conservation.
- NPC (National Planning Commission). 1994. Statistical Pocket Book of Nepal. Statistics Division, Kathmandu.

- Pandit, R., Parrotta, J. A., Chaudhary, A. K., Karlen, D. L., Vieira, D. L. M., Anker, Y., Chen, R., Morris, J., Harris, J., & Ntshotsho, P. (2019). A framework to evaluate land degradation and restoration responses for improved planning and decision-making. *Ecosystems and People*, 16(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/26395916.2019.1697756>
- Poudel, N. S., Sharma, L., Bhattarai, M., & Adhikari, B. (2024). Linking science to management: Restoring community forests in Nepal (Annual Report No. 2). Darwin Initiative. <https://www.darwininitiative.org.uk/documents/DAR29028/27214/29-028%20AR2%20-%20edited.pdf>
- Rodríguez-Trejo, D. A., & Fulé, P. Z. (2003). Fire ecology of Mexican pines and a fire management proposal. *International Journal of Wildland Fire*, 12(1), 23. <https://doi.org/10.1071/wf02040>
- Sapkota, L. M., Dhungana, H., Poudyal, B. H., Chapagain, B., & Gritten, D. (2020). Understanding the barriers to community forestry delivering on its potential: An illustration from two heterogeneous districts in Nepal. *Environmental Management*, 65(4), 463–477. <https://doi.org/10.1007/s00267-019-01224-0>
- Shono, K., Cadaweng, E. A., & Durst, P. B. (2007). Application of assisted natural regeneration to restore degraded tropical forestlands. *Restoration Ecology*, 15(4), 620–626. <https://doi.org/10.1111/j.1526-100x.2007.00274.x>
- Shrestha, P., Sharma, G. B., & Timilsina, S. (2024). Evaluating Community Forest User Groups (CFUGs)' Performance in Managing Community Forests: A Case Study in Central Nepal. *Sustainability*, 16(11), 4471. <https://www.mdpi.com/2071-1050/16/11/4471>
- Springate-Baginski, O., Dev, O. P., Yadav, N. P., & Soussan, J. (2003). Community forest management in the Middle Hills of Nepal: The changing context. *Journal of Forest and Livelihood*, 3, 5–20.
- Udawatta, R.P., Rankoth, L., & Jose, S. (2019). Agroforestry and Biodiversity. *Sustainability*, 11(10), 2879. <https://doi.org/10.3390/su11102879>
- Van Wilgen, B. W., Reyers, B., Le Maitre, D. C., Richardson, D. M., & Schonegevel, L. (2008). A biome-scale assessment of the impact of invasive alien plants on ecosystem services in South Africa. *Journal of Environmental Management*, 89, 336–349

सामुदायिक वनमा डढेलो व्यवस्थापनका लागि कार्यदिशा

विजयरज पौड्याल^१

वन, आगो त्रिभुज र वन डढेलो

नेपालमा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन पद्धतिमा ३१,४६८ वटा समूहहरू ३१,८०,९६६ हेक्टर (नेपालको कुल वनक्षेत्रको ४८.१२ प्रतिशत) वनको व्यवस्थापनमा संलग्न रहेका छन्। जसमा ४३,२४,३८७ घरधुरीका करिब २,३६,०६,८०० जनसंख्या प्रत्यक्ष लाभान्वित भएको वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वि.स.२०७७ सालमा प्रकाशित दस्तावेजमा उल्लेख छ। नेपालमा हालसम्म २३,०८९ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमार्फत २५ लाख हेक्टरभन्दा बढी (नेपालको कुल वन क्षेत्रको करिब ३७ प्रतिशत) क्षेत्रको व्यवस्थापन भई ३५ लाख भन्दा बढी घरधुरीका स्थानीय जनता लाभान्वित भइरहेका छन् (सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र, २०८२)। सन् १९९४ मा नेपालको कुल भू-भागमध्ये वनको क्षेत्रफल ३९.६ प्रतिशत रहेको थियो। सन् २०१० देखि २०१४ मा सम्पन्न वन स्रोत सर्भेक्षणको नतिजा अनुसार वनको क्षेत्रफल ६६,०९,९३० अर्थात् ४४.७४ प्रतिशत पुगेका पाइन्छ। तत्पश्चात् नेपालको वन क्षेत्रको क्षेत्रफल ४५.३१ प्रतिशतबाट ४६.०८ प्रतिशत पुगेको जनाइएको छ (वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र, सन् २०२२)।

मानव सृष्टिकालदेखि नै आगोको प्रयोग हुँदै आएको छ। आगोलाई मानव सभ्यता विकासको आधारका रूपमा समेत लिने गरिन्छ र यसको प्रयोग सही ढंगले गरिएमा मानव तथा प्रकृतिका लागि लाभदायक हुन्छ। वन डढेलोका घटनामा तीन तत्वहरूको अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ। ती तत्वहरूमा अक्सिजन, प्रज्वलनशील पदार्थ र ताप पर्दछन्, जसलाई आगोको त्रिभुज (Fire Triangle) पनि भनिन्छ, जसको उचित व्यवस्थापन भएमा मात्र वन डढेलो रोकथाम र नियन्त्रण कार्य सहज हुने गर्दछ (वन तथा भू-संरक्षण विभाग, २०७६)। वनमा नियन्त्रित तवरबाट आगो लगाएमा मानवीय तथा पशुधनको क्षति हुँदैन र स्थानीय स्तरमा कृषि पेशा र वन्यजन्तुको वासस्थान सुधारका लागि घाँसे मैदान व्यवस्थापनको लागि समेत सहयोग पुग्दछ।

जानाजानी तथा लापर्वाही तवरबाट वनमा आगो लगाइएका कारण आगो अनियन्त्रित हुँदा मानवीय क्षति तथा कैयौं मानिस घाइते भएका छन्। साथै, घरपालुवा वस्तुभाउ, वन्यजन्तुको पनि क्षति र घाइते भइरहेका छन्। वन डढेलोबाट वन जंगलमा रहेको जैविक विविधताको ह्रास र नाश भएको देखिन्छ। साथै, यस किसिमको वन डढेलोले धेरै प्रकारका पोषण तत्वको नाश, सूक्ष्म जीव तथा

^१ पूर्व महा-निर्देशक, भू-संरक्षण विभाग, ईमेल: bijayarajpaudyal711@gmail.com

वनस्पतिहरूदेखि ठूला स्तनधारी जन्तुहरूको विनाश, अत्यधिक तापक्रमका कारण माटोको संरचना परिवर्तन भई पारिस्थितिकीय प्रणालीमा समेत असर पर्न गएको छ। वन डढेलोका कारण वायु प्रदूषण भई प्रदूषित ग्यासका कारण जनस्वास्थ्यमा गम्भीर असर परिरहेको छ (वन तथा भू-संरक्षण विभाग, २०७४)। कालो धुवाँका कारणले सास फेर्न, आँखा खोल्न र सामान्य हिंडुल गर्न नसकिने अवस्था आउन थालेको छ। नेपालजस्तो पर्यापर्यटनमा आधारित अर्थतन्त्रमा वन डढेलोका कारण पर्यटन क्षेत्रमा पनि नकारात्मक असर परिरहेको छ। वन डढेलो समेतका कारण विश्व तापक्रममा वृद्धि हुनाले समग्र प्राणी तथा वनस्पति जगतलाई नकारात्मक असर परिरहेको छ।

नेपालमा अधिकांश वन डढेलो मानवीय कारणले लाग्ने गरेको छ। वन डढेलो लाग्ने कारणहरूमा चरिचरन (३० प्रतिशत), चुरोट पिउनेहरू (१५ प्रतिशत), शिकारीहरू (७ प्रतिशत), क्याम्प फायर (७ प्रतिशत), बच्चाहरू खेल्दा (६ प्रतिशत), अवैध काठ कटान गर्नेहरू (५ प्रतिशत), अतिक्रमणकारीहरू (५ प्रतिशत), खोरिया फाँडानी (५ प्रतिशत), गोल पोल्ने (४ प्रतिशत), जडिबुटी संकलकहरू (३ प्रतिशत), राँको बाल्ने (३ प्रतिशत), खेतीपातीको लागि (१ प्रतिशत), अज्ञात कारण (४ प्रतिशत) रहेको पाइन्छ (शर्मा, १९९५; गोल्डमर २०११)। एक तथ्याङ्क अनुसार जानाजानी र चुरोट खानेहरूको लापरवाहीले नेपालमा ४५ प्रतिशत वन डढेलो लाग्ने गरेको पाईएको छ। समग्रमा मानिसहरूको जानाजानीबाट ६४ प्रतिशत र लापरवाहीबाट ३२ प्रतिशत तथा अज्ञात कारणहरूबाट ४ प्रतिशत वन डढेलो लाग्ने गरेको तथ्याङ्क छ (शर्मा, १९९५; गोल्डमर, २०११, वन तथा भू-संरक्षण विभाग, २०७६)।

वन डढेलो कसूर र दण्ड सजाय

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ र वन ऐन, २०७६ तथा वन नियमावली, २०७९ ले वनमा आगो लगाउन वा आगो लाग्न सक्ने क्रियाकलापहरू गर्न बन्देज लगाई वन डढेलो लगाउनुलाई कानुनी अपराधको रूपमा लिई कैद सजाय र दण्ड जरिवाना समेतको व्यवस्था गरेका छन्।

कानुनी ब्यबस्था	प्रावधान
राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९, दफा २५ अनुसार राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षणभित्र निषेधित कार्यहरू	दफा १. ड रूख, विरूवा भाडी वा कुने वन पैदावार काट्न, हटाउन, छेक्न वा कुनै वन पैदावार सुक्ने कुनै काम गर्न वा आगो लगाउन वा अरू कुनै प्रकारले हानिनोक्सानी पुऱ्याउन वा वन पैदावार ओसारपसार गर्न। दफा २६.५.ख. अन्तरगत कसूर गर्नेलाई कारवाही क. एक हजार रुपैयाँसम्मको बिगो भए बिगो अनुसारको जरिवाना ख. एक हजारदेखि दश हजारसम्मको बिगो भए बिगो बमोजिम जरिवाना वा ६ महिनासम्म कैद वा दुवै ग. दश हजार भन्दा बढीको बिगो भएमा बिगोको दोब्बर जरिवाना वा एक वर्षसम्मको कैद वा दुवै

कानुनी ब्यबस्था	प्रावधान
वन ऐन, २०७६	<p>परिच्छेद १५, दफा ४९ कसैले यो ऐन वा यस ऐन अन्तरगत बनेका नियममा अन्यथा व्यवस्था भएको बाहेक देहायका काम कारवाही गरे वा गराएमा वा सोको उद्योग गरेमा यस ऐन बमोजिम कसूर गरेको मानिने छ ।</p> <p>दफा ४९ (घ) राष्ट्रिय वनमा आगो लगाउने वा आगालागी हुन जाने कार्य गरेमा।</p> <p>दफा ५० (४) दफा ४९ को खण्ड (घ) अन्तर्गतको कसूर गर्नेलाई क्षति भएको बिगो असुल गरी तीन वर्षसम्म कैद वा साठी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।</p>
वन नियमावली, २०७९	<p>परिच्छेद १५ नियम ११०: वन डढेलो नियन्त्रण सम्बन्धी व्यवस्था:</p> <ol style="list-style-type: none"> १) डिभिजनल वन अधिकृतले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा वन डढेलो लाग्न नदिन उचित प्रबन्ध गर्नुपर्नेछ र वन डढेलो लागेमा तत्काल नियन्त्रणको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ । २) वन डढेलो नियन्त्रणको लागि स्थानीय प्रशासन र सुरक्षा निकायहरूले आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । ३) उपभोक्ता समूहले आफ्नो वनक्षेत्रमा वन डढेलो लाग्न नदिन र वन डढेलो लागेमा तत्काल नियन्त्रणको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ । उपभोक्ता समूहले डढेलो नियन्त्रणका लागि वन डढेलो नियन्त्रण स्वयंसेवी उपसमूह वा इकाईहरू गठन गर्न सक्नेछ । ४) निजी वनधनी वा जग्गावालाले आफ्नो निजी वन वा जग्गामा लागेको आगो वा डढेलो अन्यत्र फैलिन नदिने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ । ५) डिभिजनल वन अधिकृतले वन डढेलो नियन्त्रणका लागि गरिएको व्यवस्थाको विवरण निर्देशनालय, विभाग र प्रदेश मन्त्रालयलाई यथाशीघ्र जानकारी गराउनुपर्नेछ । ६) विभागले भू-उपग्रह सूचना प्रणालीमा आधारित वन डढेलो सूचना प्रणाली वा यस्तै नयाँ प्रविधिको विकास गरी वन डढेलो लागेको जानकारी सम्बन्धित डिभिजनल वन अधिकृतलाई तत्काल प्रवाह गर्ने व्यवस्था मिलाउन सक्नेछ ।

कानुनी ब्यबस्था	प्रावधान
	<p>७) प्रदेश मन्त्रालयले वन डढेलोको अबस्था हेरी जिल्ला वन सुरक्षा समन्वय समितिको सिफारिशमा वन डढेलो जोखिम क्षेत्र घोषणा गरी रोकथाम र नियन्त्रणका लागि विशेष व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।</p> <p>८) नेपाल सरकारले वन डढेलोको कारणबाट धनजनको क्षति भएमा उचित राहतको व्यवस्था मिलाउन सक्नेछ ।</p>

सामुदायिक वनमा वन डढेलोका घटना

एक अध्ययन अनुसार नवलपरासी जिल्लामा सन् २०१६ मा वन डढेलोका कारण प्रति वर्ग किलोमिटर ३.४ हेक्टर वन नोक्सान भएको थियो जसबाट रु. १,१७,५०,००० बराबरको नोक्सानी भएको अनुमान छ (Bhujel, et al., 2019) । त्यस्तै सिफोर संस्थाका अनुसार नेपालमा सन् २०१८ मा २,६८,६१८ हेक्टर वन क्षेत्र डढेलोबाट नोक्सान भएको थियो (गुरूङ्ग, २०१७) । गृह मन्त्रालयबाट प्रकाशित नेपाल विपद् प्रतिवेदन, २०२४ अनुसार पछिल्लो ६ वर्षमा (१७ जुलाई २०१८ देखि १६ जुलाई २०२४) सम्ममा आगलागीका १९ हजार ५९३ घटना घटेका थिए भने आगलागीमा परी ५९३ जनाले ज्यान गुमाएका थिए । आ.व.२०८०।०८१ को अवस्था हेर्दा औपचारिक रूपमा राष्ट्रिय विपद् न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणमा रेकर्ड गराइएको तथ्यांक अनुसार ९६५ वटा वन डढेलोका घटनामा १७ जनाको ज्यान गएको, २७ जना घाइते र रु. ८७,४२,०३,६०० बराबरको आर्थिक क्षति भएको आकलन भएको थियो ।

नेपालमा वन डढेलोको सिजन हरेक वर्ष मंसिरदेखि मध्यजेष्ठसम्म (मध्य नोभेम्बरदेखि मेसम्म) रहेको पाइन्छ । वन डढेलो ७५ प्रतिशत मध्य फागुनदेखि मध्यवैशाखसम्ममा (मार्च, अप्रिल) र ५२ प्रतिशत मध्य चैत्रदेखि मध्यवैशाख (अप्रिल) मा लाग्ने गरेका एक अध्ययनमा पाइन्छ (शर्मा, १९९५ र गोल्ड्यामर, २०११) । हरेक वर्ष वन डढेलोका घटना घटिरहेका छन् । बस्ती नजिकका अधिकांश राष्ट्रिय वनहरू पहाडमा सामुदायिक वन र गरिबका लागि कबुलियती वनमा तथा तराईमा सामुदायिक वन र साभेदारी वनका रूपमा समुदायबाट व्यवस्थापन हुँदै आएका छन् । संरक्षित क्षेत्र वरिपरिका मध्यवर्ती सामुदायिक वनको भने समुदायबाट व्यवस्थापन हुँदै आएको छ ।

एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (इसिमोड) ले वन तथा भू-संरक्षण विभागसँगको सहकार्यमा वन डढेलो तथ्याङ्क संकलन गरिरहेको छ । यसले विगतका घटना र रियल टाइम वन डढेलोको सूचना प्रदान गर्दछ । साथै प्रशासनिक इकाई (जिल्ला, स्थानीय तह/वार्ड नम्बर), संरक्षित क्षेत्र, भू-आवरण प्रकार, उचाइ, भिरालोपन आदिका बारेमा सूचना दिने गरेको छ (इसिमोड, २०२५) । संरक्षित क्षेत्र (राष्ट्रिय निकुन्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र) र संरक्षित क्षेत्र बाहिरका (सरकारद्वारा व्यवस्थित, सामुदायिक वन, साभेदारी वन लगायतका) कुन कुन वनमा वन डढेलोबाट क्षतिग्रस्त भइरहेका छन् भन्नेबारे एकिन पहिचानको लागि थप गृहकार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

वन तथा भू-संरक्षण विभागले वर्षमा २,००० वटा वन डहेलाको घटना हुने गरेको जनाएको छ (Qamer et al., 2021 in Banjade and Dhungana, 2025) । तर बढ्दो सुख्खा, बढ्दो तापक्रम र बढ्दो मानवीय चापका कारण अवस्था निकै नाजुक भइसकेको छ । उदाहरणका लागि सन् २०२१ मा नासाको स्रोत व्यवस्थापन पद्धतिका लागि फायर इन्फरमेसन स्याटलाइटमा आधारित तथ्याङ्क अनुसार ७३ हजारभन्दा बढी हेक्टर वन क्षेत्रमा वन डहेलोले असर पारेको छ (Banjade and Dhungana, 2025) ।

कुन सामुदायिक वनमा कहिलेदेखि, कसरी वन डहेलो लाग्यो, के कति हानिनोक्सानी भयो सो बारे लेखाजोखा कमै छ । सामुदायिक वनमा लागेको वन डहेलोको बारेमा अध्ययन अनुसन्धानका प्रतिवेदन पनि निकै कम रहेको र यदाकदा पत्रपत्रिकामा सामुदायिक वनको नाम तथा क्षतिबारे उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

सि फोर नामक संस्थाको तर्फबाट फरेस्ट न्यूजमा उल्लेख भए अनुसार सन् २०१६ मा ५० जिल्लाका १२,००० सामुदायिक वनमा वन डहेलोले असर पारेको सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालले रिपोर्ट गरेको थियो (<https://forestsnews.cifor.org/48187/nepals-forest-fires>) । यसैगरी फरेस्ट न्यूजमा प्युठान जिल्लामा दुई जनाको मृत्यु र १३ जना घाइते भएका र वन डहेलो सचेतना कार्यक्रम संचालन गरेतापनि करिब १०,००० हेक्टर वन क्षेत्रमा असर पारेको जिल्ला वन कार्यालबाट जनाइएको थियो ।

वि.सं. २०८१ चैत्र ३ गते काभ्रेपलान्चोक जिल्लाको बेथानचोक गाउँपालिका वडा नं ३ को कुल १९३ हेक्टरको गोरखनाथ सामुदायिक वनको ७ हेक्टर क्षेत्रफलमा डहेलो लागेको थियो (काठमाडौं पोष्ट चैत्र ५, २०८१) । यो वन डहेलो चिसापानी वनमा पनि सरेको थियो । यस अघि पनि तीन वटा सामुदायिक वनमा डहेलो लाग्दा हेलिकप्टरको सहायताले सात दिनपछि वन डहेलो नियन्त्रणमा आएको जनाइएको थियो ।

फरेस्ट एक्सन नेपालको तर्फबाट गरेको अध्ययनमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको चौतारा साँगाचोकगढी नगरपालिका र काभ्रेपलान्चोक जिल्लाको भुम्लु गाउँपालिकाको वनमा डहेलो सन् २०१२ देखि लगातार हरेक हिउँदको सिजनमा लागि रहेको उल्लेख गरेका थिए । काभ्रेपलान्चोक जिल्लाको भुम्लु गाउँपालिकाको ४३ हेक्टरको वृक्षारोपण गरिएको धारापानी सामुदायिक वनमा भएको वन डहेलोको तथ्याङ्क उल्लेख गरेका छन् । वन डहेलोका कारण सन् २०१० मा घाटगढीमा राखिएको १२०० क्यू.फिट सल्लाका काठ नोक्सान भएको, सन् २०१६ मा ५ प्रतिशत रुखमा असर परेको र सन् २०२१ मा २३ प्रतिशत वनमा असर परेको उल्लेख छ (तिवारी र साथीहरू, २०२२)

सन् २०२३ मे महिनामा अर्घाखाँची जिल्लाको भूमिकास्थान नगरपालिका वडा नं २ मा वन डहेलोका कारण ५ जना घाइते भएका थिए । सोही हप्ता दैलेख जिल्ला आठविस नगरपालिका वडा नं. ६ को माल्या सामुदायिक वनमा ११ जना मानिस वन डहेलोमा परी घाइते भएका थिए (काठमाडौं पोष्ट,

२०२३) । रुकुम पश्चिमको बामफिकोट गाउँपालिका वडा नं ३ को धारापानी सामुदायिक वनमा डढेलोका कारण न्यौपाने गाउँकी ७० बर्षिया बूढी कामीको मृत्यु र तीन वटा घर नष्ट भएका थिए (रिपब्लिका, २२ अप्रिल, २०२४) ।

कार्यदिशा

वन व्यवस्थापन योजना कार्यान्वयनका क्रममा वन डढेलो समेतबाट हुन सक्ने संभावित जोखिम र जोखिम न्यूनीकरण तथा संरक्षणका उपायहरू पहिचान, जोखिम कम गर्न अपनाइने कृयाकलाप, नकारात्मक असर र क्षतिको अभिलेख राख्ने तथा नकारात्मक असर र क्षतिको व्यवस्थापन र क्षतिग्रस्त वनको पुनरोत्पादन कार्यक्रमहरू व्यवस्थापन योजनामा समावेश गरी लागू गर्नुपर्ने वन तथा वातावरण मन्त्रालयले प्रकाशित गरेको दिगो वन व्यवस्थापनको मापदण्ड, २०८१ मा वन डढेलो पनि उल्लेख छ । यिनै नीतिगत व्यवस्थालाई मध्यनजर गरी नेपालमा सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने क्रममा वन डढेलो रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि आवश्यक कार्यदिशा अर्थात् सरोकारवालाहरूले अवलम्बन गर्न चाल्न सकिने बृहत् कार्यनीतिहरू यस प्रकार छन् :

- वन डढेलोको विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि संरक्षित क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्र बाहिरका वन व्यवस्थापन कार्ययोजनामा डढेलो व्यवस्थापनका आवश्यक प्रावधानहरू समावेश,
- हरेक वर्ष डिभिजन वन कार्यालय, स्थानीय तह र जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिले संयुक्त रूपमा वन डढेलो विपद् पूर्व तयारी तथा प्रतिकार्य कार्ययोजना निर्माण,
- जिल्ला वन सुरक्षा समन्वय समितिको बैठक नियमित संचालन,
- सामुदायिक वन डढेलो विपद् सूचना प्रणाली स्थापना, सूचना आदानप्रदान र वन उपभोक्ताहरूमा जनचेतना अभिवृद्धि,
- सामुदायिक वन तहमा वन डढेलो विपद् घटना नियन्त्रण प्रणाली विकास तथा कार्यान्वयन,
- दिगो वन व्यवस्थापन अवधारणामा वन डढेलो व्यवस्थापनका लागि प्रज्वलनशील पदार्थ जस्तै: काठ, दाउरा, पात, हाँगाविँगा समेतको दिगो सदुपयोग र व्यवस्थापन,
- सामुदायिक वनमा डढेलोको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नको लागि डिभिजन वन कार्यालय, सब डिभिजन कार्यालय, एवं सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू र कार्य समिति, समुदायमा आधारित वन सहजकर्ता, सुरक्षा निकायहरू (नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल, नगर प्रहरी), सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ (संघ, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय तहसम्मका संजालहरू) को कानुनी (वन डढेलो कसूर र दण्ड सजाय) तथा वन डढेलो नियन्त्रण क्षमता अभिवृद्धि ,
- वन समूह, वनकर्मी, सुरक्षाकर्मीहरूको कार्यस्थल, वन डढेलो नियन्त्रण स्वयंसेवक र वन श्रमिकहरूको विमा, हक हित र स्वास्थ्यको संरक्षण,

- वन डहेलो नियन्त्रणको लागि आवश्यक प्रविधि विकास तथा औजार, उपकरण र सवारी साधनहरूको उचित प्रबन्ध,
- आबद्ध डिभिजन वन कार्यालय समेतको संस्थागत सुधार र जनशक्तिको व्यवस्था,
- सामुदायिक वन डहेलो व्यवस्थापन सम्बन्धमा वन सरोकारवालाहरूबीच अनुभव तथा सिकाइ आदानप्रदानका लागि आवधिक रूपमा वन डहेलो व्यवस्थापन गोष्ठी संचालन (समूह, स्थानीय तह, जिल्ला र प्रदेशस्तर),
- सामुदायिक वन डहेलोको प्रकोपबाट प्रभावित क्षेत्रको अध्ययन अनुसन्धान, ज्ञान व्यवस्थापन एवम् अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन तयारी,
- वन डहेलोबाट प्रभावितका लागि सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह सदस्यहरूको जीविकोपार्जन कार्यक्रम संचालन,
- वन डहेलो सिर्जित वायु प्रदूषणबाट हुने क्षति न्यूनीकरण,
- वन डहेलोको प्रकोपबाट प्रभावित सामुदायिक वन क्षेत्रमा उद्धार, उपचार र राहत, पुनर्स्थापना कार्यहरू संचालन,
- सामुदायिक वन समूहको क्षेत्रमा मानवीय क्षति र घाइतेहरूको सम्बन्धमा आवश्यक छानबिन गरी उपयुक्त समाधानको उपायहरू,
- सामुदायिक वनभित्र र वरिपरि रहेका ऐतिहासिक, प्राचीन र साँकृतिक सम्पदा तथा पर्यटन क्षेत्र संरक्षण,
- सामुदायिक वन डहेलो व्यवस्थापनका हरेक चरणमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणलाई मूलप्रवाहीकरण र
- सामुदायिक वनमा पारिस्थितिकीय सेवाको भुक्तानी प्रणाली स्थापना ।

सारांश

जानाजानी र लापरवाहीका कारण नेपालमा वन डहेलो लागिरहेको हुनाले यो विकराल विपद्को रूपमा देखा परेको छ । सामुदायिक वनमा लाग्ने गरेको वन डहेलोले स्थानीय वन उपभोक्ताहरूमा पीडा थपिँदै छ । वन डहेलोको मौसममा निगरानी बढाई वन डहेलोबाट हुने मानवीय क्षति शून्यमा झार्नुपर्ने देखिन्छ भने पशुधन, घर सम्पत्ति, ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक सम्पत्ति र जैविक विविधता संरक्षण गर्नु अपरिहार्य छ । जानाजानी र लापरवाहीका कारण नेपालमा हुने वन डहेलो रोकथाम र नियन्त्रणका लागि केही कार्यनीतिहरू सिफारिश गरिएका छन् ।

जानाजानी र लापरवाहीका कारण हुने वन डहेलो रोकथाम र नियन्त्रणका लागि सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, डिभिजन वन कार्यालय, मध्यवर्ती सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, राष्ट्रिय निकुन्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रको कार्यालयको थप सकृयता अनिवार्य रहेको छ । स्थानीय, प्रदेश र

संघीय तहका सरकारले समयानुकूल वन डढेलो व्यवस्थापन रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा गरी वन डढेलो व्यवस्थापन सूचना पद्धति स्थापना, कानुनी सचेतना, क्षमता विकास, आवश्यक औजार र उपकरणको व्यवस्था र स्थलगत वन डढेलो विपद् जोखिम नियन्त्रण पद्धति स्थापना तथा पर्याप्त बजेट विनियोजन तथा अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रणाली विकास, बहुपक्षीय सहयोग र सामूहिक प्रयास अनिवार्य सर्त हुन् ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

गृह मन्त्रालय, २०७४. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४

गृह मन्त्रालय, २०२४. नेपाल विपद् प्रतिवेदन, सन् २०२४

प्रदेश सरकार, २०७९. प्रदेश भित्रको राष्ट्रिय वनको संरक्षण र सुव्यवस्था गर्न वनेको ऐन, २०७९, बागमती प्रदेश, हेटौडा

पौड्याल, विजय राज, २०७०. सामूहिक प्रयासमा मात्र वन डढेलो व्यवस्थापन सम्भव, जीवन मासिक, वर्ष १४, अंक २७

पौड्याल, विजयराज, २०७१. डढेलो नियन्त्रणका उपाय, राजधानी, २०७१ पौष १४

नेपालको सविधान, २०७२

राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

वन ऐन, २०७६ तथा वन नियमावली २०७९

वन अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण विभाग, नेपालको वनको अवस्था, २०१६, वन स्रोत सर्वेक्षण तथा अनुसन्धान आयोजना, बबरमहल, काठमाडौं

वन तथा भू-संरक्षण विभाग, २०७४. वन डढेलो जानकारी पुस्तिका

वन तथा भू-संरक्षण विभाग, २०७६, वन डढेलो नियन्त्रण तथा सहजीकरण प्रतिवेदन, २०७६

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, वन डढेलो व्यवस्थापन रणनीति, २०६७

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, वन डढेलो व्यवस्थापन रणनीति, २०६७

Banjade, R. and Dhungana, J. 2025. The Consequences of Forest Fires in Nepal: A Comprehensive Review Institute of Forestry, Tribhuvan University, Hariyo Kharka, Kas-ki, 33700, Nepal

Bhujel, K.B., Maskey, R.B: Gautam, A.P., 2019., "Wildfire Dynamics in Nepal from 2000 2016" Kathmandu forestry collage, Central Department of Environment Science, T.U., Kathmandu, Nepal.

- <https://forestaction.org/forest-fire-management-in-nepal-status-emerging-challenges-and-response-strategies/> 14 July 2023
- https://forestaction.org/wp-content/uploads/2022/06/5_Tiwari-et-al.pdf
- <https://forestsnews.cifor.org/48187/nepals-forest-fires>
- <https://kathmandupost.com/editorial/2023/05/14/forests-in-flames>
- <https://kathmandupost.com/province-no-3/2025/03/18/fire-in-kavre-community-forests-remains-uncontrolled>
- <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/elderly-dies-in-fire-originating-from-forest-fire/>
- <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/helicopter-to-be-mobilized-in-pathivara-temple-area-as-a-final-attempt-to-bring-forest-fire-under-control>, 2020.
- https://nepalsamaj.com/en/one-hurt-while-dousing-fire-in-lele-forest-dies2024_
- <https://nepaltraveller.com/news/forest-fire-in-shivapuri-nagarjun-national-park-under-control>, 2021
- <https://servir.icimod.org/science-applications/forest-fire-detection-and-monitoring-in-nepal/> 2025 June 22
- IFFN, 2006. Forest fire in the Terai, Nepal Causes and Community Management Interventions, International Forest Fire News (IFFN) No. 34 (January – June 2006, 46-54)
- International Forest Fire News (IFFN), 2006. Forest fire in the Terai, Nepal Causes and Community Management Interventions. IFFN News No. 34 (January – June 2006, 46-54), ISSN 1029-0864 NEPAL
- Ministry of Home Affairs, 2018. Disaster Risk Reduction strategic plan of action (2018-2030), Ministry of Home Affairs.
- Ministry of Home Affairs. (2024). Nepal Disaster Report, 2024: focus on reconstruction and resilience, Ministry of Home Affairs, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Paudyal, Bijaya Raj, 2021. Fire the Uncontrolled Forest Fire, New Spotlights Magazine, 29th April (<https://www.spotlightnepal.com/2021/03/29/fire-uncontrolled-forest-fire/>)
- Tiwari, S., Sharma Paudel, N., Sze, J., Karki, R. 2022. Unravelling the Local Dynamics of Increasing Fires in Community Forests of Mid-hills of Nepal, Journal of Forest and Livelihood 21 (1) June

नेपालमा डढेलो: जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन

राम बाबु पौड्याल^१

१. पृष्ठभूमि

नेपालका विभिन्न वनजंगल, झाडीबुट्यान, खरबारी, खर्क, चरन क्षेत्र आदिमा हिउँदको सुख्खा समयमा डढेलो लाग्ने गरेको छ । यसबाट देशको अति महत्वपूर्ण नवीकरणीय प्राकृतिक स्रोतको रूपमा रहेको वन सम्पदाको विनाश र क्षयीकरण भइरहेको छ । वन विनाश र क्षयीकरणको एक प्रमुख कारकतत्वको रूपमा रहेको डढेलो धेरैको ध्यान जान नसकेको वातावरणीय समस्या हो । जलवायु परिवर्तन र डढेलोबीचको दुष्चक्रीय अन्तरसम्बन्ध समेत बढिरहेको छ ।

आगोलाई असल सेवक र खराब मालिक (Fire is a good servant but a bad master) भन्ने भनाइ प्रचलित छ । नियन्त्रित डढेलोलाई असल सेवक र अनियन्त्रितलाई खराब मालिकको रूपमा तुलना गर्न सकिन्छ । खराब मालिकलाई असल सेवकमा परिणत गर्नु नै आजको प्रमुख चुनौती हो ।

२. डढेलोका कारणहरू

डढेलो प्राकृतिक र मानवीय कारणले लाग्न सक्ने भए पनि नेपालमा प्रायः डढेलो मानवीय कारणले नै लाग्दछ । देशका डढेलोका प्रमुख कारकतत्वमा गरिबी, जनचेतनाको कमी, सामाजिक परम्परा, वन व्यवस्थापनको अभाव, भौगोलिक अवस्था, मनसुनी हावापानी र वनस्पतिका प्रकार रहेका छन् ।

देशमा ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरतिर बसाइँसराइ गर्ने क्रम जारी रहेकोले गाउँहरू रित्तिइरहेका छन् । युवाहरू वैदेशिक रोजगारीमा जानाले गाउँहरू युवाविहीन हुनुका साथै वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिका कारण खेतबारीहरू बाँझिने क्रम बढिरहेको छ । अन्न उत्पादन हुने खेतबारीहरू क्रमशः वन-बुट्यानमा परिणत भैरहेका छन् । वनहरू बस्तीसँग जोडिन पुगेका छन् । पशुपालनमा कमीका कारण वनका घाँसपात प्रयोग नभई सुकेर डढेलो फैलिन र बस्तीमा छिर्न सहज वातावरण बनेको छ । सामुदायिक वन लगायत समुदायद्वारा व्यवस्थित वन र सरकारद्वारा व्यवस्थित वनहरू प्रभावकारी व्यवस्थापनको कमीले प्रज्वलनशील इन्धनका भण्डार बनिरहेका छन् । डढेलो लाग्दा निभाउन जाने जनशक्तिको गाउँमा अभाव हुनुका साथै आधुनिक उपकरण र तालिमको पनि कमी छ ।

देशको मनसुनी हावापानी पनि डढेलोका लागि अनुकूल छ । वर्षा याममा प्रशस्त पानी पर्ने र तापक्रम पनि बढी हुने हुँदा घाँस, बोटबिरुवा, काठ, लगायतका प्रशस्त इन्धन सिर्जना हुने तथा हिउँद सुख्खा,

^१ वन विज्ञ, ईमेल: rambabupoudyal@yahoo.com

शुष्क र गरम रहने हुँदा घाँसपात र बोटबिरुवा लामो सुक्खायाममा सुकेर डढेलोका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना हुन्छ ।

३. डढेलोका असर

सर्वविनाशकारी समस्याको रूपमा रहेको अनियन्त्रित डढेलोले वर्षेनि नेपालमा ठूलो परिमाणमा रुख, बिरुवा, काठ दाउरा, जडिबुटी तथा वन्यजन्तुको विनाश गरिरहेको छ । साथै, जैविक विविधता, पारिस्थितिकीय प्रणाली तथा वातावरणको क्षेत्रमा पनि ठूलो नकारात्मक असर पारिरहेको छ । डढेलो व्यवस्थापन हुन नसक्दा वन सम्पदा मात्र नभई कृषि, जलस्रोत, पर्यटन, उद्योग लगायतका क्षेत्रमा समेत प्रतिकूल प्रभाव परिरहेको छ ।

डढेलो निभाउने क्रममा वर्षेनि केही मानिसको मृत्यु समेत भएको छ भने धेरैजना घाइते भएका छन् । कहिलेकाहीं त डढेलो वनपाखामा मात्र सीमित नरही मानव बस्तीमा समेत पसी यसले घरगोठ, घरपालुवा जनावर तथा मानवीय क्षति पनि गरिरहेको छ ।

ग्रामीण क्षेत्रमा पशुपालनमा कमी आएको, खाना पकाउन वैकल्पिक ऊर्जाको बढ्दो प्रयोग जस्ता कारणले काठ दाउरा, घाँसपात लगायतका वन पैदावारको आवश्यकतामा कमी आउनाले सामुदायिक, कबुलियती, धार्मिक लगायतका समुदायमा आधारित वन समूहहरू वन व्यवस्थापन प्रति क्रमशः निष्क्रिय बन्दै गएका छन् । यसले गर्दा डढेलो व्यवस्थापनमा झन् समस्या थपिएको छ ।

डढेलो, खासगरी अनियन्त्रित डढेलोले के कति क्षति गर्छ भन्ने कुरा मौसमी अवस्था, इन्धनको प्रचुरता, वनको किसिम, उमेर समूह, वनस्पति प्रजाति, जमिनको मोहोडा तथा भिरालोपना आदिले असर पार्दछन् । तापक्रम तथा हावाको गतिमा वृद्धि भएमा डढेलोको लागि उपयुक्त वातावरण बन्दछ भने हावाको आद्रता बढेमा डढेलोको प्रकोप कम हुन्छ । जाडोको भन्दा गर्मीको समयमा लागेको आगोले बढी विनाश गर्छ । पहाडको उत्तरी र उत्तरपूर्वी मोहडाभन्दा दक्षिणी र दक्षिणपश्चिमी मोहडा बढी ताता र सुख्खा हुने हुँदा त्यहाँ डढेलोको खतरा बढी हुन्छ । समथर जमिनमा भन्दा भिरालोमा डढेलोको गति बढी हुन्छ ।

हल्का सतही तथा नियन्त्रित डढेलोले समेत प्रायः सबै प्रजातिहरूलाई धेरथोर हानि नोक्सानी पुर्याउने भए तापनि विभिन्न वनस्पति प्रजातिहरूका डढेलो सहन गर्ने क्षमता फरकफरक हुन्छ । कुनै प्रजातिले तुलनात्मक दृष्टिले डढेलो प्रकोप बढी सहन गर्दछन् भने कुनैले कम । सामान्यतया बाक्लो बोक्रा हुने र बढी मुना पलाउन सक्ने प्रजातिलाई तुलनात्मक दृष्टिले कम असर पर्छ । यदि मुना पलाउन सक्ने प्रजाति छन् र जरा पूरै नडढेको अवस्था भए नयाँ मुना पलाउन सक्छन् तर वृद्धिदर भने कम हुन्छ । लगातारको डढेलोले भने मुना पलाउने क्षमता भएका प्रजातिलाई पनि पूर्णतया नष्ट गर्न सक्छ ।

सामान्यतया कोणधारीलाई भन्दा चौडापाते प्रजातिलाई कम क्षति हुन्छ तर खोटो संकलन भैराखेको अवस्थामा बाहेक खोटेसल्लालाई कम क्षति हुन्छ । वयस्क रुखलाई भन्दा बिरुवा, लाथा, र पोललाई

बढी असर पर्दछ । तर, वयस्क स्वस्थ रुख नडढे पनि वृद्धिलाई भने असर पर्छ । लगातारको डढेलोले महत्वपूर्ण सदाबहार वनलाई कमसल पतझड तथा डढेलो सहन सक्ने प्रजातिको वनमा परिवर्तन गराउँछ ।

प्रजातीय हिसाबले हेर्दा साल (*Shorea robusta*), सिमल (*Bombax ceiba*), टिक् (*Tectona grandis*), दबदवे (*Garuga pinnata*), खोटेसल्लो (*Pinus roxburghii*), हर्रो (*Terminalia chebula*), बर्रो (*Terminalia bellirica*), खयर (*Acacia catechu*), उत्तिस (*Alnus nepalensis*), दुधिलो (*Ficus nemoralis*) जस्ता प्रजातिहरूले तुलनात्मक दृष्टिले बढी डढेलो सहन गर्न सक्छन् भने सिसौ (*Dalbergia sissoo*), चिलाउने (*Schima wallichii*), असना (*Terminalia tomentosa*) लगायतका प्रजातिहरू मध्यम डढेलो सहन सक्ने वर्गमा पर्दछन् । तर, चाँप (*Michelia champaca*), टुनी (*Toona ciliata*), गोब्रेसल्ला (*Pinus wallichiana*), देवदार (*Cedrus deodara*), लौठसल्ला (*Taxus spp.*), धूपी (*Cupressus torulosa*, *Juniperus indica*), मसला (*Eucalyptus spp.*), टाँकी (*Bauhinia purpurea*), कोइरालो (*Bauhinia variegata*), कर्मा (*Adina cordifolia*), बांगेकाठ (*Populus ciliata*), लालीगुराँस (*Rhododendron arboreum*), भोजपत्र (*Betula utilis*), बाँझ (*Quercus incana*), खर्सु (*Quercus semicarpifolia*) जस्ता प्रजातिहरू डढेलो बढी संवेदनशील हुन्छन् ।

४. डढेलो व्यवस्थापनका प्रयासहरू

नेपालमा विगतदेखि नै डढेलो व्यवस्थापनका प्रयासहरू भने नभएका होइनन् । तराईका केही वनहरूमा धेरै पहिला नै अग्निरेखा निर्माण भएका थिए । विभिन्न संचार माध्यमबाट डढेलो विरुद्ध प्रचारप्रसार पनि भैरहेको छ । कतिपय सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूले सरोकारवालालाई डढेलो नियन्त्रण सम्बन्धी तालिम र औजार तथा उपकरणहरू पनि दिंदै आएका छन् । त्यसैगरी डढेलो व्यवस्थापन गर्न वन उपभोक्ता समूह सदस्यहरू, वन कर्मचारीहरू, प्रहरी, सेना लगायत अन्य सरोकारवाला संलग्न भैरहेका छन् ।

वन तथा भू-संरक्षण विभागमा वन डढेलो पहिचान तथा अनुगमन गर्न डढेलो नियन्त्रण कक्ष (Fire Control Room) स्थापना भएको छ । त्यस्तै, गृह मन्त्रालय अन्तर्गत राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन प्राधिकरणमा वन डढेलो, आगलागी तथा वातावरण संरक्षण शाखा समेतको व्यवस्था गरी डढेलो जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका लागि प्रयासहरू भैरहेका छन् । साथै, हेलिकोप्टरबाट डढेलो नियन्त्रणका केही प्रयासहरू पनि भएका छन् । काठमाडौंको शिवपुरी र ताप्लेजुंगको पाथिभरा वनमा लागेको डढेलो निभाउन यस्तो प्रयास भएको थियो । तर, दिनानुदिन बढ्दै गएको डढेलोको चुनौतीलाई सामना गर्न हालका प्रयासहरू पर्याप्त भने छैनन् ।

५. डढेलोबाट वनको संरक्षण

डढेलोबाट वन संरक्षणका उपायहरूलाई निम्न दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ:

५.१ प्रतिरोधात्मक उपायहरू

डढेलोको जोखिम न्यूनीकरण गर्न प्रतिरोधात्मक उपायमै जोड दिनु पर्छ । यसमा डढेलो लाग्नै नदिने उपायहरू अवलम्बन गरिन्छन् । डढेलोका कारण, परिमाण, प्रतिरोधात्मक र नियन्त्रणात्मक उपायका सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धिका लागि प्रचारप्रसार, डढेलोको पूर्व सूचना गर्ने, सरोकारवालालाई डढेलो सम्बन्धी तालिम, प्रभावकारी वन व्यवस्थापन (अग्निरेखा तथा वनपथ निर्माण र सरसफाइ, वनबाट प्रज्वलनशील पदार्थ हटाउने वा यसको वैकल्पिक उपयोग गरी स्थानीय उद्योगलाई बढवा दिने, वन सम्बर्धनका क्रियाकलाप संचालन गर्ने, नियन्त्रित डढेलो लगाउने जस्ता) कार्यहरू गरिनु पर्दछ ।

५.२ नियन्त्रित डढेलो

- सुख्खा गर्मीको सिजन सुरु हुनु अगाडि नै वनमा रहेका रुखका पात राम्ररी नझर्दै, जमिनका पात पतिगर तथा घाँसपात, झाडी पूर्णतया नसुकदै वनमा रहेका ज्वलनशील पदार्थलाई हल्का सतही डढेलोले डढाएर पछि गर्मीको सुख्खा याममा लाग्ने डढेलो कम गर्ने यो एक प्रकारको व्यवस्थित डढेलो हो । यस्तो डढेलोको चलन हाम्रा पुर्खाहरूले पनि गर्दै आएका थिए । खासगरी, राम्रो खर र घाँसपातका लागि खरबारी र घाँसमैदान व्यवस्थापन गर्न वर्षेनि आगो लगाई बाहिर फुत्किन नदिने व्यवस्था मिलाउँथे ।
- यसमा तापक्रम, हावाको दिशा र वेग, सापेक्षिक आद्रता, भू-अवस्था, प्रज्वलनशील पदार्थको मात्रा र प्रकार, डढेलो लगाउने समय आदिको विचार गरी स्थानीय समुदाय र अन्य सरोकारवालालाई जानकारी गराई आवश्यकता अनुसार सहमति पनि लिनु पर्ने हुन्छ । यो कार्य दक्ष जनशक्तिबाट मात्र हुनु पर्दछ ।
- नियन्त्रित डढेलो लगाउनु पूर्व वनलाई विभिन्न खण्डमा विभाजन गरी प्रत्येक खण्डको छुट्टाछुट्टै योजना तयार गर्ने, डढेलो लगाउने क्षेत्र वरपरका बासिन्दा, स्थानीय प्रशासन तथा सुरक्षा निकायलाई जानकारी गराउने, वनमा एकै ठाउँमा धेरै थुप्रिएर रहेका ज्वलनशील पदार्थहरू जस्तै: सुकेका काठ, दाउरा, घाँसपात आदिलाई वनबाहिर वा वनभित्रकै सुरक्षित खाली ठाउँमा लगी पातलो हुनेगरी फैलाएर जलाउने, डढेलो लगाउने खण्डबाट डढेलो बाहिर जान नदिन अग्निरेखा/ सुरक्षित घेरा बनाई सोमा रहेका घाँसपात लगायतका ज्वलनशील पदार्थ हटाउने, स्थानीय बासिन्दसँग समन्वय गरी डढेलो निभाउने सामग्री सहितको एक टोली गठन गरी टोली नेता छान्ने र संचारको राम्रो प्रबन्ध मिलाउने, योजना अनुसार कार्य भएपछि उपयुक्त मौसम र समयमा एकै दिनमा सकिने गरी सुरक्षा घेरा वरपर डढेलो नियन्त्रण सामग्री सहितका टोलीका सदस्यहरू राख्ने र डढेलो लगाउने, घेरा पूर्ण नियन्त्रणमा हुनुपर्ने र काम सम्पन्न नभएसम्म टोली त्यहीं रहनुपर्ने तथा कतैकतै आगोको अंश बाँकी रहे नरहेको राम्ररी जाँचनुपर्ने हुन्छ ।
- वासस्थान सुधार तथा जैविक विविधता संरक्षणको लागि सर्पट डढेलो (Block fire) भन्दा यौँटै ब्लकमा केही जलाउने केही नजलाउने (Mosaic fire) वा यौँटै ब्लकलाई विभिन्न strip मा

विभाजन गरी यौटा जलाउने र अर्को नजलाउने (Strip fire) विधि उपयुक्त हुन्छ । त्यस्तै, वृक्षारोपण गरिने क्षेत्रको झाडी सफाइ गर्न हावाको विपरित दिशा (Anti-air direction) हुने गरी सर्पट डढेलो उपयुक्त हुनसक्छ ।

- नियन्त्रित डढेलोबाट ठूलो डढेलो प्रायः नलाग्ने र लागे पनि सजिलै निभाउन सकिने; साल, खोटेसल्ला तथा टिकजस्ता प्रजातिका पातहरू जमिनमा बाक्ला तहमा रहने र कुहिन पनि समय लागनाले बीउ जमिनमा पुग्न नसकी उम्रन नसक्ने हुँदा यसले माटोमा पुगी उम्रन सहयोग पुर्याउने; कडा आवरण भएका कतिपय बीउहरूका बाहिरी खोल जली उम्रन सहज हुने; वृक्षारोपण क्षेत्रको झाडी सफाइमा सहजता हुने, गोडमेलमा कम खर्च लाग्ने; प्रमुख प्रजातिसँग अन्य प्रजातिको प्रतिस्पर्धा कम हुने; वन्यजन्तु वासस्थानमा सुधार हुने; घाँसे मैदान व्यवस्थापनमा सहज हुने; बहुउपयोगी वनस्पति अमिसोका फूल टिपेपछि डाँठसहितको घाँस काटेपछि फेदमा हल्का डढेलो लगाउँदा नयाँ मुना राम्ररी पलाउँने; रुख बिरुवा कटान मुछान गर्दा निस्केका फोहोर हट्ने; तथा डढेलोबाट बस्ती सुरक्षित हुने लगायतका फाइदाहरू हुन सक्छन् ।
- तर, सदाबहार प्रजातिका वन; ओसिला क्षेत्रका वन; ससाना बिरुवा, लाश्रा र पोलको बाहुल्यता भएको वन; स्थापित भइ नसकेका वृक्षारोपण क्षेत्र; डढेलो संवेदनशील प्रजातिका बाहुल्यता भएका वन; वन्यजन्तु वासस्थान जस्ता क्षेत्रहरूमा नियन्त्रित डढेलो पनि लगाउन उपयुक्त हुन्न । त्यस्ता क्षेत्रमा डढेलो नलागाई बरू त्यहाँ थुप्रिएका ज्वलनशील पदार्थ बाहिर लगी जलाउनु वा वैकल्पिक उपयोग गर्नु पर्दछ ।
- भौगोलिक विकटता, ठूला क्षेत्रफलमा फैलिएका वनहरू, जनशक्ति तथा प्राविधिक ज्ञानको कमीजस्ता कारणले गर्दा धेरै वनहरूमा यो विधि अपनाउन सम्भव नभएतापनि प्राथमिकताका आधारमा यो कार्य संचालन गरिनु पर्दछ । साथै, बस्ती नजिकका वनहरूमा भने उपयुक्तता अनुसार केही मिटर चौडा सुरक्षा घेरा बनाई त्यहाँ नियन्त्रित डढेलोको उपयोग गरी बस्ती सुरक्षा गर्नुपर्दछ ।
- यस प्रकारको डढेलो लगाउन र व्यवस्थापन गर्न धेरै प्राविधिक ज्ञान चाहिन्छ । डढेलोका स्वभावजन्य विशेषता, अग्नि नियन्त्रण औजारहरूको परिचालन सम्बन्धी विशेष ज्ञान, तथा बोट बिरुवाको डढेलोको संवेदनशीलता सम्बन्धमा विशेष ज्ञान चाहिन्छ । वनमा रहेका भुइँघाँस, पातपतिंगर, झाडी, हाँगाबिँगा जस्ता इन्धनहरू आगो सल्कन सक्ने हदसम्म सुकेका तर अति नै सुकेर झर्नु भन्दा ठिक अगाडि यस प्रकारको डढेलो लगाउने गरिन्छ । यदि डढेलो पूर्ण नियन्त्रणको सुनिश्चिता नभएसम्म नियन्त्रित डढेलो लगाउने कार्य गर्नु हुन्न ।

५.२ नियन्त्रणात्मक उपायहरू

वनमा डढेलो लागेपछि त्यसको असरलाई कम भन्दा कम गर्न अपनाइने यो एक उपचारात्मक उपाय हो । डढेलो नियन्त्रण गर्न आधुनिक र परम्परागत विधि अपनाइन्छ । विकशित देशमा मेशिन, रसायन,

ग्याँस, र पानीको प्रयोग हुन्छ भने हाम्रो देशमा प्रायः परम्परागत तरिका नै प्रयोग गरिन्छ । यसमा डढेलो पत्ता लगाउने, संचार, जनशक्ति र औजार व्यवस्थापन, पानी, माटो बालुवाको प्रयोग गरेर, हरियो स्याउलाले पिटर, तथा प्रतिरोधी अग्नि विधिजस्ता उपाय अवलम्बन गरिन्छन् ।

निष्कर्ष

हजारौंका टुकामा फैलिएर रहेका वन, मनसुनी हावापानी, भौगोलिक विकटता, बाटोघाटोको असुविधा, डढेलो निभाउने जनशक्ति तथा आधुनिक उपकरणको कमी, स्रोतको कमी, सामाजिक परम्परा, आर्थिक अवस्था, अशिक्षा, एकै पटक धेरै ठाउँमा डढेलो लाग्ने जस्ता समस्या हुँदा यसलाई पूर्ण रोकथाम तथा नियन्त्रण गर्न असम्भव प्रायः छ । डढेलो नियन्त्रण कार्य खर्चिलो र जोखिमपूर्ण हुने भएकोले प्रतिरोधात्मक उपायमा नै जोड दिनु पर्दछ ।

समुदायद्वारा वा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनमा जम्मा भएका काठ दाउरा, स्याउला, झारपात आदिको दिगो व्यवस्थापन नभएसम्म डढेलोको प्रकोप हट्दैन । देशमा यस्ता वन पैदावारको सदुपयोग गरी जैविक उर्जा, प्रांगारिक मल लगायतका उद्योग पनि स्थापना गर्नु पर्ने देखिन्छ । डढेलो व्यवस्थापनका लागि एक छुट्टै संस्था बनाई डढेलोबाट वन संरक्षण र दिगो व्यवस्थापनका लागि स्थानीय निकाय, वन उपभोक्ता, सुरक्षाकर्मी, वन कर्मचारी, गैरसरकारी संस्था एवं नागरिक समाजलाई प्रभावकारी परिचालन गरिनु पर्दछ ।

डढेलो व्यवस्थापन गर्दा सुरुमा केही बढी रकम खर्च लाग्ने देखिए तापनि डढेलोका कारण भएको क्षति लेखाजोखा गर्ने हो भने यो निकै कम हुन सक्छ ।

डढेलोलाई नियन्त्रित डढेलोको माध्यमबाट खराव मालिकबाट असल सेवकमा बदली कमभन्दा कम क्षति पुर्याउनेतर्फ हाम्रो ध्यान केन्द्रित हुनुपर्दछ । दिगो वन व्यवस्थापनमार्फत वनपैदावर निकाली यसलाई रोजगारी र आयआर्जनसँग जोड्नुपर्दछ । नियन्त्रित डढेलोलाई वन व्यवस्थापनको एक औजारकै रूपमा प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

१. पौड्याल डोलराज, २०५२: नेपालमा वनडढेलोको समस्या (कारण, यसको असर र नियन्त्रणका उपायहरू), डढेलो विरुद्ध चेतना अभियान, केन्द्रीय कार्यालय, पार्दी, पोखरा ।
२. बराल नवराज, २०५७: नेपालमा डढेलो व्यवस्थापन, विभूति बराल, चाबहिल, गौरीघाट ।
३. कार्की दुर्गा बहादुर, २०५७: वन डढेलो चुनौती र सामना, नार्मसाप, बबरमहल, काठमाडौं ।
४. पौड्याल विजयराज, २०६६: समुदायमा आधारित वन डढेलो व्यवस्थापन योजना, एक जानकारी, हाम्रो कल्पवृक्ष, अंक २२२, वन विभाग ।
५. वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, २०६७: डढेलो व्यवस्थापन रणनीति, नेपाल सरकार, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

६. सुवेदी पूर्णेश्वर, २०६८/०६९: वन डढेलो रोकथाम, नियन्त्रण र व्यवस्थापन: वन एक जानकारी, जिल्ला वन कार्यालय म्याग्दी, बेनी ।
७. नेपाल सरकार, २०७४: वन डढेलो जानकारी पुस्तिका, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, वन विभाग, प्रचारप्रसार शाखा, बबरमहल, काठमाडौं ।
८. गौतम, किशोर चन्द्र, २०७६: नेपालमा डढेलो व्यवस्थापन, सहयोगी हाते-पुस्तक, सुष्मिता गौतम ।
9. Khanna L.S. (1977): Principles and Practice of Silviculture, Khanna Bandhu, Tilak Marg, Dehradun.
10. Khanna L.S., Forest Protection, Khanna Bandhu, Tilak Marg, Dehradun.
11. Sharma, S.P. (1996). Forest fire behavior study in sal (*Shorea robusta*) dominated natural forest in Terai, FMUDP/ FINNIDA, Working Paper No. 23, Kathmandu, Nepal
12. Sharma, S.P. (2008). Legal, Institutional and Policy Frameworks for Wildland Fire Management in Nepal, Faculty of Forest and Environmental Sciences, Freiburg University, D-79085 Freiburg, Germany.
13. Sharma, S.P. and Pokhrel, A. (2022). Challenges in forest fire management in the Himalaya: experiences from Nepal, Tropical Forest Issues 61: Towards fire-smart landscapes <https://www.tropenbos.org/resources/publications/tropical+forest+issues+61:+towards+fire-smart+landscapes+>
14. Sharma, S.P. and Regmi, S., 2019. Forest Fire in Nepal: Situation, Current Development and Future Direction (Nepali Version), Hamro Ban, Department of Forests and Soil Conservation (DoFSC)/ Government of Nepal.

Forest Fire Dynamics in Nepal

Smriety Regmi¹ & Ramkrishna Gautam²

Abstract

Forest fires, once regarded as natural agents of ecological regeneration, have increasingly become major global environmental threats, driven by anthropogenic pressures and the intensifying impacts of climate change. In Nepal, the rising frequency and severity of wildfires have resulted in significant ecological degradation, socio-economic disruption, and human suffering, with far-reaching consequences for biodiversity conservation, rural livelihoods, and national climate resilience efforts.

This report provides a critical analysis of the underlying drivers, spatial and temporal patterns, and multifaceted impacts of forest fires in Nepal. It evaluates the institutional and policy frameworks governing forest fire management and offers a set of actionable recommendations to enhance governance, inter-agency coordination, and technical capacity.

The report underscores the urgent need to integrate forest fire risk reduction into Nepal's broader disaster risk reduction (DRR) and climate adaptation agendas. It advocates for the prioritization of community-based fire management, the development of robust early warning systems, and the strengthening of institutional and technical capacities. Furthermore, addressing socio-economic drivers, fostering applied research, and promoting cross-sectoral partnerships are essential to bolstering Nepal's preparedness and resilience in the face of escalating wildfire risks under accelerating global environmental change.

Keywords: forest fire, disaster risk reduction, climate change adaptation, socio-economic drivers.

1. Background

Wildfires, once periodic ecological events integral to nutrient cycling, have transformed under anthropogenic climate forcing into globally significant disturbances (Flannigan et al., 2009). While fires naturally contribute to certain ecological balances, their increasing frequency, intensity, and unpredictability driven largely by climate change have transformed them into agents of environmental degradation and socio-economic disruption.

¹ Department of Forests and Soil Conservation. smriety.r@gmail.com

² Department of Forests and Soil Conservation. gautamramu554@gmail.com

The global scale of this crisis is stark: forest fires are now responsible for approximately 6 million more hectares of tree cover loss annually than in 2001 (MacCarthy et al., 2024). The amplifying effects of climate change including prolonged droughts, extreme heatwaves, and erratic precipitation create ideal conditions for increasingly destructive wildfires. These fires, in turn, release billions of tons of carbon into the atmosphere every year, perpetuating a vicious feedback loop of rising global temperatures and intensifying fire regimes.

In Nepal, the increasing frequency and severity of uncontrolled forest fires have led to significant ecological damage, human casualties, and economic losses, drawing both national and international concern. According to Global Forest Watch (2024), Nepal lost approximately 7.48 thousand hectares of tree cover from fires between 2001 and 2024. Wildfire globally emits around 5 to 8 billion tonnes of CO_2 annually. This is just less than a quarter of emissions from fossil fuels and cement annually (Samborska et al., 2024). As climate variability intensifies, the risk of devastating forest fires is expected to increase unless proactive and coordinated mitigation strategies are implemented. Nepal's forest fire crisis must therefore be understood not merely as an isolated environmental issue but as a complex, multi-dimensional challenge embedded within broader national and global climate change dynamics.

2. Drivers of Forest Fires in Nepal

The drivers of forest fires in Nepal are multifaceted, involving both natural and anthropogenic factors. Although natural causes such as lightning strikes during pre-monsoon thunderstorms occasionally contribute to fire ignitions, the vast majority of fires are human-induced. Historical expert analyses suggest that around 64% of forest fires are set intentionally, primarily to promote new grass growth for livestock grazing or to clear land for cultivation, while another 32% are caused by negligence or carelessness (Sharma, 2002). More recent studies in the Tarai region indicate that approximately 58% of fires are deliberately set by humans, while about 22% result from negligence and 20% from accidental causes (Kunwar, 2006). Contemporary analyses reinforce that human agency remains the dominant ignition factor (Pandey et al., 2022). Lightning strikes and other natural causes remain rare.

Socio-economic shifts have further exacerbated wildfire risks. Increasing urban migration has led to the abandonment of traditional forest management practices. Previously, local communities actively collected firewood and leaf litter, which helped reduce combustible biomass in forest areas. The decline in such practices has resulted in a buildup of dry organic material, significantly increasing fire risks. Besides, the frequency of intentional forest fire for chasing wild animals such as monkey, wild boars, and leopard has been increasingly reported in various national and local level interactions.

3. Patterns of Forest Fires in Nepal

Forest fires in Nepal demonstrate a pronounced seasonal pattern, with the overwhelming majority occurring during the pre-monsoon dry period. Data from the Forest Fire Detection and Monitoring System between 2013 and 2024 indicate that approximately 88% of all recorded forest fire incidents transpired between March and May. Within this window, April alone accounts for nearly 55% of the total fires, coinciding with peak dry conditions, escalating temperatures, and intensified anthropogenic activities such as slash-and-burn agriculture and land clearing.

Geographically, forest fire incidents are most densely concentrated in the provinces of Lumbini, Sudurpaschim, and Bagmati, followed by Karnali and Madhesh. GANDAKI AND KOSHI? This spatial distribution reflects a combination of ecological vulnerability and the extent of human activity influencing fire occurrence. Advanced fire risk modeling, utilizing remote sensing and GIS technologies, reveals that roughly 65% of Nepal's forested landscape especially within the ecologically significant Terai Arc Landscape is categorized as high-risk (Parajuli, et al., 2020). At a finer scale, districts such as Surkhet, Bardiya, and Banke emerge as hotspots of wildfire activity, each documenting over 1,700 fire incidents between 2013 and 2024. Chitwan district also experiences frequent fires, partly attributed to the controlled burning practices employed within its national park for forest management purposes.

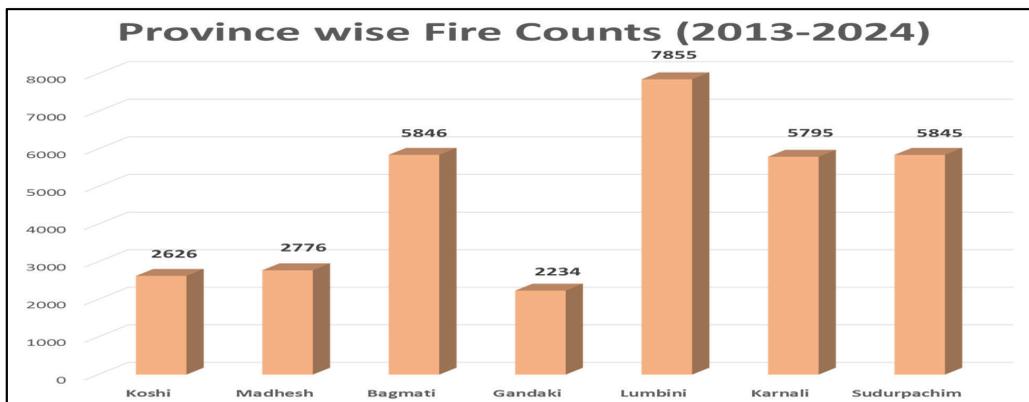

Figure 1: Province wise fire incidents

(Data source: FIRMS-MODIS/FAO/UMD/NASA)

Since 2001, the area affected by forest fires has increased at an estimated annual rate of 0.6% (Mishra et al., 2023). Experts underscore the urgency of implementing proactive measures, including the establishment of strategically located local fire stations and the formation of dedicated Forest Fire Management Committees, particularly in remote and high-risk areas (Ranabhat et al., 2022). However, despite growing awareness of the issue, current response mechanisms remain insufficient, hindered by gaps in strategic planning, limited technical capacity, and constrained financial resources (Pandey et al., 2022).

4. Impacts of Forest Fires in Nepal: Ecological and Socio-Economic Dimensions

Forest fires in Nepal generate profound ecological and socio-economic impacts, with consequences expected to worsen amid changing climatic conditions. Ecologically, wildfires contribute to extensive forest degradation, with an estimated 172,041 hectares of forest land destroyed annually (Bhujel et al., 2022). The Nepal's National REDD+ Strategy 2018 ranked forest fire as third driver (MoFE 2018) of forest degradation while the recent assessment conducted in Bagmati, Lumbini and Gandaki provinces identified forest fire as priority one driver to address. Biodiversity loss is another critical concern. Nepal's forests, home to numerous globally threatened species, are increasingly fragmented by recurrent fires. The degradation of vegetation also exacerbates soil erosion risks, undermining watershed functions vital for sustaining agricultural productivity, drinking water supplies, and disaster resilience, particularly in the context of Nepal's steep mountainous terrain.

On the socio-economic front, forest fires disrupt the livelihoods of forest-dependent communities by depleting essential resources such as fuelwood, fodder, and non-timber forest products. According to Disaster risk reduction portal a total of 142 human fatalities, 140 injured and 958 houses were destroyed due to forest fire since 2005 in Nepal.

Despite these severe consequences, forest fire management remains chronically low priority, with less than 0.5% of the national forestry budget allocated for fire control and prevention (Pandey et al., 2022). Closing this funding gap and integrating wildfire risk reduction into broader climate resilience and sustainable development strategies is crucial for mitigating future risks.

5. Institutional and Legal Framework for Forest Fire Management in Nepal

Ministry of Forests and Soil Conservation approved a forest fire management strategy in 2011. The then Department of Forests supported to implement the strategy by providing vehicles, tools and equipment's to the district forest offices. Forest Act, 1993 and Forest Regulation, 1995 had provisions for punishment to the offenders who does any kind of activity that is harmful to national forests and its resources. Further, Forest Act, 2019 and Forest regulation, 2022 also made provisions to prevent and control forest fire.

The Ministry of Forests and Environment (MoFE) is mandated as the lead agency for forest fire management. Within MoFE, the National Forest Division of the Department of Forests and Soil Conservation (DoFSC) oversees fire monitoring and control, utilizing the Forest Fire Detection and Monitoring System. For effective fire detection, monitoring, and management; , ICIMOD has developed the Forest Fire Detection and Monitoring System in Nepal in close collaboration with the Department of Forests and Soil Conservation (DoFSC) using data from MODIS sensors. This initiative was supported by the United States Agency for International Development (USAID) and NASA under the SERVIR-Himalaya program (ICIMOD, 2019). The system assimilates active fire data generated

by ICIMOD's MODIS receiving station that adopts NASA's fire detection algorithm. The system automatically adds important information to these data such as administrative unit (i.e., district, municipality, etc.), protected area identification, etc and allow dynamic visualization of fire locations on any given day or in a user-specified time period of the fire disaster.

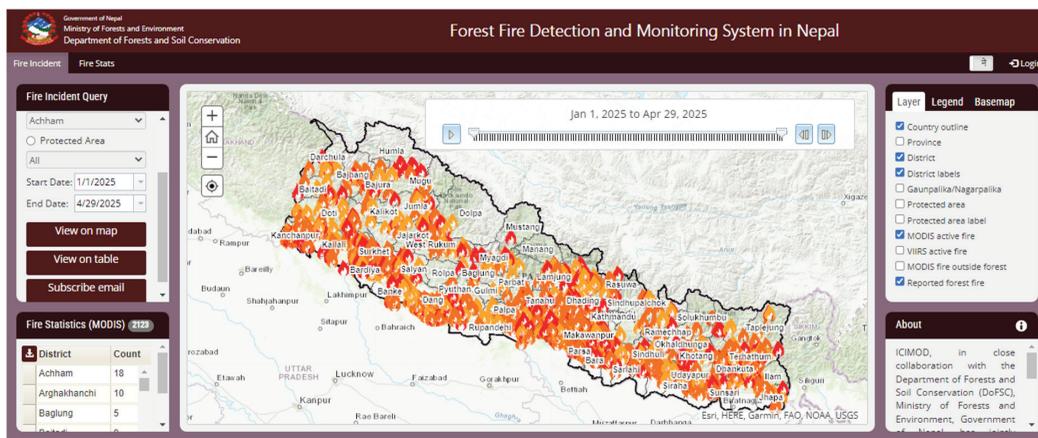

Figure 2: Forest Fire Detection and Monitoring System

Nepal's institutional framework for forest fire management operates within its broader disaster risk reduction (DRR) system, with the Ministry of Home Affairs (MoHA) serving as the national focal point. Under the Disaster Risk Reduction and Management Act, 2074 (2017), District Disaster Management Committees (DDMCs) have been established in all 77 districts, chaired by Chief District Officers (CDOs). The committee is mandated to plan, coordinate, and implement disaster response and preparedness measures, including those related to wildfires.

Operational responsibilities are decentralized to provincial and local levels, with Divisional and Sub-Divisional Forest Offices, Community based Forest User Groups (CFUGs), and local disaster committees playing key roles in preparedness and response. Additionally, Local Disaster Management Committees (LDMCs) at the municipal level and Ward Disaster Management Committees (WDMCs) at the ward level function as first responders in fire-prone areas. Many Division Forest Offices have established trained and equipped forest fire response team. Despite of all these mechanisms, controlling forest fire has always been challenge. This suggest the ownership and capacity development of grassroot level forest management groups have to be priority action.

6. Conclusion and Recommendations

To enhance Nepal's forest fire management framework, it is imperative to strengthen institutional coordination and governance by formulating national forest fire management

strategy and action plan for establishing a National Forest Fire Coordination Taskforce to facilitate effective collaboration among the MoFE, the Ministry of Home Affairs (MoHA), and provincial and local governments.

Integrating forest fire risk reduction within the broader DRR and climate change adaptation frameworks, such as the National Adaptation Plan (NAP), will ensure a holistic and climate-resilient approach. A dedicated increase in budgetary allocation should be earmarked for forest fire prevention, preparedness, and response, including funding for early warning system maintenance and firefighting capacity at local levels.

Strengthening community-based fire management is essential; CFUGs should be empowered through providing benefits from forest management, technical training, grants for constructing firebreaks, and result based incentives for implementing fire prevention plans, with their efforts formally integrated into local disaster management strategies. Mechanism to use fuel accumulated in forest can significantly reduce the fire risk. Addressing underlying drivers of forest fires through targeted behavior change campaigns and enforcement of regulation for offenders who intentionally and unintentionally ignite forest fire with provisions for rewarding those who gives information regarding those offenders is equally important.

Promoting integrated forest management reviving traditional practices to reduce combustible biomass and supporting watershed programs that incorporate fire risk will contribute to sustainable, climate-adaptive forest stewardship. Finally, improving data collection and research through partnerships with academic institutions will facilitate detailed fire risk assessments and regular socio-economic studies, generating critical evidence to inform policy and resource allocation for forest fire management.

References

- Bhujel, K. B., Sapkota, R. P., & Khadka, U. R. (2022). Temporal and spatial distribution of forest fires and their environmental and socio-economic implications in Nepal. *Journal of Forest and Livelihood*, 21(1), 1-13.
- Flannigan, M., Krawchuk, M. A., Groot, W. J., & Wotton, M. (2009, August). Implications of changing climate for global wildland fire. *International Journal of Wildland Fire*, 18(5), 483-507. doi:10.1071/WF08187
- ICIMOD. (2019). Forest Fire Detection and Monitoring System in Nepal. International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD). Retrieved from <https://lib.icimod.org/records/r5xqq-xfc73>: <https://lib.icimod.org/records/r5xqq-xfc73>
- Kunwar, R. M. (2006). Forest fire in the Terai, Nepal Causes and Community Management Interventions. *International Forest Fire News*, 34(1029-0864), pp. 46-54. Retrieved 06 10, 2025, from <https://www.researchgate>.

net/publication/257308723_Forest_fire_in_the_Terai_Nepal_Causes_and_Community_Management_Interventions

- MacCarthy, J., Richter, J., Tyukavina, S., Weisse, M., & Harris, N. (2024,). *World Resources Institute*. Retrieved from <https://www.wri.org/insights/global-trends-forest-fires>
- MoFE (2018). Nepal National REDD+ Strategy (2018-2022), Ministry of Forests and Environment, Government of Nepal.
- Mishra, B., Panthi, S., Poudel, S., & Ghimire, B. R. (2023). Forest fire pattern and vulnerability mapping using deep learning in Nepal. *Fire Ecology*, 19(1), 3.
- Pandey, R., Ghimire, M., & Bhattarai, D. (2022). Policy and financial constraints in Nepal's forest fire management. *Forestry Journal of Nepal*, 19(1), 78–91.
- Parajuli, A., Gautam, A. P., Sharma, S. P., Bhujel, K. B., Sharma, G., Thapa, P. B., Bist, B. S., & Poudel, S. (2020). Forest fire risk mapping using GIS and remote sensing in two major landscapes of Nepal. *Geomatics, Natural Hazards and Risk*, 11(1), 2569-2586.
- Ranabhat, S., Subedi, M., & Kafle, G. (2022). *Forest fire risk preparedness in rural Nepal: Local strategies and gaps*. Mountain Research and Development, 42(3), 245–260.
- Samborska, V. & Rthie, M. (2024). Global and country-level data on the extent of wildfires and how they've changed over time. *Wildfires-OurWorldin Data*.
- Sharma, S. P. (2002, January). Forest Fire Situation in Nepal. *International Forest Fire News*, 26, pp. 84-86. Retrieved 06 07, 2025, from <https://dpnet.org.np/uploads/files/Forest%20Fire%202022-03-20%2010-33-22.pdf>

प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रको अभ्यासमा खोरथली सामुदायिक वन

मीठा खतिवडा^१, श्याम गौतम^२

दोलखाको सदरमुकाम चरिकोट बजारदेखि उत्तरतर्फ एउटा रमाइलो डाँडा छ। त्यहाँ घना जङ्गल बजारबाटै देखिन्छ। मनमोहक छ। मन लोभ्याउने छ। कुनै बेला यो स्थान उजाड भैसकेको थियो। चरिकोट बजारबाटै त्यो स्थानमा बाँदर उफ्रेको तथा खरायो दौडेको देख्न सकिन्थ्यो। ५० वर्ष अघिको त्यो पाखो देखेका तर भरखर आएका कोही भए त्यो स्थान नै होइन भनेर पक्कै पनि जिद्दी गर्ने अवस्था देखिन्छ। बाहिरबाट हेर्दै मनमोहक छ। भित्र पस्दा घना भाडी भैसकेको छ। दोलखा जिल्ला भीमेश्वर नगरपालिका वडा नं. ३ र ६ का करिव ८ सय उपभोक्ताले १७८ हेक्टर वन क्षेत्र सामुदायिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गरिरहेका छन्।

इतिहासमा खोरथली

खोरथलीको इतिहासलाई हेर्दा वि.सं. २०३० आसपास पुग्न जरुरी हुन्छ। तत्कालीन राजा भ्रमणको सिलसिलामा चरिकोट आएका थिए। सदरमुकामसँग जोडिएको वन उजाड देखेपछि ५ वर्ष भित्रमा यो जंगल हराभरा हुनुपर्छ भनेर उर्दी जारी गरेछन्। स्वीस सरकारबाट संचालित IHDP भन्ने आयोजना क्रियाशील थियो। त्यो आयोजना र वन कार्यालय दोलखाको संयुक्त लगानीमा वि.सं. २०३५/०३६ सालमा पहिलो चरणमा स्थानीय प्रजातिको बिरुवा रोपण गरियो। तर सफल हुन सकेन। त्यसपछि स्वीस सरकारको पहलमा पाटे र गोब्रे जातका सल्लाको वृक्षारोपण गरियो। वृक्षारोपण गर्न नै ७ वर्ष लागेको थियो।

वन कार्यालय दोलखाले सरकारी तवरबाट संरक्षण गर्दै आएको वन २०४७ असार २७ गते नारायण बहादुर थापाको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय संरक्षण समिति गठन भए पश्चात् संरक्षणमा समुदायले भूमिका खेल्न थाल्यो। २०४९ सालमा सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गर्ने सन्दर्भमा पुनः नारायण बहादुर थापाको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय तदर्थ समिति गठन भयो। २०५२ भाद्र ११ मा समूहको विधान र कार्ययोजना सहित संरक्षण, सम्बर्धन र सदुपयोग गर्ने गरी विधिवत रूपमा सामुदायिक वन हस्तान्तरण भएको हो।

^१ संस्थापक अध्यक्ष, कफ्सन नेपाल, ईमेल: bholacofsun@gmail.com

^२ सचिव, खोरथली सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, दोलखा

प्रतिनिधिमूलक साधारणसभाको अभ्यास

उपभोक्ताले वन जिम्मा लिए पश्चात् संरक्षण, सम्बर्धन र सदुपयोग गर्ने क्रममा घरधुरी लौरीपालो अनि वनपालेको व्यवस्था गरी संरक्षण गर्ने गरिएको थियो । त्यो ताका वनपाले र समितिको आँखा छलेर चोरी निकासी लगायत विभिन्न अपराधिक कार्यहरू हुने गर्दथे । २०६२ सालको साधारणसभामा यस विषयमा व्यापक छलफल भयो । हरेक टोल टोलमा ७ जना रहेको ८ वटा उपसमूह समिति गठन गरी घरलौरो पालो गरियो । तत्पश्चात् ८ वटा उपसमूह ठूलो र भद्दा भयो भन्ने विषयमा छलफल भयो र ३ वटा उपसमूह बनाउने कुरामा निष्कर्षमा पुगियो । २०६७ सालमा विधान पुनर्लेखन गरी ३ वटा उपसमूहहरूको व्यवस्था गरियो र ३ वटा छुट्टा छुट्टै उपसमूहगत साधारणसभाहरू हुन्छन् । त्यसपछि ३ वटा उपसमूहबाट १५ जनाका दरले ४५ जना, मूल कार्यसमिति १५ जना र मूल कार्यसमितिले मनोनित गरेको १५ जना गरी जम्मा ७५ जनाको प्रतिनिधिमूलक साधारणसभा तथा अधिवेशन हुने व्यवस्था छ । यस क्षेत्रलाई पर्यटनमुखी बनाउन तत्कालीन वन कर्मचारी रामकृष्ण केसीको सहयोगमा महत्वाकांक्षी योजनाहरू तयार गरी केही कार्यान्वयन समेत भएको छ ।

समूहको कोष सबल हुँदा साधारणसभामा उपस्थित हुनेलाई खाजा खर्च व्यवस्थापन गर्ने गरिएको छ । उपसमूहगत साधारणसभामा उपस्थित हुनेहरूलाई प्रति व्यक्ति रु.२०० र प्रतिनिधिमूलक साधारणसभामा प्रति व्यक्ति रु. ५०० उपलब्ध गराउने गरिएको छ । त्यसैगरी उपसमितिको बैठकमा प्रति व्यक्ति रु. २०० र मूल कार्यसमितिको बैठक प्रति व्यक्ति रु. ३०० उपलब्ध गराउने गरिएको छ । प्रतिनिधिमूलक साधारणसभामा प्रतिवेदनहरू पेश गरिन्छ । वार्षिक बजेट बनाउने, पेश गरी पारित गर्ने गरिन्छ । यस्ता प्रतिवेदनहरू पावर प्वाइन्ट स्लाइडबाट प्रस्तुत गर्ने गरिएको छ ।

२०६७ सालमा पुनर्लेखन गरेको विधान पनि २ पटक संशोधन भैसकेको छ । भरखरै २०८० सालमा पनि संशोधन गरिएको छ । विधिको शासनमा यो समूह दृढ रहेको छ । समूह सञ्चालनका लागि केही कार्यविधिहरू समेत बनाई लागू गरिरहेको छ : (१) बैठक संचालन कार्यविधि (२) चेन स: संचालन कार्यविधि (३) ऋण लगानी तथा असुली कार्यविधि (४) कर्मचारी प्रशासन नियमावली (कार्यविधि) (५) निर्वाचन नियमावली (कार्यविधि) र (६) उपभोक्ता यकिन, वर्गीकरण तथा समायोजन कार्यविधि तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् ।

वन व्यवस्थापनमा खोरथली

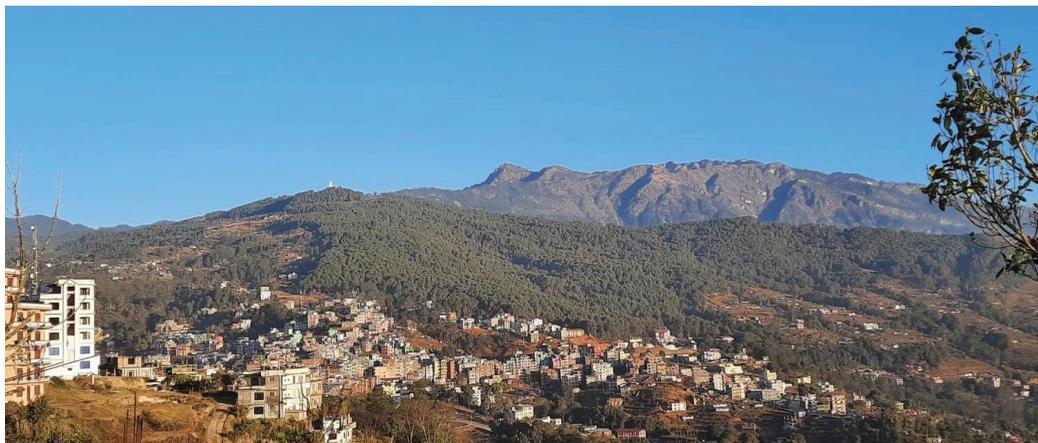
लामो समयसम्म वनको संरक्षण, सम्बर्धन र सदुपयोग अन्तर्गत रहेर वनपाले राखेर संरक्षण गर्ने र उपभोक्ताको आवश्यकता अनुसार काठ र दाउरा वितरण गर्ने गरिएकोमा आ.व. २०७४/०७५ मा बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागू भए पश्चात् यस सा.व.मा २ हेक्टरमा बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम अन्तर्गत रुखहरू कटानी गरिएको थियो । उपभोक्तालाई छुट्ट्याएर लिलाम बिक्री गर्ने सन्दर्भमा लिलाम बिक्री भएको लगभग २८ लाख बराबरको काठ ३ वर्ष लगाएर निकासी

गरिएको थियो । त्यस ठाउँमा प्रशस्त रूपमा पुनरुत्पादन आएको र केही ठाउँमा नआएकोमा बृक्षारोपण गरी राम्रो हरियाली भइसकेको छ र आवश्यकता हेरेर नियमित रूपमा गोडमेल तथा काटछाँट समेत गर्ने गरिएको छ । २०७७ मा दिगो वन व्यवस्थापन कार्यक्रम आयो । सो कार्यक्रम अन्तर्गत थिनिङ अर्थात् एकल्याउने/पत्ल्याउने कार्ययोजना बनाएर काठहरू कटानी गरी उपभोक्तालाई बितरण गरेर बाँकी काठ लिलाम बिक्री गरिएको थियो । विविध कारणले गर्दा बिक्री भएको काठ ३ बर्षमा बल्लतल्ल निकासी गर्न सकेको दुखद भोगाइ समूहसँग रहेको छ । १० हेक्टरमा एकल्याउने पत्ल्याउने कार्यबाट उत्पादन भएको काठबाट लगभग रु. ५६ लाख बराबरको काठ बिक्री भएको पाइन्छ । यसको मतलब राज्यमा अथाह सम्पत्तिको स्रोत भएर पनि उचित नीति तथा व्यवस्थापन गर्न नसक्दा काठको रूपमा होइन दाउरामा पनि प्रयोग नभएर कुहिएर गएको अवस्था छ । पाकेको बाली समयमा भित्राउन सकिएन भने जुन अवस्था हुन्छ त्यही अवस्था रहेको छ खोरथली सामुदायिक वनको पनि । सुरुमा रोपिएका रुखहरू अहिले ४५-४६ बर्षका भए, ती रुखहरूमध्ये २० प्रतिशत जति रुखहरू सुकिसकेका छन् । समयमा उचित व्यवस्थापन नहुने हो भने हाम्रा भावी सन्ततिले हामीले भोगेको २०३२/०३३ साल तिरको अवस्था सिर्जना नहोला भन्न सकिन्छ ।

पर्यटन विकासमा खोरथली

यस सामुदायिक वनमा पर्यापर्यटनको पनि प्रशस्त संभावना रहेको छ । हामीले परिकल्पना गरी पुनर्लिखित विधान २०६७ मा समावेश गरेका मध्ये केही संरचनाहरू निर्माण भएका छन् भने केही निर्माण चरणमा र केही कार्य हुन बाँकी छन् । निर्माण भएका भौतिक संरचनाहरू पनि उचित व्यवस्थापनको अभावमा ओभरलेमा परेका छन् । यस सामुदायिक वन क्षेत्रभित्र पौराणिक, ऐतिहासिक, पुरातात्विक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका साथै पर्यटकीय गन्तव्यका स्थलहरू पनि छन् । जसमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक हिसाबले तीन वटा धार्मिक स्थलहरू: दर्फे देवीस्थान, खोरथली देवीस्थान र कालिञ्चोक भगवतीको प्रतिमूर्ति अर्थात् कालिञ्चोक भगवती मन्दिर पुग्न नसक्ने अशक्त र जेष्ठ नागरिकहरूले आफ्नो भाकल पूरा गर्न यस स्थानमा गएर पूजा गर्ने गर्दछन् । यो स्थानबाट कालिञ्चोक भगवती मन्दिर सामुन्नेमा देखिन्छ । पौराणिक, ऐतिहासिक र पुरातात्विक हिसाबले राणा शासन विरुद्ध अन्तिम लडाइँ भएको स्थान भनेर चिनिने २ वटा गढिडाँडा पनि छन् भने पर्यटकीय गन्तव्यका हिसाबले हाल भइरहेका वनभोज स्थल, भ्यूटावर र सिमपानी प्रवेशद्वार देखि भ्यूटावरसम्म पुग्ने वैकल्पिक मार्ग अर्थात् हालै मात्र तयार नेपालले निर्माण गरेको करिब १ करोड २५ लाखको लागतमा ढुङ्गाको सिँढीद्वारा पैदलमार्ग निर्माण भएको छ । आजकल दिनहुँ जस्तै मर्निङ वाक र इभिनिङ वाकको सिलसिलामा भ्यूटावरसम्म पुग्ने र ओर्लने मानिसहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि भएको हामीले अनुभूत गरिरहेका छौं । तर, भ्यूटावर जुन अभिलाषा राखेर निर्माण गरियो त्यो अनुसार संचालन र व्यवस्थापन गर्न नसक्दा हाल जीर्ण अवस्थामा छ । यसको जीर्णोद्धार गरेर पुनः संचालन र व्यवस्थापन गर्न सकियो भने आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरूको एउटा गन्तव्य हुन सक्छ । सा.व. को सबैभन्दा अग्लो स्थान २,८१० मिटरको उचाइमा निर्माण भएको लगभग ३६

फिट उचाइको भ्यूटावरबाट दोलखाको अलावा सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, रामेछापका अधिकांश हिम श्रृङ्खलाहरूका साथै दोलखाको सबैभन्दा होचो स्थान समुन्द्र सतहदेखि ७०० मिटर उचाइमा रहेको सितलीवेशी समेत देख्न सकिन्छ। खोरथली वनभिन्न भ्यूटावर नजिकै ८६ फिट अग्लो बौद्ध स्तुपा निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको छ।

खोरथली सामुदायिक वन र त्यसको उपभोक्ता क्षेत्र सदरमुकाम चरिकोट बजार समेतको दृश्य

यस वनभिन्न अग्नि नियन्त्रण तथा काठ दाउरा निकाल्न सहजताको लागि लगभग १३ किलोमिटर अग्निरेखा तथा वनपथमार्गहरू (मोटरेवल बाटो) निर्माण भएका छन्। यसबाट सबै ठाउँबाट सबै ठाउँमा जान तथा काठ दाउरा निकाल्नको लागि र अग्नि नियन्त्रण गर्न सहज भएको छ।

वनस्पति विभाग र खोरथली सामुदायिक उपभोक्ता समूहको साभेदारीमा ५०/५० प्रतिशत लागत कार्यक्रम अन्तर्गत रु. ३० लाखको लगानीमा हाइटेक नर्सरी निर्माण गरी व्यवस्थापन गरिएको छ। साभेदारी कार्यक्रम अन्तर्गत यहाँ भएका स्थायी संरचनाहरू समूहको र यहाँ उत्पादित बिरुवा नर्सरी संचालकको हुने गरी वार्षिक भाडादर कायम गरी लिजमा ब्यक्तिलाई नर्सरीको जिम्मा दिइएको छ। यसरी जिम्मा दिई नर्सरी संचालन गरेको अहिले पाँचौं वर्षमा प्रवेश गरेको छ।

कार्यालय सञ्चालनमा खोरथली

सामुदायिक वनको जग्गामा फेकोफन दोलखाद्वारा निर्माण गरिएको जस्ताको टहरामा १ कोठामा अफिस र संयुक्त रूपमा बैठक कक्षको रूपमा हल संचालन गरिरहेको अवस्था छ। एक जना कार्यालय सचिव र ३ जना वन हेरालुको व्यवस्था गरिएको छ। यसै अनुरूप हाम्रो असल अभ्यास अन्तर्गत सामुदायिक वनको काठ चोरी गरेर आफ्नो पेशा बनाएका ब्यक्ति हाल वनको असल रक्षक बनेर काम गरिरहेका छन्।

डिभिजन वन कार्यालयको हेराइमा खोरथली

डिभिजनल वन अधिकृत कृष्णराज न्यौपानेका अनुसार यस समूहको नेतृत्वप्रति विश्वास र आस्था रहेको पाइन्छ। यस समूहमा धेरै वर्षदेखि अध्यक्षमा एकै व्यक्ति हुनुहुन्छ। भरखरै भएको साधारणसभामा यो पङ्क्ति आफैँ गएको थियो। अध्यक्षले हस्तान्तरण गर्न चाहिरहनु भएको थियो तर साधारणसभाले मानेन। नेतृत्वप्रति पूर्ण विश्वास देखिन्छ। १ कक्षामा प्रथम भएको विद्यार्थी १० कक्षासम्म प्रथम हुन किन नपाउने भनेजस्तो महसुस भएको छ।

यस समूहमा प्रतिनिधिमूलक साधारणसभाको प्रयोगात्मक अभ्यास भएको छ। अहिलेको परिवेशमा सामुदायिक वनप्रति उपभोक्ताको प्रत्यक्ष निर्भरता घटेको छ। धेरै घरधुरी भएका सामुदायिक वनहरूमा घरधुरीका महिला र पुरुष सहभागी भएर साधारणसभा गर्न मुस्किल परिरहेको पाइन्छ। यस्तो अवस्थामा यस समूहले टोलगत साधारणसभा गरेर प्रतिनिधिमूलक साधारणसभा गर्ने गरेको छ। यस किसिमको अभ्यास र छलफल प्रभावकारी देखिएको छ।

चरिकोटको सान खोरथली सामुदायिक वन

पछिल्लो वर्ष यो वनमा आगो लागेन। वनभित्र बाटाहरू निर्माण भएका छन्। ती बाटाहरूले अग्निरेखाको काम गरेका छन्। नजिकै समिलहरू छन् तैपनि यहाँ काठ चोरी भएको घटना खासै सुनिएको छैन। शहरीकरण बढेको छ। वन पनि बढेकै छ।

नाङ्गो डाँडामा हरियाली छाएको छ। यसले माटोको क्षयीकरण घटेको र गुणस्तर सुधेको छ। चिस्यान बढ्यो। पुराना प्रजातिहरू आउन थालेका छन्। जैविक विविधताको वृद्धि हुँदैछ। स्वीस सरकारको सहयोगमा सल्ला वृक्षारोपण भएको भए पनि अहिले क्रमशः चौडापाते वनको रूपमा विकास हुँदैछ। खोरथली सामुदायिक वन चरिकोटको 'सौन्दर्य र सान' भएको छ।

समुदायमा आधारित वन उद्यम प्रवर्धनमा हामी कहाँ चुक्यौं ?

रेशम वहादुर डाँगी^१

कार्यकारी सारांश

खाना पकाउन आवश्यक पर्ने दाउरामा मुलुकलाई आत्मनिर्भर बनाउन नेपाल सरकारले औपचारिक रूपमा वन उपभोक्ता समूह गठन गरेर सामुदायिक वन विकास गरेको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिले पुष्टि गर्दछ। राष्ट्रिय वनलाई सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गर्ने अभ्यास सुरु गरेको झन्डै पाँच दशक पुगेको छ। यस अवधिमा हैसियत बिग्रेका वनको सफल पुनर्स्थापनाले मुलुकलाई सामुदायिक वनको सफल अभ्यासकर्ताको रूपमा पहिचान पनि दियो। तथापि, बढ्दो विप्रेषणका कारण स्थानीय समुदायको वनमा निर्भरता घट्दै गएकाले सामुदायिक वनहरू भविष्यमा निष्कृय हुन सक्ने र वन सम्बर्धनमा आधारित वन व्यवस्थापनले निरन्तरता नपाउने आशंका बढेको छ। सामुदायिक वनमा उत्पादित कच्चा पदार्थको स्थानीय स्तरमा प्रशोधन हुन सके ग्रामीण क्षेत्रमा आयआर्जनका अवसर सिर्जना हुनुका साथै दिगो वन व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन सहयोग पुग्ने अपेक्षासहित वनमा आधारित उद्यम विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनमा आएको थियो। फलस्वरूप, समुदाय स्तरमा उद्यमको विकास र विस्तार गर्न सरकारले आन्तरिक र बाह्य स्रोतहरू परिचालन गर्यो। विगतमा अनुदान उपयोग गरेर संचालन गरेका उद्यमको स्थिति विश्लेषण गर्दा तुलनात्मक लाभको हिसाबले कच्चा पदार्थ उत्पादन र आपूर्तिमा समूह उपयुक्त देखिन्छन्। निजी उद्यमीहरू प्रशोधित वस्तुको उत्पादन र बजारीकरणमा अब्बल रहेको हुँदा समूहले संचालन गरेका उद्यमले प्रतिस्पर्धा गर्न कठिन हुने प्रस्तुत लेखको निष्कर्ष छ। यदि कल्याणकारी कार्यक्रम अन्तर्गत वन समूहको लक्षित वर्गमा आयआर्जन गर्न अनुदानमा वन उद्यम कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने अवस्था आएमा उत्पादनको साधनमा होइन उत्पादित वस्तुमा अनुदान दिने अभ्यास गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

पृष्ठभूमि

आधुनिक नेपालको निर्माण हुनुभन्दा अगाडि तराईमा औलोको प्रकोपका कारण जनघनत्व मध्यपहाडको तुलनामा ज्यादै न्यून थियो। घना वनजंगल कायम गर्न सके दक्षिणको सीमा सुरक्षित रहने विश्वास गरेर तराईमा बसोबास गर्ने कार्यलाई सरकारले प्राथमिकता दिँदैनथ्यो। वन पैदावारको बिक्रीबाट सरकारले प्राप्त गर्ने आमदानी पनि न्यून हुँदा वन क्षेत्र आमदानीको भरपर्दो स्रोत मानिँदैनथ्यो। मध्यपहाडमा

^१ वन तथा वातावरण विज्ञ, ईमेल: reshamdangi@gmail.com

जनघनत्व बढी भएका पायक पर्ने वनलाई स्थानीय रीतिथिति अनुसार व्यवस्थापन र सदुपयोग गर्ने प्रणालीको विकास भयो। सुरक्षा सम्बेदनशीलताका कारण चुरे पर्वतदेखि दक्षिणको मैदानी भूभागमा रहेको घना वनलाई संरक्षण गर्ने अभ्यास गरियो। वन व्यवस्थापन र सदुपयोग गर्न समुदाय स्तरमा स्थापना भएका अनौपचारिक संरचनाहरूले आधुनिक नेपाल निर्माण पश्चात् मध्यपहाडमा निरन्तर सक्रिय रहने अवसर पाए। तराईमा त्यस्तो संरचनाको अभ्यास नहुँदा सालको घना वन फँडानी गरी काठ भारत निकासी गर्न तत्कालीन सरकारले अपारदर्शी केन्द्रीकृत संस्थागत संरचनाको अभ्यास गरेर वन स्रोतको दोहन गर्यो।

नेपालजस्तो आर्थिक रूपमा कमजोर मुलुकमा प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँट सम्बन्धी उपयोग र लाभको सार्वजनिक बहसमा सबैको चासो र चिन्ता रहनु स्वभाविक मानिन्छ। अभ्यासमा रहेका वन व्यवस्थापन पध्दतिको विकासमा आन्तरिक र बाह्य तत्वले निरन्तर प्रभाव पारेको पाइन्छ। विगतमा घरेलु राजनीतिमा आएको परिवर्तनले वन स्रोत व्यवस्थापन र उपयोग सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति निर्माणमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको थियो। दक्षिणको छिमेकमा वन स्रोत दोहन गर्न औपनिवेशिक अवधारणा अनुसार स्थापना भएका संस्थागत संरचनाको नेपालमा परेको प्रभाव, वनको राष्ट्रियकरण र उपयोगको आधारमा वनको वर्गीकरणबाट बुझ्न सकिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जलवायु परिवर्तन, जैविक विविधता र मरुभूमीकरण (UNFCCC, UNCBD र UNCCD) सम्बन्धी बनेका संस्थागत संरचनाले नेपालको राष्ट्रिय वन नीति, वन क्षेत्रको रणनीति र कार्यक्रममा प्रभाव पारेको देखिन्छ।

उत्तरको सिमानामा विकट हिमाली शृंखला रहेकाले दुवै देशबीच भाषा र संस्कृतिको अन्तरघुलन सीमित भूगोलमा मात्र सम्भव भयो। दक्षिण छिमेकीसँगको सिमाना मैदानी भूभागले जोडेको हुँदा स्थानीय स्तरदेखि केन्द्रसम्म भाषा र संस्कृतिको अन्तरघुलन फैलियो। दुवैतर्फ देवनागरी लिपिको प्रयोगले जनस्तरमा संचार गर्न सहज हुँदा दुवै मुलुकबीच आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-राजनीतिक सम्बन्धहरू प्रगाढ बन्दै गए। भारतस्थित इष्ट-इन्डिया कम्पनी सरकारले परापूर्व कालदेखि स्थानीय समुदायले उपभोग गर्दै आएका वनसमेत राष्ट्रियकरण गरेर उपयुक्त संस्थागत संरचनामार्फत वन स्रोतको दोहन गरेका थिए।

नेपाल स्थापना कालदेखि स्वाधीन रहे पनि यसले अभ्यास गरेका आर्थिक र राजनीतिक संरचनाको स्वरूप र कार्यशैली केन्द्रीकृत थिए। भूगोल अनुसार वनको व्यवस्थापन गर्न फरक प्रकारका अनौपचारिक संस्थागत संरचनाको विकास र विस्तारले निरन्तरता पायो। फलस्वरूप, जनघनत्व बढी भएका मध्यपहाडमा स्थानीय समुदायको जीवनयापनमा सहयोग पुर्याउने खालका सहभागितामूलक प्रणालीको विकास भयो। तराईमा औलोको प्रकोप उच्च हुँदा चुरे दक्षिणको घना जंगलको सामरिक महत्व भएकाले सरकारको कडा संरक्षणले गर्दा मध्यपहाड जस्तो अनौपचारिक संस्थागत संरचनाको विकास र विस्तार हुन सकेन।

जंगबहादुरको उदय पश्चात् मुलुकले १०४ वर्ष अभ्यास गरेको निरंकुश शासन प्रणालीका कारण तराईमा वन फँडानी गरेर काठ भारत निकासी गरी सीमित परिवारले आर्थिक लाभ लिए। समावेशी संरचना

बनाउँदा वनको अत्यधिक दोहनमा बाधा पर्ने डरले केन्द्रमा अपारदर्शी चरित्रको संस्थागत संरचनाको अभ्यास गरेर राष्ट्रिय सम्पत्तिमा हालीमुहाली गरे। तराईको घना वनबाट काठ निकासी उन्नाइसौं शताब्दीको मध्यबाट सुरु भयो (रिग्मी, १९७२; पृ १६९)। वि. सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको उदय पश्चात् निजी वन राष्ट्रियकरण ऐन र भूमिसुधार ऐन लागू गरेर दोहनमुखी संस्थागत संरचनाको अन्त्य भयो। वि. सं. २०१७ सालमा लागू भएको पंचायती व्यवस्थाले वन क्षेत्रको संस्थागत विकास र वन संगठनको विस्तार गर्यो।

पंचायती व्यवस्थाले ग्रामीण समुदायको जीविकोपार्जनमा सुधार गर्न गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रम र आर्थिक असमानता घटाउन शिक्षामा नागरिकको पहुँच वृद्धि गर्ने कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दियो। मिश्रित अर्थ व्यवस्था अपनाएर उत्पादनका साधनको व्यवस्थापन र वितरणमा सरकारी हस्तक्षेपमार्फत नियन्त्रण गर्ने अभ्यास गर्यो। सरकारले हृदबन्दी भन्दा बढी रहेको निजी जमिन राष्ट्रियकरण गर्न भूमिसुधार कार्यक्रम र ग्रामीण समुदायको सशक्तीकरण गर्न सहकारी आन्दोलनलाई प्राथमिकता दियो। पंचायती वन, पंचायत संरक्षित वन र गरिबमुखी कबुलियती वनजस्ता कल्याणकारी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिए। वन पैदावारमा आधारित उद्योगको लागि कच्चा पदार्थको उत्पादन र आपूर्तिमा सरकारको एकाधिकार भएकाले सो कार्यका लागि सरकारको स्वामित्वमा टिम्बर कर्पोरेशन र वन पैदावार विकास समिति अस्तित्वमा आए। त्यसबखत, काठको आन्तरिक माग कम हुँदा तराईका अधिकांश काठ कच्चा पदार्थको रूपमा भारत निकासी हुने गर्दथ्यो।

वि.सं. २०५७ भित्र मुलुकलाई आधारभूत आवश्यकतामा आत्मनिर्भर बनाउन तर्जुमा भएको राष्ट्रिय कार्यक्रम पनि समाज कल्याण (Social welfare) प्रति लक्षित थियो। उक्त कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न लागू भएको सातौँ पाँचवर्षीय योजना (आ.व. २०४२/०४३-२०४७/०४८) मा दाउरालाई आधारभूत आवश्यकता मानियो। उक्त समयमा वन क्षेत्रको गुरुयोजना तर्जुमा भएकाले यसले दुई-धारयुक्त दृष्टिकोणलाई आत्मसात् गर्यो। पहिलो, खाना पकाउने इन्धनको रूपमा उपयोग हुने दाउराको खपत घटाउने र दोस्रो, वनको व्यवस्थापनमा सुधार गरेर दाउराको उत्पादन वृद्धि गरेर स्थानीय समुदायको स्रोतमा पहुँच बढाउने। प्राकृतिक वनको व्यवस्थापनमा सुधार गर्न र हैसियत बिग्रेको वनको पुनरुत्थान गरी दाउराको उत्पादन बढाउन सामुदायिक वन (सा.वन) कार्यक्रम कार्यान्वयनको मार्गचित्र तयार भयो।

राजनीतिक सीमाको आधारमा पंचायती वन र पंचायत संरक्षित वनहरू हस्तान्तरण गर्दा उपभोक्ता पहिचान र सीमा विवाद बढ्यो। उक्त सिकाइलाई गुरुयोजनाले आत्मसात् गरेर छरिएर रहेका टुक्रे वनलाई स-साना उपभोक्ता समूह गठन गरेर वन हस्तान्तरण गर्ने खाका तयार गरेको थियो। यो कार्यान्वयनमा जाँदा मुलुकमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनरागमनले सा वनमैत्री वन ऐन र वन नियमावली लागू गर्न सहज भयो। सरकारले उदार अर्थनीति लागू गरेर उत्पादनका साधनको व्यवस्थापन र वितरण, हवाई यातायात, होटेल र संचार क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको सहभागितामा उल्लेख्य ढंगले वृद्धि भयो। कच्चा पदार्थको रूपमा उपयोग हुने नियमनलाई लचिलो बनाएर उत्पादनको साधनमा निजी क्षेत्रको पहुँचमा वृद्धि गर्ने प्रयास गर्यो। फलस्वरूप, निर्माण सामग्रीका रूपमा रहेका काष्ठजन्य घरेलु

उत्पादनलाई मुलुकभित्र प्रशोधन गरी मूल्य अभिवृद्धि पश्चात् निकासी गर्न वन नियमावलीले काठ निकासीलाई नियमन गर्ने व्यवस्था गर्यो। यसको अलावा सरकारले कच्चा पदार्थको रूपमा उपयोग हुने काष्ठजन्य वन उपजको निकासीमा उच्च दरको निकासी दस्तुर लगाएर घरेलु वनजन्य उद्यमलाई विकास र विस्तार गर्न सहयोग गर्यो।

राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् कार्यान्वयनमा आएका वन ऐन र नियमावलीहरू निजी वन विकास प्रति लचिलो र नियमनलाई खुकुलो बनाउँदै गएको कारणबाट पछिल्लो समय निजी जग्गाको काठ बजार आपूर्तिमा सहजीकरण हुँदा काष्ठजन्य घरेलु उद्योगहरू फस्टाउने अवसर पाए। काठ आपूर्तिमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको एकाधिकार क्रमशः घट्यो र सो स्थान निजी र सा.वनले ओगट्ने अवसर पाए। पछिल्लो समय वनजन्य उद्योगको कच्चा पदार्थ आपूर्ति शृंखलामा निजी वनको योगदान दुई-तिहाइ र सा.वनले सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको भन्दा बढी योगदान गरेर दोस्रो स्थानमा रहेका छन् (Dangi, 2024)। सन् २०२४-२५ मा नेपाल सरकारले काष्ठजन्य वन उपजको निकासी महसुल दर दुई सय प्रतिशतबाट घटाएर ५० प्रतिशत कायम गर्दा मुलुकबाट ठूलो परिमाणमा भेनियर र प्लाइवुड निकासी आकलन (डाँगी, २०२४; डाँगी, २०२५a) भएको भंसार विभागको तथ्याङ्कले देखाउँछ (DoC, 2025)।

दाउरामा आत्मनिर्भर बन्ने लक्ष्य पूरा गर्न लागू भएको सा. वन विकास कार्यक्रम पछिल्लो समय राष्ट्रिय राजनीतिमा आएको परिवर्तन र वन-वातावरण मुद्दामा सिर्जित अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वबाट प्रभावित भएको देखिन्छ। सा.वन राष्ट्रिय गोष्ठीमा प्राथमिकताका साथ छलफल भएका विषयवस्तुको समीक्षाले त्यस्तै संकेत गर्दछ। उपरोक्त पृष्ठभूमिमा सातौं सा. वन राष्ट्रिय गोष्ठी र गत पौष ४-५ मा बुढानिलकण्ठमा आयोजित राष्ट्रिय नीति सम्वादमा सा. वनमा उद्यम विकास र व्यवसायीकरण चुनौतीपूर्ण हुने दृष्टिकोणमा सहभागीको आलोचनात्मक टिप्पणी थियो। सा. वन कार्यक्रमको अवधारणा बनाउँदा उपभोक्तालाई वन पैदावारमा आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्य रहेको बारे माथि चर्चा भैसकेको छ। कुनै पनि सैद्धान्तिक अवधारणाको विकासमा पूर्व मान्यता (assumption) हरू रहेका हुन्छन्। अवधारणाको औचित्य पुष्टि गर्ने आधार नै पूर्व मान्यता भएकाले त्यसको अस्तित्व रहनुजेलमात्र विश्लेषणको सार्थकता रहन्छ। वन समूहलाई दाउरामा आत्मनिर्भर बनाउन सा. वनको अवधारणा विकास भएको मान्ने हो भने सा.वन उपभोक्ता समूह एक स्व-शासित कल्याणकारी संस्था हो। कल्याणकारी संस्थाहरूसँग उद्योग व्यापारका लागि आवश्यक पर्ने व्यावसायिक सीप र जोखिम मोल्ने क्षमताको अभाव रहने हुँदा उद्यमशीलताको अपेक्षित विकास हुन नसकेको प्रस्तुत लेखको तर्क छ। उक्त तर्क पुष्टि गर्न सा. वनको विकास क्रमलाई सूक्ष्म तरिकाले विश्लेषण गरेर उद्यम विकासमा सा.वनले चुनौतीको सामना गर्नुपरेको कारण र कारकतत्व पहिचान गर्ने प्रयास छ।

गर्दै-सिक्दै जाने अभ्यास

सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्रको पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार २३,०८९ सा.वन उपभोक्ता समूहका ३५,२०,०९६ घरधुरी संलग्न रहेका छन् र सा.वनको क्षेत्रफल २५,१७,७६५.५५ हेक्टर छ।

यसप्रकार सरकारले अभ्यास गरेका समावेशी संरचनाको अभ्यासले करिब आधा वन क्षेत्रमा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणाली विस्तार भएको छ। चरम उपयोगको कारण क्षयीकरण भएका वनहरूसमेत वन समूहको सकृयतामा पुनर्स्थापित भएका छन्। यस्ता उपलब्धिका कारण सा.वनको सफल अभ्यासकर्ताको रूपमा नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान मिलेको हो।

आर्थिक, सामाजिक र पारिस्थितिक हिसाबले महत्वपूर्ण मानिने वन स्रोतको व्यवस्थापन र उपयोग सम्बन्धी राष्ट्रिय नीतिमा दुई महत्वपूर्ण तत्व (बाह्य र आन्तरिक) ले प्रभाव पार्छन्। नेपालको सन्दर्भमा वातावरण संरक्षण गर्न स्थापना भएका अन्तर्राष्ट्रिय संस्थागत संरचना, छिमेकमा अभ्यास भएको औपनिवेशिक वन नीति, वैदेशिक सहयोग गर्ने दाताको प्राथमिकताले बाह्य प्रभाव पारेको पाइन्छ। राजनीतिक प्रणालीमा आएको परिवर्तनले कसरी वनको व्यवस्थापन र उपयोग सम्बन्धी नीतिमा प्रभाव पर्दछ भन्ने बारेमा अन्यत्र विवेचना गरिएको छ (डाँगी, २०२५b)।

वि.सं. २०३३ सालदेखि कार्यान्वयनमा आएको राष्ट्रिय वन योजनामा राष्ट्रिय वनमा राज्यको नियन्त्रण मजबुत बनाउने सरकारी रणनीति एकाङ्गी भएको महसुस गरेर स्थानीय सहभागितामा वन संरक्षण गर्न गाउँ पंचायत वन अवधारणाको परिकल्पना गरेको थियो (Shrestha, 1998)। सोही अनुसार स्थानीय समुदाय र सरकारको सहकार्य र सहभागितामा राष्ट्रिय वनको संरक्षण, संवर्धन र व्यवस्थापन गर्न वि. सं. २०३४ सालमा पंचायती वन र पंचायत संरक्षित वन कार्यान्वयन गर्न वन ऐन संशोधन भयो। पंचायतको राजनीतिक सिमाना ठूलो हुने हुँदा छरिएर रहेका स-साना टुक्राटाक्री वनलाई समान चाहना राख्ने उपभोक्ता समूह गठन गर्नु चुनौतीपूर्ण थियो। विश्व बैङ्कको आर्थिक सहयोगमा पहाडका २९ जिल्ला र तराईका १६ जिल्लामा सँगालेको अनुभव सा. वन कार्यक्रमको अवधारणा विकास र विस्तारमा महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ।

राजनीतिक सिमानालाई आधार मानेर पंचायती वन र पंचायत संरक्षित वन परीक्षण गर्दा वन उपभोक्ताबीच द्वन्द्व बढेकाले बहुदलीय व्यवस्थामा लागू भएको वन ऐन, २०४९ तथा वन नियमावली, २०५१ मा वन उपभोक्ता समूहलाई वन हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था भयो। प्रस्तुत लेखमा यसै अवधिलाई आधारविन्दु मानेर सा.वन गोष्ठीबारे उल्लेख गरिएको छ। मुलुकमा आएको राजनीतिक परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्दै दोस्रो सामुदायिक वन राष्ट्रिय गोष्ठी (२०४९) ले वन क्षेत्रको गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्न विकेन्द्रित योजना तर्जुमा, जनशक्ति विकास र वन उपभोक्ताको संजालीकरणमा जोड दिएको थियो। तेस्रो सामुदायिक वन राष्ट्रिय गोष्ठी (२०५५) गरिबी न्यूनीकरणमा सामुदायिक वनले कसरी योगदान पुर्याउने भन्ने विषयमा केन्द्रित थियो।

चौथो सामुदायिक वन राष्ट्रिय गोष्ठी (२०६१) आयोजना गर्दा मुलुक राजनीतिक द्वन्द्वमा थियो। फिल्डमा कर्मचारी परिचालन गर्ने अवस्था थिएन र जिल्ला सदरमुकामबाटै सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने बाध्यता थियो। अष्ठ्यारो परिस्थितिमा संचालन गरेको उक्त गोष्ठी दिगो वन व्यवस्थापनको माध्यमबाट गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान गर्दै सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा टेवा पुर्याउने विषयमा केन्द्रित थियो। पाँचौँ राष्ट्रिय सामुदायिक वन गोष्ठी (२४ -२६, कार्तिक २०६५) आयोजना हुँदा मुलुक नयाँ राजनीतिक

मार्गचित्रको अभ्यास गर्ने क्रममा थियो। मुलुक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र उन्मुख हुँदा परिवर्तित सन्दर्भमा राज्यका सबै अङ्गमा रूपान्तरणको महत्वाकांक्षा थियो। तरल राजनीतिक वातावरणमा “वन क्षेत्रको रूपान्तरणका निमित्त सा.वनको नयाँ गन्तव्य” को नाराका साथ पाँचौँ राष्ट्रिय गोष्ठी सम्पन्न भएको थियो। यसले वन क्षेत्रको व्यवसायीकरण, बजारीकरण र उद्यम विकास गरी आर्थिक विकासमा टेवा पुर्याउन एक सामुदायिक वन एक वन उद्यम अवधारणाको उद्घोष गरेको थियो।

सत्तरीको दशकमा स्थापना भएका तीन वटा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थागत संरचना (UNFCCC, UNCBD र UNCCD) को प्रभाव वन क्षेत्रको नीति, २०५७ मा पर्यो। सोको प्रभाव सामुदायिक वनको राष्ट्रिय गोष्ठीमा पनि परेको थियो। छैटौँ राष्ट्रिय सा.वन गोष्ठी (२-४, आषाढ २०७१) मा “दिगो विकास तथा समृद्धिका लागि सा.वन” नारा थियो। सामुदायिक वनको उत्पादनलाई वनजन्य कच्चा पदार्थको बजार मागसँग जोडेर आपूर्ति व्यवस्थापन गर्न निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्ने सम्भाव्यताबारे गोष्ठीमा छलफल भयो। निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्ने विषयमा प्राथमिकताका साथ छलफल भएको सम्भवतः यो नै पहिलो गोष्ठी थियो। वन क्षेत्रको रणनीति, २०७३ र राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ को प्रतिविम्ब सातौँ सामुदायिक वन राष्ट्रिय गोष्ठी (२९-३१, जेठ २०७९) मा परेको हुँदा यसले जलवायु परिवर्तन र जैविक विविधता संरक्षण जस्ता विषयहरूलाई प्राथमिकतामा राखेको अनुभूत हुन्छ। रेड-प्लस कार्यक्रम अन्तर्गत वन-कार्बन व्यापारमा नेपाल सहभागी भैसकेकाले छैटौँ र सातौँ गोष्ठीमा यो विषय पनि प्राथमिकतामा परेको थियो।

मुलुकमा बढ्दो विप्रेषणसँगै आन्तरिक पर्यटनको सम्भावना बढेको हुँदा यसको प्रभाव सामुदायिक वनमा परेको प्रष्ट देखिन्छ। मोरङ जिल्लाको वेतना सामुदायिक वन र झापा जिल्लाको जामुनखाडी सामुदायिक वनले पर्यापर्यटनबाट वन समूहको कोष र स्थानीय समुदायको आयआर्जनमा उल्लेख्य योगदान गरेका छन्। साथै, सुनसरी जिल्लाका सिमसारयुक्त सा.वनमा पनि पर्यापर्यटन विस्तार हुँदै गएको छ। पछिल्लो समय यातायातको सुविधा भएका अन्य जिल्लाका सा.वनले समेत पर्यापर्यटन प्रवर्धन गर्न सिमसारको संरक्षण र व्यवस्थापनमा जोड दिएको पाइन्छ। यस्तो कार्यक्रमले जैविक विविधता संरक्षण र जलचक्र पुनर्भरणमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने हुँदा वातावरणमैत्री र स्थानीय समुदायको आर्थिक उपार्जनमा समेत सकारात्मक प्रभाव परेको पाइन्छ। यो कार्यक्रमको लोकप्रियता बढ्दै गएकाले पर्यापर्यटन प्रवर्धन गर्न वनजंगल र सिमसार दुवैको संरक्षण गर्नुपर्ने पूर्वसर्तको रूपमा आत्मसात् गर्नुपर्ने देखिन्छ। तसर्थ, पारिस्थितिकीय सेवामा सुधार र आर्थिक लाभको अवसरबाट स्थानीय समुदायलाई लाभान्वित गर्ने हुँदा सहर नजिकका सा.वनमा यो कार्यक्रम लक्षित गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

साठीको दशकको अन्त्यतिर वन विभागले सामुदायिक वन कार्यक्रम अन्तर्गत एक जिल्ला एक नवीन कार्यक्रम संचालन गरेको थियो। सा.वन समूहको घरधुरी सम्पन्नता स्तरीकरण गर्दा पहिचान गरेका विपन्न परिवारको जीविकोपार्जनमा सुधार गर्न सा.वनभित्र गरिबमुखी कबुलियती वन कार्यक्रम संचालन गरियो। बर्दिया जिल्लामा विपन्न थारु समुदायको बाहुल्यता रहेका पाँच वटा सिमाना जोडिएका सा.वनमा कबुलियती वन समूह गठन गरेर कुरिलो, पिपलाजस्ता जडिबुटी र फलफूल रोपण गरेका थिए। तराईका सा. वनमा समूहबाहिर काठ दाउरा बिक्री गर्ने क्रम बढेसँगै यस्ता कल्याणकारी कार्यक्रमले

प्राथमिकता पाउन छाडेको आभास हुन्छ। सा.वनभित्र पर्यापर्यटन र गरिबमुखी कबुलियती वन कार्यक्रम अन्तरिकीकरण भएको घटनाले सा.वनको लचिलोपनालाई पुष्टि गरेको छ।

राज्यको पुनर्संरचना हुँदा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबीच वन व्यवस्थापन र नियमनको जिम्मेवारी संविधानले मोटामोटी प्रष्ट्याएको छ। संघीय र प्रादेशिक सरकारले आफूले सम्पादन गर्ने कार्यको विस्तृत विवरण र क्षेत्राधिकारको सूची तयार गरेर कार्य सम्पादन गर्न सांठनिक संरचनाहरू स्थापना गरेका छन्। तोकिएको जिम्मेवारी सम्पादन गर्न सम्बन्धित सरकारले वन ऐन र नियमावली लागू गरेको अवस्था छ। काठ उत्पादन र सदुपयोगको नियमनमा प्रदेश सरकार मातहतका वन कर्मचारीहरूको प्रत्यक्ष भूमिका रहेतापनि डिभिजनल वन अधिकृत (डि.व.अ.) लाई संघीय वन ऐन अनुसार मुद्दाको कारवाही/किनारा गर्ने समस्या हालसम्म निराकरण हुन सकेको छैन। स्थानीय सरकारको तहसम्म वन संगठन विस्तार गरी सेवाग्राहीलाई सहज सेवा दिने सरकारी प्रयास सकारात्मक भए पनि सामुदायिक वनहरूको प्रभावकारी अनुगमन र नियमन हुन सकेको छैन। समुदायमा आधारित वनको नियमनबारे स्थानीय सरकार र वन निकायबीच क्षेत्राधिकारको विषयमा रहेको अन्योलता पूर्ण रूपमा सम्बोधन हुन नसकेको अनुभूति हुन्छ।

समुदायमा आधारित वन उद्यम

उदार अर्थनीति लागू भए पश्चात् सा. वन र निजी वनबाट उत्पादन भएका कच्चा पदार्थले बजार आपूर्ति गर्ने वातावरण बन्यो। उत्पादनका साधनमा निजी क्षेत्रको पहुँच वृद्धि हुँदा औद्योगिक विकासले लय पक्रिँदै गर्दा मुलुक राजनीतिक द्वन्द्वमा फस्यो। द्वन्द्वका कारण निजी क्षेत्र र वन समूह दुवै प्रभावित भए। समूहबाहिर बिक्री गर्ने गोलिया काठको उत्पादनमा अनौपचारिक ढंगबाट निजी लगानी परिचालन हुने गरेकोमा द्वन्द्व अवधिमा काठ आपूर्ति अवरुद्ध हुन पुग्यो। वन विभागबाट वि.सं. २०५९ मा प्रकाशित हाम्रो वनको तथ्याङ्क अनुसार आ. व. २०५४/०५५ देखि २०५७/०५८ सम्म सा.वनबाट वर्षेनि करिब सात लाख क्यु.फी. काठ समूहबाहिर बिक्री भएको देखिन्छ। वि.सं. २०६८ मा प्रकाशित हाम्रो वनको तथ्याङ्क अनुसार सा.वनले आ.व. २०५९/०६० देखि २०६५/०६६ सम्मको अवधिमा सा.वनहरू आन्तरिक खपतमा खुम्चिएको सङ्केत गर्दछ। वि.सं. २०६३ को शान्ति सम्झौता पश्चात् सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको काठ बजारमा आपूर्ति बढे पनि सा.वनले आ.व. २०६६/०६७ देखिमात्र औपचारिक बजारमा काठ आपूर्तिमा योगदान पुर्याएको तथ्याङ्कले देखाउँछ।

मुलुकमा बढ्दो विप्रेषणका कारण कृषि कामदारको अभावमा बाँझो जग्गा वनमा रूपान्तरित भैरहेका छन्। आफ्नै निजी जग्गाको उत्पादनमा निर्भरता बढ्दै गएकाले वनको उपयोग घट्दै गएको छ। समूहको सक्रियता घट्दै जाँदा वन सम्वर्धन कार्यक्रम कार्यान्वयनमा चुनौती थपिएको छ। वनको क्षेत्रफल बढेपनि उत्पादकत्वमा वृद्धि हुन नसकेको वनको तथ्याङ्कले देखाउँछ। वन क्षेत्रको निर्धारण दूर संवेदनशील प्रविधि उपयोग हुने हुँदा यसले राष्ट्रिय वन र निजी वनको सीमाङ्कन गर्न सम्भव हुँदैन। त्यसैले, वन क्षेत्र विस्तारमा निजी र सा.वनको योगदानबारे अनुमान गर्न प्राविधिक हिसाबले चुनौतीपूर्ण छ। तथापि, वन पैदावारको उपयोगमा निरन्तर कमी आएकाले वनको हैसियतमा सुधार र

वन क्षेत्र विस्तारमा धेरथोर योगदान पुगेकोमा कुनै आशंका छैन। ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरतिर बसाइँ सर्ने प्रवृत्ति बढ्दो क्रममा रहेकाले सा.वनमा वन सम्बर्धन कृयाकलापहरू घट्टै गएको आशंका छ। फलस्वरूप, विगतमा सक्रिय वन व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन गरेका सा.वन समेत निष्कृय हुँदै गएको सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन। समग्र परिस्थितिको मूल्यांकन गर्दा बाँझो जमिनमा रुख बिरुवा हुर्केकाले वन क्षेत्र विस्तारमा यसको धेरथोर योगदान रहेको हुन सक्दछ।

सा.वनमा वनजन्य उद्यम विकासको परीक्षण गरेको तीन दशकभन्दा बढी भयो। पचासको दशकमा अमेरिकी सरकारको आर्थिक सहयोगमा कार्यान्वयन भएको इफा (EFEA) परियोजनाले सा.वनका उपभोक्तालाई लाभग्राही बनाएर वनमा आधारित लघु उद्यमको स्थापना र विकासको प्रयास गरेको थियो। अधिकांश लघु उद्यमीहरू परियोजनाबाट अनुदान उपलब्ध गराउँदासम्म मात्र संचालनमा रहेको बुझिन्छ। दाङको बखरिया र डोल्पाको त्रिपुरासुन्दरीमा स्थापना भएको सुगन्धित तेल प्रशोधन उद्यम र बाँकेको ढकेरीमा स्थापित बाबियो डोरी उत्पादन उद्यम प्रतिनिधि उदाहरण हुन्।

साठीको दशकमा बेलायत सरकारको आर्थिक सहयोगमा संचालित एलएफपी कार्यक्रमले स्थापना गरेका समुदायमा आधारित वन उद्यम कार्यक्रमको समग्र स्थिति पनि खासै सुखद रहेन। मध्यपहाडी जिल्लामा घुम्ती कोष उपयोग गरी सा.वनमा कबुलियती वन कार्यक्रम संचालन गरेर विपन्न परिवारका लागि आयआर्जन कार्यक्रम परीक्षण गरियो। श्रमशक्तिको उपयोग गर्ने उद्यमको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न अनुदानको रूपमा औजार प्राप्त गर्ने उद्यमले उत्पादनलाई निरन्तरता दिए। तर, इन्धन उपयोग गरेर उत्पादन गर्ने यान्त्रिक साधन अनुदान पाएका समूहले उत्पादनलाई निरन्तरता दिएको धेरथोर उदाहरण भेटिन्छन्। समूहको आन्तरिक कोष कमजोर भएका स्याङ्जा जिल्लाको वाद्रे, तीन र आहाले सा.वनको अवलोकन गर्दा जिल्ला वन कार्यालयले अनुदान नदिएर बन्द हुने अवस्थामा पुगेको सम्झना छ। त्यस्तै, मुस्ताङको झारस्थित महिला समूहलाई अनुदानको रूपमा डालेचुकको जुस उत्पादन गर्ने मेशिनरी औजार उपलब्ध थियो। स्थानीय वनमा पाइने डालेचुक संकलन र प्रशोधन गरी उत्पादन गरेको जुसको गुणस्तर परीक्षण नगर्दा त्यसले बजार प्रवर्धनमा समस्या परेको थियो। त्यस्तै, तेहथुम जिल्लाको लालीगुराँस नगरपालिका अन्तर्गत लसुनेमा समूहमार्फत लोक्ता कागज उद्यम अनुदानमा संचालन भएको छोटो समयमै बन्द भयो। तर, यसै न.पा. अन्तर्गत बसन्तपुर नजिक रहेको लोक्ता कागज उद्यमले साझेदारी व्यवस्थापनमा आफ्नो उत्पादनलाई निरन्तरता दिन सक्षम भयो।

नेपालमा पाइने सुगन्धित जडिबुटीको घरेलु र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा राम्रो सम्भावना भए पनि संकलनकर्ताले पाउने मूल्य र प्रशोधन उद्योगको प्रवेशद्वारको मूल्यमा धेरै ठूलो फरक रहेको पाइन्छ। तसर्थ, स्थानीय तहमा प्रशोधन गरी संकलकलाई उचित मूल्य दिलाउने र ग्रामीण क्षेत्रमा रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्ने उद्देश्यले प्रशोधन गर्ने मेशिनरी औजार अनुदानको रूपमा वितरण गर्ने कार्यक्रम प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरियो। यस्तै कार्यक्रम अनुसार गुल्मी जिल्लामा टिमुर, सुगन्धवाल र तेजपातलाई प्रशोधन गर्न २००० के.जी. कच्चा पदार्थ प्रति घान क्षमताको मेशिन अनुदानमा उपलब्ध थियो तर सा.वनसँग कच्चा पदार्थ आपूर्ति व्यवस्थापन गर्ने योजना थिएन। समूहसँग व्यावसायिक ज्ञान, सीप र कौशल नहुँदा उक्त मेशिनलाई उपयोग गरेर व्यावसायिक उत्पादनमा जोखिम थियो र समूहसँग जोखिम

लिने क्षमता थिएन। गुल्मी सदरमुकाम नजिकको अर्जुनडाँडा सा.वनमा रहेको वनमारा झारबाट ब्रिकेट उत्पादन गर्न विपन्न परिवारलाई अनुदान दिएकोमा उत्पादित ब्रिकेटको बजार व्यवस्थापन हुन नसक्दा निरन्तरता पाउनेमा आशंका थियो।

सर्लाही, कपिलवस्तु, दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलालीमा समूहलाई दिएको मेशिनरी र सीमित सहयोग पाएका निजी उद्यमीको व्यापारको स्थलगत अध्ययनबाट विगतमा समूहलाई अनुदान दिएको मेशिनरी औजारको स्थिति आकलन गर्न सकिन्छ। कतिपय जिल्लामा विगतमा समूहलाई अनुदान दिएको मेशिनरी औजारहरू हाल निजी उद्यमीले साझेदारीमा संचालन गरेको पाइन्छ। यस्तो घटनाले के संकेत गर्दछ? सुदूरपश्चिमको दुर्गम जिल्ला दार्चुलामा चार वटा वन समूहले संचालन गरेका लोक्ता कागज उद्योगमध्ये पछिल्लो समय एउटामात्र संचालनमा रहेको घटनाले के सङ्केत गर्दछ ?

सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा अष्ट्रेलिया सरकारको आर्थिक सहयोगमा समुदायमा आधारित समिल संचालन गर्ने प्रयास सफल हुन सकेन। सहकारीको अवधारणा अनुसार काभ्रे जिल्लाका केही सा.वनको सहकार्यमा समिल संचालन गर्ने प्रयास पनि उपलब्धिमूलक हुन सकेन। तराई भूपरिधि कार्यक्रमले पश्चिम तराईका वन समूहमा गरेको प्रयासको नियति पनि त्यस्तै रह्यो। उक्त कार्यक्रमको आर्थिक सहयोगमा बर्दियाको खाता जैविकमार्गमा स्थापना गरेको बेलको जुस उद्योग अन्ततः निजी क्षेत्रसँगको साझेदारीमा संचालन गरे पछि केही समय उत्पादन गरे पनि भविष्य अन्योल थियो।

सुर्खेत जिल्लामा सा.वन विकास कार्यक्रम अन्तर्गत महिला समूहलाई टपरी बनाउने मेशिनरी औजार अनुदानको रूपमा वितरण भएको थियो। टपरी बनाउन कच्चा पदार्थको रूपमा उपयोग हुने सालको पात नजिकको वनबाट सितैमा उपलब्ध हुने र टपरी बनाउने कार्य फुर्सदको समय भएकाले उत्पादन लागत ज्यादै न्यून थियो। आधुनिक प्रविधिको उपयोग गरेर गुणस्तरमा सुधार, श्रम शक्तिको उत्पादकत्वमा वृद्धि र उत्पादन लागत घटाउन सकिन्थ्यो। यस्तो प्रविधिमा लगानी गर्न पुँजीको आवश्यकता पर्दथ्यो र लगानी गर्न महिला समूहले जोखिम मोल्न तयार हुनु पर्दछ। तर, यस्तो जोखिम मोल्न तयार नहुँदा यसको उत्पादन स्थानीय बजारमा सीमित हुन पुग्यो। त्यो भन्दापछि स्थापित निजी टपरी उद्योगले उन्नत प्रविधि उपयोग गरेर उत्पादकत्व र गुणस्तरमा सुधार गर्दै हाल विदेशसम्म व्यापार विस्तार गरेको जानकारी सुन्दा हामी कहाँ चुक्यौं भन्नेबारे मनन गर्न जरुरी छ।

उपरोक्त प्रतिनिधि उदाहरणले सा.वनमा उद्यम विकासमा चुनौती रहेको प्रष्ट संकेत गर्दछ। उत्पादन अर्थशास्त्र अनुसार उद्यम फस्टाउन उत्पादन लागत घटाउने र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्नुपर्ने अनिवार्य सर्तहरू रहन्छन्। उन्नत प्रविधियुक्त मेशिनरी औजारको उपयोगले दुवैलाई सम्बोधन गर्न सकिन्छ। यसले ठूलो परिमाणमा स्थिर लगानी (fixed cost) को माग गर्ने हुँदा पुँजीको व्यवस्थापन गर्न व्यावसायिक योजना तयार गर्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ। व्यावसायिक योजनामा बजार मागको विश्लेषण गरेर लगानीको जोखिम निर्धारण गरेको हुन्छ। समूहले संचालन गरेको उद्यममा यस्तो जोखिम कसले लिने? अनुदानबाट संचालन भएका कागज उद्योग, अल्लो कपडा उद्योग, टपरी उद्योग, स-मिलहरू निजी उद्यमसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसकी विस्थापित भएको घटनालाई स्वीकार गर्न किन हच्किने ?

सा.वन आफै उद्यम संचालन गर्न सफल नभए पनि उत्पादन गरेका कच्चा पदार्थले ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। ग्रामीण क्षेत्रमा संचालित निजी उद्योगलाई आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ आपूर्ति गरेर रोजगारी सिर्जनामा सा.वनको योगदान कदापि कम आकलन गर्न सकिँदैन। चितवनको निबुवाटारका पाँच वटा सा.वनले निजी र सा.वनमा उपलब्ध बाँसलाई कच्चा पदार्थको रूपमा उपयोग गर्न साझेदारी गरेका थिए। समुदायभित्र गैरकाष्ठ वन पैदावारमा आधारित निजी उद्यमलाई कच्चा पदार्थ आपूर्ति गरेर रोजगारीमा योगदान गरेका थिए। स्थानीय प्रशोधनले वन पैदावारको आपूर्तिलाई पारदर्शी बनाउन सहयोग गरेको थियो। सा.वनबाट उत्पादित कच्चा पदार्थ (जस्तै काठ) स्थानीय तहमा प्रशोधन हुन सके रोजगारीका साथै पारदर्शितामा सुधार गर्न सहयोग गर्दछ। वर्तमान अभ्यास हेर्दा समूहबाहिर काठ बिक्री प्रक्रिया कम पारदर्शी भएको र प्रशोधन गर्न ठेकेदारले काठ अन्यत्र लैजाने गरेकाले जनसमुदायले शंका गर्ने अवसर पाएको देखिन्छ।

आन्तरिक खपतबाट बचेको काठ मात्र समूहबाहिर बिक्री वितरण हुने हुँदा समितिले काठको मूल्य निर्धारण गर्दा दोहरो मापदण्ड अपनाएको पाइन्छ। आन्तरिक खपतका लागि स्वीकृत वन कार्ययोजनामा तोकेको मूल्यलाई उपभोक्ता मूल्य तोकी काठ बिक्री गरिन्छ। समूहबाहिर बिक्री गर्दा राजस्व दरमा नघट्ने गरी मूल्य कायम गरेको पाइन्छ। कतिपय सा. वनमा काठ कटान, मुछान र घाटगद्दी कार्य ठेकेदारबाट गराई निजहरूलाई नै तोकेको न्यूनतम मूल्यमा काठ लिलाम बिक्री गरेको देखिन्छ। काठ सङ्कलन र बिक्री वितरण सम्बन्धी निर्णयमा समितिका पदाधिकारीहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता हुने भएतापनि अपनाइने प्रकृत्यामा एकरूपता पाइँदैन। आम उपभोक्तालाई काठको बजार मूल्य र बिक्री प्रक्रियाबारे खासै चासो पनि हुँदैन। वन समितिका सबै पदाधिकारी पनि जानकार नहुने हुँदा यसमा केही टाठाबाठाको प्रभाव पर्ने जोखिम हुन्छ। गत पौष ४-५ मा बुढानिलकण्ठमा आयोजित राष्ट्रिय नीति सम्वादमा काठ व्यवसायी प्रतिनिधि माधवमणि हुमागाईले अनौपचारिक लागतका कारण काठ बजारमा महंगो भएको पुष्टि गर्दै यसलाई हटाउन सके करिब ४० प्रतिशतले बजार मूल्य कम हुने उनको दावीलाई कसरी सम्बोधन गर्ने ?

काठको सदुपयोगमा मूल्य शृङ्खलाको दुईमत छैन। तथापि, बजार पहुँच बाहिर रहेका वनबाट काठ उत्पादन आर्थिक रूपले लाभप्रद नहुन सक्दछ। एक अध्ययन अनुसार बजारमा आपूर्ति हुने काठको कुल परिमाणमध्ये समुदायमा गुणाङ्क (value chain coefficient) बढी हुने हुँदा उत्पादन वृद्धिले थप रोजगारीको अवसर सिर्जना गरेर अर्थतन्त्रमा सहयोग पुग्नेमा आधारित वनले करिब १७ प्रतिशतमात्र ओगटेको देखिन्छ (डाँगी, २०२४)। बजार पहुँच भएका वन समूहले काठ बिक्रीबाट राम्रो आमदानी लिने गरेकाले काठ बिक्री गर्ने र नगर्ने समूहबीच आमदानीको स्रोतमा ठूलो भिन्नता रहेको देखिन्छ। काठ कटान र ढुवानी कार्यमा निजी क्षेत्रको लगानी हुने भएतापनि यो पारदर्शी हुन सकेको छैन। फलस्वरूप, काठ कटान र बिक्री कार्यमा समूहका टाठाबाठा र लगानी गर्ने ठेकेदार बीचको अनौपचारिक सम्बन्धले चलखेलको जोखिम बढ्ने बारे विभिन्न समयमा गठित छानबिन समितिले पेश गरेको प्रतिवेदनले समेत पुष्टि गरेका छन्। तसर्थ, अनौपचारिक तरिकाले काठ उत्पादनमा निजी लगानी परिचालन गरेर अनावश्यक जोखिम मोल्नु भन्दा औपचारिक तरिकाले निजी लगानी परिचालन गर्न साझेदारी गर्नु उपयुक्त होइन र ?

निष्कर्ष

आधारभूत आवश्यकतामा मुलुकलाई आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्यले कार्यान्वयन गरेको राष्ट्रिय कार्यक्रमले सा. वनको अवधारणाको विकासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको थियो। वन क्षेत्रको गुरुयोजनाले खाना पकाउने इन्धनको रूपमा उपयोग गरिने दाउराको खपत कम गर्न प्रविधिमा समुदायको पहुँच बढाउने र प्राकृतिक वनको व्यवस्थापनमा सुधार गरी उत्पादन वृद्धि गर्न सा.वन कार्यक्रम कार्यान्वयन मार्गचित्र तयार गरेको थियो। गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्ने क्रममा मुलुकले उदार अर्थ नीति अपनायो। यसले उत्पादनको साधनमा सरकारको नियन्त्रण खुकुलो हुँदा निजी क्षेत्रको पहुँच बढ्यो। समान चाहना राख्ने समुदायको वन उपभोक्ता समूहहरू छरिएर रहेका स-साना टुके वनलाई सा.वनको रूपमा हस्तान्तरण गर्ने अवसर पाए। वन समूहहरू वन पैदावारको उत्पादन र बजार आपूर्ति शृङ्खलामा जोडिए।

सा.वनको उत्पादनलाई स्थानीय तहमा प्रशोधन गरेर रोजगारीको अवसर सृजना गर्ने उद्देश्यले सा.वनमा वनमा आधारित उद्यम विकासको परीक्षण अपेक्षाकृत सफल भएन। तर, वन समूहले उत्पादन गरेको कच्चा पदार्थ उपयोग गरेर ग्रामीण क्षेत्रमा संचालन गरेका निजी उद्यमले आयआर्जनको अवसर सिर्जना गर्न र स्रोतको सदुपयोगमा योगदान गर्ने अवसर पाए। उद्यम विकास र व्यापार गर्न चाहिने व्यावसायिक ज्ञान, सीप र क्षमताको अभावका कारण वन समूहले अपेक्षित सफलता हासिल गर्न नसकेको अनुभूति हुन्छ।

गैरकाष्ठ समूहमा पर्ने कच्चा पदार्थ उत्पादन-खर्चको ठूलो हिस्सा श्रमशक्तिले ओगट्ने हुँदा समूह आफैले उत्पादन गर्दा स्थानीय समुदायको आयआर्जनमा सहयोग पुग्छ। वन समूहमा रोजगारीको अवसर छैन र स्थानीय बजारमा गैरकाष्ठ प्रशोधित वस्तुको खपत हुने सुनिश्चित छ भने लक्षित समुदायमार्फत लघु उद्यम संचालन गर्न उपयुक्त हुन्छ। फुर्सदको श्रमशक्तिलाई अत्यधिक उपयोग गर्ने स्थानीय बजार लक्षित उद्यमीहरू जस्तै टपरी बनाउने, बाबियो डोरी बनाउने जस्ता उद्यमले गरिबीका रेखामुनि रहेका परिवारलाई केही राहत पुग्छ। यदि उत्पादन प्रक्रियाले उन्नत प्रविधिको माग गर्दछ, लक्षित उपभोक्ताको दायरा ठूलो छ र बजार प्रवर्धनमा गुणस्तर प्रमाणपत्र पूर्व सर्त छ भने वन समूहले उत्पादन गरेको कच्चा पदार्थको उपयोग गरेर निजी क्षेत्रले प्रशोधन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

काष्ठजन्य कच्चा पदार्थको उत्पादनमा उन्नत प्रविधि र औजारको उपयोगले श्रमशक्तिको उत्पादकत्वमा वृद्धि र उत्पादन लागत कम गर्न सकिन्छ। नवीन प्रविधि र औजार खरिदले उत्पादनमा स्थिर लागत (fixed cost) बढ्छ। उन्नत प्रविधिको उपयोगले श्रमशक्तिको उत्पादकत्वमा वृद्धि हुने हुँदा परिवर्तनशील लागत (variable cost) घट्छ। यदि गोलिया काठ उत्पादन योजना अनुसार निर्धारित लक्ष्य न्यून र अनिश्चित छ भने उन्नत प्रविधिको न्यूनतम उपयोग हुने सम्भावना बलियो हुन्छ। यस्ता उपकरण पूर्ण क्षमतामा उपयोग नभए लगानीको प्रतिफल सुनिश्चित गर्न सकिदैन। त्यसैले, छरिएर रहेका सा. वनको उत्पादन क्षमता सानो हुने हुँदा उन्नत प्रविधिमा लगानी गर्न वन समूहले जोखिम मोल्नु पर्ने हुन्छ। तर, उनीहरू अनिच्छुक देखिनु स्वभाविक मान्नुपर्दछ। त्यसैले, समूहबाहिर विक्री गर्ने काठको परिमाण ठूलो छैन भने वन समूहले निजी क्षेत्रसँग करार सम्झौता गरेर उत्पादन लागत घटाउनु उपयुक्त हुन्छ। निजी उद्यमीले नजिकका अन्य वन समूहमा समेत काम गर्ने हुँदा श्रमशक्तिको

उत्पादकत्व बढाउन उन्नत औजार र प्रविधिको उपयोग गरेर कम उत्पादन लागतमा काठ उत्पादन गर्न सक्षम हुने आकलन गर्न सकिन्छ। हालको अभ्यास हेर्दा सा.वनको गोलिया काठ उत्पादनमा अनौपचारिक तरिकाले निजी लगानी परिचालन हुँदै आएको देखिन्छ। तर, वन समितिले अपनाएको प्रक्रिया पारदर्शी नभएको जनगुनासो सुनिन्छ। यस्तो आलोचनाबाट मुक्त हुन निजी क्षेत्रलाई औपचारिक तरिकाबाट लगानी गर्ने वातावरण बनाइदिनु उपयुक्त हुन्छ।

अन्त्यमा, व्यापार व्यवसाय सम्बन्धी ज्ञान, सीप र लगानी गर्ने क्षमता निजी क्षेत्रसँग भएकाले उनीहरू उद्यमशीलता अब्बल छन्। वन समूहले न्यून लागतमा वनको व्यवस्थापन र संरक्षण गर्ने हुँदा उनीहरूको तुलनात्मक लाभ कच्चा पदार्थ उत्पादनमा सीमित गर्नु उपयुक्त हुन्छ। त्यसैले, तुलनात्मक लाभको हिसाबले कच्चा पदार्थ उत्पादनमा समूह परिचालन गर्ने र प्रशोधित वस्तुको बजारीकरणमा निजी क्षेत्रको लगानी प्रवर्धन गर्न सके उत्पादनको साधनको स्रोतको रूपमा सा.वनलाई वनजन्य उद्योगको कच्चा पदार्थको बजारसँग जोड्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ। अर्थशास्त्रीय मान्यता अनुसार अनुदानले स्रोतको उपयोगिता घटाउँछ। तथापि, वन क्षेत्रमा कल्याणकारी कार्यक्रम (welfare program) अन्तर्गत वन समूहमा आवद्ध लक्षित वर्गको आयआर्जनमा सहयोग गर्न अनुदान वितरण गर्नुपर्ने अवस्था आएमा उत्पादनको साधनमा होइन उत्पादित वस्तुमा अनुदानको अभ्यास गर्नु उपयुक्त हुन सक्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ

Dangi, R.B. 2012. Issues and Scope in the Forestry sector of Nepal: A Macro Perspective. Powerpoint presentation on behalf of MoFSC. (unpublished)

Dangi, R.B. 2024. Timber Production Potentials in Nepal: A Critical Review on Projected Estimates. Journal of Forest and Livelihood, 2024, Vol. 1, September, 2024 Pp 62-75

https://forestaction.org/wp-content/uploads/2024/10/4_Dangi.pdf;

Dangi, R. B. 2025a. Why is Nepal struggling to halt timber imports despite being rich in forest cover: A critical review from a theoretical lens? Banko Janakari, 35(1), 62-70. <https://doi.org/10.3126/banko.v35i1.63355>

Dangi R. B.2025b. सफल अभ्यासका बावजुद निरन्तर विवादमा परेको वन क्षेत्र। स्वर्ण स्मारिका २०८१। नेपाल वन प्राविधिक संघ, बबरमहल, काठमाण्डौ। पृष्ठ २२-२४५

DoC, 2025. Foreign Trade Statistics 2081-82. Department of Customs, Nepal, <https://customs.gov.np/content/10/statistics-a--and-2081-82>

FRTC, 2022. National Land Cover Monitoring System of Nepal. 2019-2000. Forest Research and Training Centre (FRTC). Babarmahal, Kathmandu, Nepal.

https://frtc.gov.np/noticefiles/GoN_National-land-cover-monitoring-system-for-Nepal-1718522489.pdf;

FRTC, 2024. National Land Cover Monitoring System of Nepal, 2020-2022. Forest Research and Training Centre (FRTC). Babarmahal, Kathmandu, Nepal.

https://frtc.gov.np/uploads/files/NLCMS_Report_Final.pdf;

Legislative Parliament, 2010. व्यवस्थापिका संसद २०६७. प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिको वन संरक्षण समस्या अध्ययन प्रतिवेदन, २०६७.

<https://hr.parliament.gov.np/uploads/attachments/1knkdhsv9nniq78q.pdf>

Mulmi, A.R. 2017. Why did the British not colonize Nepal? The Record, <https://www.recordnepal.com/why-did-the-british-not-colonize-nepal>;

Regmi, M. C. 1972. A study in Nepali Economic History 1768-1846; second reprint 1999, Adroit publishers, C-8/2, Yamuna Vihar, Delhi- 110053, India.

Shrestha, K.B. 1998. Community Forestry Evolution, Concept and Policy (Unpublished)

Whelpton, John, 2004. History of Nepal. Cambridge University Press.

<https://archive.org/details/historyofnepal00whel/page/n४/mode/१up>;

वनमा आधारित महिला उद्यम र स्रोत माथिको संघर्ष

कमल प्रसाद मण्डारी^१

पृष्ठभूमि

नेपालमा ग्रामीण महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट धेरै प्रयासहरू अगाडि बढाइएको समाचार हामी छापामा पढ्न पाउँछौं। ती कार्यक्रमहरूमध्ये वनमा आधारित उद्यम पनि एक हो। समुदायद्वारा वनको संरक्षण, सम्बर्धन र व्यवस्थापन पश्चात् नेपालको वन विकासमा उल्लेखनीय सफलता तथा वनले ढाकेको क्षेत्रमा बढोत्तरी भएको छ भने रोजगारीको खोजीमा युवाहरू स्वदेशका शहर र विदेशी भूमिमा जाने क्रम बढ्दै जाँदा खेतीयोग्य जमिन विस्तारै जंगलमा परिणत हुँदै गएपछि निजी वनको पनि वृद्धि भएको देखिन्छ। विगत १० वर्षको तुलनामा स्थानीय समुदायका धेरैजसो मानिसहरू शहरतिर वसाइँ सर्ने क्रम बढेपछि पशुपालन गर्ने, वनबाट दाउरा, घाँस, स्याउला सोत्तर लगायत वन स्रोत संकलन गर्ने, कृषि कर्म गर्नेहरूको संख्या ढ्वात्तै घटेको र वन जंगल बढेको पाइन्छ। वन (सामुदायिक, निजी, सरकारद्वारा व्यवस्थित, कबुलियती लगायत सबै प्रकारका वनहरूको स्रोतमा वृद्धि हुँदा) स्रोतमा आधारित (काष्ठ एवं गैरकाष्ठ वन पैदावार) उद्यम संचालनको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थमा समेत वृद्धि भएको विभिन्न अध्ययनले पुष्टि गरेका छन्। यसै सन्दर्भमा, विगत २ वर्ष ६ महिनादेखि सिन्धुपाल्चोकको बाढविसे नगरपालिका र त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका तथा नवलपरासी जिल्लाको देवचुली र गैडाकोट नगरपालिकामा के वन उद्यमबाट गरिव, विपन्न, दलित, एकल महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण हुन सक्छ? भन्ने मूल प्रश्नको आधारमा फरेष्टएक्सन, नेपाल लगायत ४ वटा संस्थाहरूको सहकार्यमा कार्यमूलक अनुसन्धान गरियो। स्थानीय सरोकारवालाहरूसँगको परामर्श तथा तत्कालीन समयमा संचालित वन उद्यमको अवलोकन तथा उद्यम गर्न तत्पर भएका महिलाहरूको चाहनाका आधारमा वनमा अवस्थित विद्यमान स्रोतहरूमध्ये महिलाहरूको सजिलै पहुँच पुग्ने वन स्रोतमध्ये नवलपरासीमा सालको पात, थाकल, अम्रिसो, वाँस, हर्रो, वर्रो, अमला, अदुवा, वेसार र सिन्धुपाल्चोमा सिसुनो, निगालो, अल्लो, कफी, लोक्ता, अर्गेली, लप्सी, अम्रिसोमा आधारित १८ वटा उद्यम संचालन गर्ने निर्णय भएको थियो। सोही अनुसार हाल ती उद्यमहरू नियमित संचालन भइरहेका छन्। सुरुमा २४० जना महिलाहरू उद्यममा आवद्ध थिए भने बसाइँसराइ, वैदेशिक रोजगार, दैनिक रूपमा आम्दानी हुन नसकेको कारणले गर्दा हाल १८६ जनाले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन्। उद्यमको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको

^१ फरेष्टएक्सन नेपाल, ईमेल: kamalars@gmail.com

संकलन, उद्यममा दैनिक रोजगारीको काममा थप करिब १५० जना महिलाहरू उद्यमसँग जोडिएका छन् । उद्यमबाट उत्पादित वस्तुलाई स्थानीय बजारको साथै काठमाण्डौ, नारायणगढ, वनेपामा बिक्री गरेको अवस्था छ । यसरी महिलाहरूले वनमा आधारित उद्यम संचालन गरिरहँदा आवश्यक पर्ने स्रोत संकलन गर्न सुरुमा केही सहजता देखिएपनि जब उद्योगबाट नगद आर्जन हुन थाल्यो त्यसपछि स्थानीय तथा बाह्य संस्था तथा व्यापारी र व्यक्तिहरूको दृष्टिकोणमा परिवर्तन भयो । जसले गर्दा उद्योगको लागि सहज रूपमा पाउँदै गरेको स्रोत संकलनमा बाधा व्यवधानहरू देखिन थाले । उद्यम संचालनमा नियमित स्रोतको अभाव हुने देखिएकोले महिला उद्यमीहरूले आवश्यक स्रोत संकलनको लागि के कस्ता बाधा व्यवधानहरूको सामना गर्नु परेको छ भन्ने संघर्षका घटनाहरूलाई यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ । १२ प्रजातिका १८ वटा उद्यममध्ये यहाँ जम्मा ४ वटा (सालको पात, लप्सी, अम्रिसो, लोक्ता तथा अर्गेली) लाई छनौट गरी घटनाहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

१. लप्सी प्रशोधन महिला उद्यमी समूह

सिन्धुपाल्चोक जिल्ला त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका वार्ड नं. ३, धुस्कृन डाँडा गाउँका १३ जना (जनजाति १, ब्राहमण क्षेत्री १२) विपन्न, एकल महिलाहरूले गाउँमा प्रशस्त लप्सीका दाना फलेको देखेर वि.सं. २०७९ सालको मंसिर महिनाबाट लप्सीमा आधारित उद्यमको सुरुवात गरेका छन् । आश्विनदेखि मंसिरसम्म लप्सीका दाना संकलन गरेर यसबाट लेदो निकालेर सिधै बजारमा बिक्री गर्ने तथा अचार, क्याण्डी, बोक्राको धुलो प्याकिड गरी बिक्री गर्दै आएका छन् । लप्सी प्रशोधन महिला उद्यमी समूहकी कोषाध्यक्ष सावित्री नेपाल भन्नुहुन्छ “आफ्नै गाउँघर वरपर रहेका लप्सीका दाना सजिलैसँग पाइन्छ, भन्ने सोचेर यो व्यवसाय सुरु गरेका थियौं तर अहिले लप्सीका हाँगाहरू फलेर नुहिएका छन्, त्यो टिपेर अचार, क्याण्डी बनाउन पाइन्न किनभने बाहिरका खरिद कर्ताहरूले काँचैमा रुखबाटै वैना दिने गर्दछन् । १३ जना महिलाहरूको आफ्नो जग्गामा भएका जम्मा १०, १५ वटा बुटामा जति हुन्छ, त्यतिबाट उद्यम सञ्चालन गरका छौं । ती लप्सीपनि फूल फुल्नासाथ, काँचैमा बाँदरले सखाप पार्छ । बाँदरबाट जोगाउन धेरै गाह्रो भएको छ । बाँदरबाट जोगाएको लप्सी पनि खरिद गर्ने समयमा महिला उद्यमीसँग लप्सी खरिद गर्ने रकम हुँदैन । समूहले तोकेको मूल्यभन्दा बढाएर बाहिरको मान्छे आएर लैजान्छ भन्नुहुन्छ समूहकी सचिव कमली बस्नेत । महिलाहरूले उद्यम संचालन नगर्दा प्रति के.जी १५ रुपैयाँमा लप्सी पाइन्थ्यो जब गाउँमा महिलाहरूले उद्यम सुरु गरे, त्यसपछि काँचो लप्सीको मूल्य नै प्रति के.जी. २५ रुपैयाँ पर्न थालेको छ । निश्चित समयमा संकलन गर्नुपर्ने हुँदा त्यही समयमा घरायसी तथा खेतीको कामको चटारो जस्तै: धान थन्क्याउने, कोदो टिप्नु पर्ने, चाडपर्व आउने हुँदा लप्सी संकलन गर्न महिलाहरूलाई समय निकाल्न गाह्रो हुने गरेको छ । अनेक समस्याहरूलाई पार लगाउँदै लप्सी खरिद गरेर ल्याइन्छ, भण्डारण गर्ने ठाउँको अभावले गर्दा वि.सं. २०८० आश्विनमा परेको ७ दिने भरीले १५० के.जी. लप्सी कुहिएर गयो भन्नुहुन्छ समूहकी सदस्य स्वस्थानी बस्नेत । गाउँका अधिकांश युवाहरू शहरतिर छन् भने कतिपय वैदेशिक रोजगारमा गएका छन् । महिलाहरू लप्सीको रुखमा चढ्न सक्दैनन् । रुखमा भएका लप्सीका दाना टिप्न नसक्दा महिलाहरूले तोकेको

मूल्यभन्दा बढी दिएर गाउँकै केही पुरूषले घरघरमा गएर लप्सी खरिद गरेर बिक्री गरेका धेरै उदाहरणहरू छन् । गाउँमा प्रायः प्रति घरमा १ देखि ५ वटासम्म लप्सीका बोटहरू छन् तर प्रत्येक साल एउटै दरमा दाना लाग्दैनन् । राम्रो फल्दा एउटा रूखमा २०० के.जी.सम्म लप्सी हुन्छ । यही अनुमानले उद्योग गर्ने रहर जागेको थियो तर सोचेजस्तो नहुने रहेछ भन्नुहुन्छ समूहकी अध्यक्ष रेखा भण्डारी । परियोजनाले सहयोग गरेको प्रशोधन मेशिनको क्षमता दैनिक ८० के.जी. लप्सीको लेदो बनाउन सक्नेछ । यसैगरी काम गर्ने उद्यमीहरू सबैजना सक्रिय छन् तर कच्चा पदार्थ नभएर वर्षको ३० दिन मात्र उद्योग संचालन गर्न सीमित हुनुपरेको गुनासो गर्नुहुन्छ समूहकी सदस्य जमुना नेपाल । त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका वडा नं. ३ र ४ मा जम्मा २०० वटा लप्सीका बोटहरू रहेका छन् । प्रतिबोटमा कम्तीमा पनि १७५ के.जी उत्पादन हुँदा जम्मा ३५,००० के.जी. एक वर्षमा उत्पादन हुन्छ । वि.सं. २०७९ सालमा समूहले जम्मा ३५० के.जी खरिद गरेको थियो भने वि.सं. २०८० सालमा ३०५० के.जी खरिद गरी विभिन्न सामान बनाएर बिक्री गरेको थियो । यसरी हेर्दा २ वटा वडाबाट २०७९ सालमा ३४,६५० के.जी. र २०८० सालमा ३९,९५० के.जी. लप्सी गाउँबाट बाहिर बिक्री भएको छ । अधिकांश लप्सी काभ्रेको साँगा र काठमाण्डौका व्यापारीले श्रावण महिनामा वैना दिएर बोटबाटै खरिद गरेका हुन्छन् भन्नुहुन्छ, त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिकाकी पूर्व उपाध्यक्ष दुर्गा नेपाल । २ वटा वडामा उत्पादन हुने सबै लप्सी रोक्न सक्ने हो भने एक वर्षसम्मलाई महिला उद्यमी समूहका १३ जनाले पूरै समय रोजगारी पाउने थिए । कच्चा पदार्थ गाउँमा हुँदाहुँदै पनि महिलाहरूको पहुँचभन्दा बाहिर हुँदा महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरणमा बाधा पुगेको देखिन्छ ।

२) कुचो उत्पादन महिला उद्यमी समूह

परियोजनाको सहयोगमा संचालित वनमा आधारित उद्यम मध्येको अम्रिसोको कुचो बनाउने उद्यम ३ वटा महिला उद्यमी समूहले संचालन गर्दै आएका छन् । नवलपरासीको देवचुली नगरपालिका-८ का ११ जना, बाह्रविसे नगरपालिका- ८ मानेशवाँराका १२ जना र त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका-२ लाटुका ११ जनागरी जम्मा ३४ जना उद्यमी महिलाहरूले यो व्यवसाय संचालन गर्दै आएका छन् । निजी तथा सामुदायिक वनमा प्रशस्त अम्रिसो देखेर व्यवसाय संचालन गरेका यी महिला उद्यमीहरूलाई उद्यम संचालन गरेपछि जब कच्चा पदार्थको खोजीमा निस्किए, अनिमात्र थाहा भयो स्रोत माथिको राजनीति । उद्यमीमध्ये एक नवलपरासी देवचुली ८ की हरिमाया लामा भन्नु हुन्छ, कुचो बनाउने तालिम सुरु गरियो अनि अम्रिसो खरिद गर्न जाँदा सबै भारतीय मूलका व्यापारीहरूले बिक्री गर्न राखेका रहेछन् । गाउँमा प्रति के.जी. रु. ८० रुपैयाँ पर्ने अम्रिसो व्यापारीले रु. १५० भन्दा १ रुपैयाँ घटेन । कार्तिकदेखि माघसम्म संकलन गर्ने अम्रिसोलाई घरघरमा गएर भदौ महिनामा वैना दिएर खरिद गरेको हुँदो रहेछ । कच्चा पदार्थ सोभै भारत लगेर त्यहीं कुचो बनाई नेपालमा आउने गर्दछ । सबै कच्चा पदार्थ व्यापारीको हातमा हुन्छ । सिन्धुपाल्चोक होस् या नवलपरासी, प्रति घरघरीले १० देखि ४०० के.जी.सम्म अम्रिसोको फूल उत्पादन गर्दछन्, तर त्यो सबै बाहिरका व्यापारीले पहिले

नै बैना गरेका हुन्छन् जसको मूल्य व्यापारीको नियन्त्रणमा हुन्छ र हामी उद्यमीले सोही मूल्यमा खरिद गर्दा घाटा हुन्छ। कच्चा पदार्थ नै महगो पर्ने तथा बजारमा कुचोको मूल्य सस्तो हुँदा उद्यमी महिलाहरू निराशामा छन्। दिनभरीमा ८ देखि १० वटा कुचो बुन्न सकिन्छ। अग्निसो, कुचो बुन्ने चोया खरिद गर्दाको रकम कटाएर प्रति कुचो रु. ६० मा बिक्री गर्दा दिनको २५० सम्म रोजगारी बस्छ, उता खेतीपातीको काममा जाँदा खाजा खाएर ४०० देखि ५०० पाइन्छ। उद्यमी बनेको त घाटा भयो भन्नुहुन्छ बाह्रबिसे-८ की महिला उद्यमी रविना वि.क.। जसरी पनि उद्यमीहरू घाटामा जाने गरेको बताउनु हुन्छ बाह्रबिसे ८ की सुष्मा गिरी। सामुदायिक वनका खाली ठाउँमा कबुलित गरी समूह समूहले अग्निसो लगाएको र प्रति समूह २०० के.जी. सम्म उत्पादन गर्दछन्। सोही अग्निसो बजारको मूल्यमा खरिद गरी कुचो बनाउने गरिएको बताउनु हुन्छ त्रिपुरासुन्दरी-२ लाटुकी सीता दाहाल। उहाँका अनुसार कार्तिकदेखि माघसम्म संकलन गरिने अग्निसो खरिद गर्न समूहसँग रकमको अभाव हुने गर्दछ भने समूहले जम्मा गरेको थोरै रकमबाट खरिद गरेको अग्निसोको पनि भण्डारण गर्ने ठाउँको अभाव छ। काँचो अग्निसो खरिद गर्‍यो विस्तारै सुक्दै जान्छ, त्यसबाट अर्को घाटा सहनु पर्छ। त्रिपुरासुन्दरी-२, लाटुकी महिला उद्यमी शारदा सापकोटाका अनुसार गाउँका व्यापारीले अग्निसोको मूल्य वढी तिरेर खरिद गर्ने हुँदा उद्यमी महिलालाई धेरै मार परेको छ, साथै कच्चा पदार्थ पाउन नै मुस्किल छ। स्थानीय एक व्यापारीका अनुसार, त्रिपुरासुन्दरी-२, लाटुका १५० घरधुरीले वार्षिक ५,००० के.जी. सम्म अग्निसो उत्पादन गर्दछन् तर त्यो सबै काठमाण्डौ पुगेर कुचो बन्दछ। अग्निसोको मूल्य एकनास हुँदैन कहिले प्रति के.जी. रु. ५० त कहिले रु. १५० सम्म पुग्दछ। एक के.जी. अग्निसोबाट ३ वटासम्म कुचो बनाउन सकिन्छ। बजारमा एउटा कुचो रु. ५० देखि ७० सम्म पर्दछ। कुचो बनाउने डोरी, चोयाको मूल्य जोड्दा नाफा ज्यादै कम हुन्छ। अर्कोतिर बनाएजति कुचो सजिलै बिक्री हुँदैन। नवलपरासीको देवचुली नगरपालिकाको मुण्डेमा अग्निसो संकलन गर्ने २ वटा पसल छन्, जहाँ वार्षिक ९,००० के.जी. सम्म अग्निसो संकलन हुन्छ। जुन व्यापारीले पहिले नै घरघरमा गएर बैना दिएका हुन्छन्। महिला उद्यमी समूहले यो कच्चा पदार्थ खरिद गर्ने पुहँच नै पुग्दैन। उनीहरूले नमुना र घुमौरी सामुदायिक वनमा उत्पादन हुने अन्दाजी १,५०० के.जी. अग्निसो बजार मूल्य अनुसार खरिद गरेर कुचो बनाउने गरेका छन्। देवचुली-८ नवलपरासीका उद्यमी महिलाहरूले वि.सं. २०८० सालको फाल्गुणमा बनाएका १३०० कुचो अहिलेसम्म जम्मा २०० गोटा बिक्री भए, बाँकी सबै बन्धन खुस्किएर पुनः बुन्नु पर्ने अवस्थामा पुगेको छ भन्नुहुन्छ समूहकी सचिव रिल कुमारी तामाङ। भनेको समयमा कुचो बिक्री हुँदैन। धेरै समयसम्म तयारी कुचो राख्नु पर्दा रकम चलाउन नपाइने भएकोले उद्यमी महिलाहरूमा निराशा छाएको छ, भन्नुहुन्छ देवचुली-८ की विनु गुरूड।

३. नेपाली हातेकागज महिला उद्यमी समूह

सिन्धुपाल्चोक जिल्ला त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका-३, धुस्कुन फापरचौरमा यहाँका विपन्न, आदिवासी, एकल महिलाहरूले वि.सं. २०७९ साल आश्विन महिनाबाट लोक्ता र अर्गेलीबाट नेपाली हाते कागज

बनाउने उद्यम संचालन गर्दैआएका छन् । घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय चौतारामा दर्ता भएको यो उद्यममा १२ जना महिलाहरूको सेयर रहेको छ । नजिकैको बाह्रविसे बजारमा कागज उद्योगबाट प्रशस्त आम्रदानी भएको तथा ८, १० जनाले रोजगारी पाएको देखेर उत्साहित महिलाहरूले कच्चा पदार्थको संकलनमा के कस्ता बाधा व्यवधानहरू छन् भन्ने कुराको आकलन नगरी नेपाली हाते कागज उद्योगको सुरुवात गरेका थिए । महिला उद्यमीहरूले संचालन गर्दै आएको हातेकागज उद्योगबाट कच्चा पदार्थ उत्पादन हुने नजिकको गाउँ भनेको त्रिपुरासुन्दरी-३, को खाजेलुङ र वडा नं.-४ का पोखरे, जलजले हुन् । सो ठाउँ र उद्योगको दुरी भनेको करिब १५ कि.मी. छ । खाजेलुङका दावा शेर्पाका अनुसार यी ३ वटा गाउँमा १५० घरधुरीको बसोबास रहेको छ । यहाँ प्रति घरधुरीले आफ्नो निजी जग्गामा वर्षैपिच्छे, कम्तीमा ७५ के.जी अर्गेली लोक्ता निजी जमिनबाट संकलन गर्दछन् । सबैको जोड्दा वर्षमा ११,२५० के.जी. अर्गेली लोक्ता उत्पादन हुन्छ । यसैगरी, सामुदायिक वनमा पनि यो भन्दा कम हुँदैन । यी गाउँबाट कच्चा पदार्थ उद्योगसम्म ल्याउन, प्रशोधन गरी कागज बनाएर बजारमा बिक्री गर्दासम्मको संघर्षबारे समूहकी अध्यक्ष सावित्री खत्री, सचिव विनिता थामी र अन्य सदस्यहरूको भनाइ यस प्रकार छ :

लोक्ता र अर्गेलीको संकलन गर्ने समय जेठदेखि आश्विन महिनासम्म हो । उद्योगबाट कच्चा पदार्थ धेरै टाढा भएकोले खरिद गर्न र ढुवानी गर्न धेरै झन्झट छ । समयमा खरिद गरिएन भने उक्त कच्चा पदार्थ बाह्रविसेका व्यापारीहरूले उठाउँदछन् । वि.सं. २०७९ सालमा महिला उद्यमीहरूले अर्गेली र लोक्ता गरेर ११०० के.जी. खरिद गरेका थिए । अर्गेली र लोक्ता संकलन गर्ने समयमा खेतीपातीको काम बढी हुन्छ, वर्षाको कारणले पहाडको कच्चीबाटो ठाउँ ठाउँमा पहिरोले अवरोध गर्ने, जुकालाग्ने जस्ता प्राकृतिक जटिलता छँदैछन् त्योभन्दा पनि कानुनी अल्फनहरू छन् । विशेषगरी सबै सामुदायिक वनहरूको कार्ययोजना नवीकरण नभएकाले निजी वनबाट लोक्ता र अर्गेली संकलन गरिन्छ । सामुदायिक तथा निजी दुवै वनबाट संकलन गर्नुपूर्व वार्डबाट सिफारिस लिएर सब-डिभिजन वन कार्यालयबाट कटान आदेश लिनुपर्दछ । उक्त आदेश पश्चात् लोक्ता र अर्गेली कटान गरिन्छ । कटान गरेपछि संकलन गरिएको जग्गाको लालपुर्जा, कर तिरेको रसिद, जग्गाको नक्सासहित वार्डबाट निकासी गर्ने सिफारिस बनाई प्रति के.जी. डिभिजन वन कार्यालयलाई रु.१३, सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिलाई रु.५, वार्ड कार्यालयलाई रु.७, गरी जम्मा रु.२७ राजस्व बुझाउनु पर्छ । यसपछि डिभिजन वन कार्यालयमा छोडपुर्जी लिन २,४ पटक धाउनु पर्छ । एक पटक चौतारा गएर आउँदा एक जनाको १,५०० जति खर्च हुन्छ । छोडपुर्जी ल्याएपछि मात्र ढुवानी गर्नुपर्दछ । उता खरिद गर्दा प्रति के.जी. लोक्ताको रु.१५०। र अर्गेलीको रु. १२४। पर्दछ । यसैगरी ढुवानी गाडी अनुसार फरकफरक पर्दछ, तथापि प्रति के.जी.मा रु. ४०। सम्म पर्न आउँछ । यो सबै जोड्दा उद्योगसम्म आइपुग्दा कच्चा अर्गेली प्रति के.जी. १९१। र लोक्ता २१७ रुपैयाँ पर्दछ । बाटो साँगुरो र कच्ची भएकोले ठूलो गाडीबाट ढुवानी गर्न मिल्दैन । कच्चा पदार्थ संकलन गर्न जाँदा २ जना पुरुष र १ जना महिलाको खाना खाजा जुटाउनु पर्छ । यसपछि पकाउने दाउराको कथा पनि कम झन्झटिलो

छैन । सामुदायिक वनसँग पुर्जा बनाएर ल्यायो । कुन भिरको टुप्पोमा रुख दिन्छन् । दाउरा काटेर हुवानी गर्न उस्तै गाह्रो छ । गाउँमा पुरुष ज्यादै कम छन्, भएकाले पनि महँगो ज्याला लिन्छन् । अर्गेली, लोक्ता भएरमात्र पुग्दैन, यसको लागि कास्टिक सोडा, नुरी, ब्लिचिङ पाउडर आवश्यक पर्दछ । यी सामान काठमाण्डौको निश्चित पसलमामात्र पाइन्छ । यस्तै कागज बनाउने फ्रेमको तयारी त्यति सजिलो छैन । आवश्यक पानीको जोहो गर्न पनि गाह्रो छ । हिँउदमा पानी सुक्छ, वर्षामा पानीको अभाव हुँदैन, तर भरि परेर कागज सुकाउन पाइन्न । २५ के.जी. अर्गेली र १० के.जी. लोक्ताको १ बान हुन्छ, यो पकाउने काममा धेरै बल चाहिन्छ । महिलाहरूले पकाउन सक्दैनन्, त्यहाँ पनि दरिलो पुरुषको आवश्यकता पर्दछ । अर्गेली र लोक्ता पकाएर मेसिनमा प्रशोधन गरिएको लेदो तयार पारेपछि कागज बनाउने ज्यामी पाउन धेरै मुस्किल छ । दैनिक ज्यालामा जाँदा खेतीको काममा खाजा खाएर प्रति दिन महिलाले रु. ५०० सम्म पाउँछन् । उद्योगमा प्रति ताउको रु. २ दिने गरेको छ । दिनभरीमा एक जनाले २०० देखि ३०० ताउ बनाउन सक्छन् तर कागज बिक्री भएपछि मात्र ज्याला पाउने हुँदा मानिसहरू उद्योगमा काम गर्न मन गर्दैनन् । उद्यमी महिलाहरू पनि दैनिक नगद हात नपरेपछि उद्योगप्रति कम चासो दिने गरेका छन् । केमिकलको रकम, पानी, दाउरा, बिजुली सबै जोड्दा लागत उठ्न गाह्रो छ । अर्कोतिर, कागज बनाउँदा हातखुट्टा चिलाउने, फोका उठ्ने, कहिलेकाँही त पाक्नेसम्म हुन्छ, यसले गर्दा कागजको काम गर्न धेरैले मन पराउँदैनन् । यसरी कच्चा पदार्थको संकलनमा झल्कटिलो र नियमित कामगर्ने मान्छेको अभावले गर्दा उद्योग नै नगर्ने हो कि भन्ने सोच महिला उद्यमीहरूमा आएको छ ।

४. सालको पातको दुना टपरी

परियोजनाको सहजीकरणमा नवलपरासी जिल्लाको देवचुली नगरपालिका-४ भाँके स्थित अमरज्योती सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहबाट ७ जना, गैँडाकोट नगरपालिका-१४ को शंखदेवी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, भागरका ८ जना र गैँडाकोट नगरपालिका-३, ढोडेनी स्थित देउराली सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका ११ जना गरी जम्मा २६ जना महिला उद्यमीहरूले सालको पातबाट ३ वटा दुनाटपरी उद्योग वि.सं. २०७९ भाद्र महिनाबाट संचालन गरिरहेका छन् । सुरूमा सालको पातबाट कसरी उद्यम चल्छ होला ? वरू सिलाइ कटाइको तालिम लिन पाए हुने थियो भन्ने लागेको थियो, गैँडाकोट-१४ भागरकी जुना कुँवर मगरलाई । गाउँमा हुने भोज भतेरमा विस्तारै दुना टपरीको सट्टा प्लाष्टिकका थाल कचौराको प्रयोग गरेको पनि ५, ७ वर्ष हुन थालेको थियो । समूहमा छलफल गर्दा वन स्रोतमा आधारित उद्योगमा मात्र परियोजनाले सहयोग गर्छ भन्ने कुरा थाहा पाएपछि सजिलै वनमा पाइने स्रोत सालको पात नै छ भन्ने लाग्यो र यसैलाई छनौट गरेको हो भन्नु हुन्छ देवचुली-४ नवलपरासीकी तिलिसरा नेपाली । परियोजनाले दुनाटपरी बनाउने मेसिन दिएपछि सुरूमा तालिम लिँदा सामुदायिक वनमा बाखा बस्तुलाई घाँस काट्दै २, ३ मुठा सालका पात टिपेर ल्याइयो । उक्त पातबाट लाफा बनाएर २ दिन घाममा सुकाई परियोजनाले ल्याइदिएको मेसिनबाट टपरी दुना बना(

उँदा तालिमको समयमा उद्यम गर्ने थप हौसला बढ्यो भन्नुहुन्छ, गैडाकोट ३ ढोडेनीकी मिनु परियार । भट्ट हेर्दा सालको वनमा जताततै पात देखिन्छन् । जति पनि टिपेर लाफा बनाउन पाइन्छ, भन्ने सबै उद्यमी महिलाहरूलाई लागेको थियो, तर एक दिन कावासोतीको एउटा सामुदायिक वनमा एक ट्रक सालका पात वन कर्मचारीले समाए भन्ने समाचार सुनेपछि, सामुदायिक वनहरूमा जताततै पात टिप्न नपाउने नियम बन्यो । निश्चित समयमा (आश्विन देखि फल्गुणसम्म) र तोकिएको ठाउँमा मात्र सालका पात टिप्ने नियम बनेपछि, सामुदायिक वनबाट वार्षिक कति सालका पात टिप्न पाउने बारेमा इन्भेन्ट्री गरेर कार्ययोजनामा समावेश गर्ने र समूहको साधारण सभाबाट पास गराई डिभिजन वन प्रमुखबाट स्वीकृत गरेर मात्र सालका पात टिप्ने नियम बनायो भन्नुहुन्छ, गैडाकोट-१४, शंखदेवी दुना टपरी उत्पादन महिला उद्यमी समूहकी अध्यक्ष राममाया ढेंगा मगर । तीन वटै सामुदायिक वनमा वार्षिक कति सालको पात टिप्न मिल्छ भन्नेबारेमा परियोजना र डिभिजन वन कार्यालयको प्राविधिक सहयोगमा इन्भेन्ट्री गरियो र यसकै आधारमा हाल सालका पात संकलन गर्दै लाफा बनाई तीन वटा दुनाटपरी उद्योग संचालन भैरहेका छन् ।

तालिका: वार्षिक संकलन गर्न सकिने सालको पातको विवरण

सामुदायिक वनको नाम	इन्भेन्ट्री गरिएको क्षेत्रफल	सालको पातको वार्षिक संकलन (के.जी.)	दुना टपरी उत्पादन
देउराली सामुदायिक वन, गैडाकोट ३, ढोडेनी	९२.९४ हे.	८९,७५० के.जी.	१,८१,२५० वटा
अमरज्योती सामुदायिक वन, देवचुली ४, भाँके	३४९.७२ हे.	६०,२४३.०२ के.जी.	१,२१,६४७ वटा
शंखदेवी सामुदायिक वन, गैडाकोट १४, भागर	२९१.८२ हे.	५७,०१७.५ के.जी.	१,१५,१३४ वटा

स्रोत: WEE-FS, 2024

सालको सानो बुटाको पात टिप्दा बिरुवा बढ्दैन भन्ने कुरा छ । ठूलो रूखको पात टिप्न रूखमा चढ्न सकिन्न । मझौला रूखमा पनि हातले पुगिदैन त्यो पनि सधैं टिप्न पाइन्छ । घरको काम भ्याएर दिनमा ४,५ मुठासम्म पात टिप्न सकिन्छ । एउटा टपरीको लाफा बनाउन ८ देखि १२ वटासम्म पात चाहिन्छ भने दुनाको लागि ४ वटा । कलिलो पातबाट हुँदैन, छिप्पिएका टिप्नुपर्छ । त्यो पनि सजिलो ठाउँमा पाइँदैन भन्नु हुन्छ, गैडाकोट-३ स्थित सकृय दुना टपरी उत्पादन महिला समूहकी कोषाध्यक्ष पुष्पा रानामगर । वहाँका अनुसार, एउटा टपरीको मूल्य १ रुपैयाँ ७० पैसा र दुनाको ७० पैसा पर्छ । पूरै समय काम गर्ने हो भने एक दिनमा एकजनाले ४०० देखि ६०० वटासम्म लाफा बनाउन सक्छ । ६०० लाफा बनाउने पात टिप्न २ दिन लाग्छ । दुई दिनसम्म लाफालाई घाममा सुकाउनु पर्दछ । सामुदायिक वनले तोकिएको ठाउँमा मात्र पात टिप्न पाइन्छ । धेरै लाफा बनाएर

तथा खरिद गरेर पनि भण्डारण गर्ने ठाउँको अभाव छ । लाफा सजिलै पाउने भए एक दिनमा मेसिनले कम्तीमा १,५०० दुनाटपरी बन्छ तर लाफा पाउन र खरिद गरेको लाफालाई भण्डारण गर्ने ठाउँ छैन । माथिको तथ्याङ्क अनुसार वर्षमा १२१ दिन देउराली, ८१ दिन अमरज्योती र ८३ दिन शंखदेवी सामुदायिक वनको पातले उद्योग संचालन गर्न सकिन्छ भने बाँकी दिनको लागि अन्यत्रबाट लाफा खरिद गर्नुपर्ने देखिन्छ । बनाएका दुना टपरी समयमा बिक्री भएनन् भने वर्षामा हुसीलाग्ने तथा खडेरीमा सुकेर भुरूमभुरूम हुन्छन् । हाल बजारमा दुनाको मूल्य रु. २ र टपरीको रु. ५ मा बिक्री हुने गरेको छ । मेसिनमा काम गर्नेलाई प्रति टपरी ५० पैसा र दुनाको २० पैसा ज्याला तोकिएको छ । तर लाफाको अभावले गर्दा कहिलेकाँही पूरै दिन काम गर्न पुग्दैन भन्नु हुन्छ गैडाकोट ३ की उद्यमी रामकुमारी मगर ।

निष्कर्ष

भट्ट हेर्दा वन उद्यमबाट बनेका सामाग्रीहरू सुन्दर लाग्छन् तर ती सामान बनाउन उद्यमीहरूको परिश्रम र स्रोत संकलनमा भोगेका कठिनाइको बारेमा कसैले सोचेको हुँदैनन् । यसको बारेमा जो कसैले सामान्य तथा हल्का रूपमा बुझेको पाइन्छ । कुनै एउटा सामान वनबाट स्रोत खोजेर, त्यसको प्रशोधन गरेर बजारसम्म ल्याउँदाको प्रकृयागत भन्भटहरूलाई कम आकलन गर्न नहुने देखिन्छ । त्यसमा पनि महिला उद्यमीहरूले पारिवारिक कामलाई भ्याएर सानो दुधेबच्चालाई पिठ्युँमा बोकेर वनमा कुनै जंगली जनावर, हुरी वतास, भरी, बाढीपहिरो, डढेलो, सरकारी नीतिगत भ्रमेलाको सामना गर्दै आफ्नो जीविकोपार्जनलाई केही हदसम्म सहज बनाउन वन उद्यम संचालन गरेका छन् । उनीहरूले गरेको संघर्षलाई हेर्दा एउटा युद्ध लडेभन्दा कम आकलन गर्न सकिँदैन । ती उद्यमी महिलाहरूले पलपलमा भोगेका कठिनाइलाई हेर्दा उनीहरूले उत्पादन गरेका सामानलाई जति मूल्य तिरेपनि पूरा नहुने देखिन्छ ।

सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा वन सम्बर्धनको आवश्यकता

डा. नागेन्द्र प्रसाद यादव^१

१. पृष्ठभूमि

देशको महत्त्वपूर्ण प्राकृतिक सम्पदाको रूपमा रहेको वन राणाकालभन्दा अगाडिदेखि नै संरक्षित र घना वनको रूपमा रहको थियो। सो समयमा “हरियो वन नेपालको धन” भन्ने उक्ति प्रचलनमा थियो। विगतका ऐतिहासिक घटनाक्रमलाई केलाएर हेर्दा राणाकालभन्दा अघिको शासन व्यवस्थादेखि नै सरकारले काठ कटानी गरी आयआर्जन गर्ने र वनलाई कृषि क्षेत्रमा परिवर्तन गरी मालपोत उठाई राजस्व बढाउनमा प्रयोग गर्दै आएको देखिन्छ। त्यतिबेला जनसंख्या कम र वनक्षेत्र बढी भएकोले वन अतिक्रमण बाहेक वन स्रोत दोहनमा खासै चाप थिएन जसले गर्दा संरक्षण गरेपछि वन भैहाल्छ भन्ने भावनाले वन व्यवस्थापन कार्य ओझेलमा परेको थियो।

भारतीय वन सेवाका वन विशेषज्ञहरूको सहयोगमा वि.सं. २००८ सालमा वन विभागको स्थापना भयो। सुरुमा २ सर्कल, ११ वन डिभिजन र ४४ रेञ्ज कार्यालयबाट सुरु भएको वनको संगठन ७ दशकको अवधिमा धेरै पटक पदहरूको नाम र संगठनात्मक परिवर्तन हुँदै आएको छ।

नेपालमा वन विकास तथा व्यवस्थापनको हिसाबले वि.सं. २०३३ सालको राष्ट्रिय वन योजनाको मर्म अनुसार वन ऐन, २०१८ लाई २०३४ सालमा संशोधन गरी २०३५ सालमा पंचायती वन र पंचायत संरक्षित वन नियमावलीहरू लागू गरिए। विभिन्न दातृ निकायको सहयोगमा जनसहभागितामा आधारित सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको सुरुवात भयो। यो कार्यक्रममा विशेष गरी नाङ्गो डाँडामा वृक्षारोपण गर्ने तथा भएको वनको संरक्षण गरेर हरियाली कायम गर्ने कार्यहरूले प्राथमिकता पाए।

वि.सं. २०४४ सालमा पंचायती वन तथा पंचायत संरक्षित वन नियमावली संशोधन भएपछि सामुदायिक वनमा उपभोक्ताको अवधारणा सुरु भयो। उक्त संशोधनमा पंचायती र पंचायत संरक्षित वन सम्बन्धी आयोजना उपभोक्ता समिति मार्फत संचालन गर्ने उल्लेख गरिएको थियो। वन विकास गुरुयोजना, २०४६, वन ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५१ लागू भएपछि विभिन्न दातृ निकायको प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोगमा विभिन्न वन विकास कार्यक्रमहरू संचालन भए। वनको विकास र संरक्षणमा बढी जोड दिइयो तर चाहे अनुसार व्यवस्थापन हुन सकेन। वन नियमावली अनुसार स्थानीय समूहलाई वन हस्तान्तरण गर्दा तराईमा वनबाट टाढा रहेका तर परम्परागत उपभोक्ताहरू वनको उपभोग गर्नबाट वञ्चित भए।

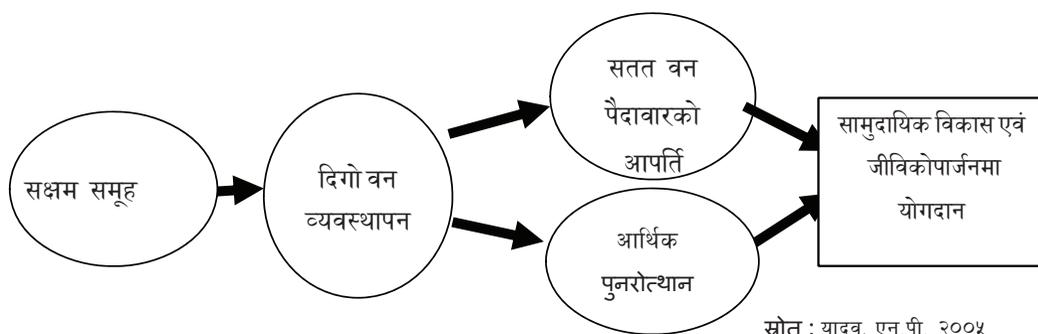
^१ वन विज्ञ, Npyadav7@gmail.com

सामुदायिक वनको मर्म अनुसार देशको महत्त्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोतको रूपमा रहेको वनको संरक्षण, सम्बर्धन, र उपयोग गर्न स्थानीय वन उपभोक्ता समूह गठन गरी सामुदायिक वनको रूपमा सुम्पिने गरिएको थियो। सामुदायिक वन सुम्पिनु अघि सामुदायिक वनको कार्ययोजना तयार गरेर स्वीकृत गरेपछि मात्र वन समूहले वन पैदावार उपयोग गर्न पाउने प्रावधान रहेको छ।

वन पैदावारको आवश्यकतामा वृद्धि हुँदै जाँदा विदेशी काठको आयात वृद्धि भैरहेको छ। तर, देशको मौजुदा वनको उचित व्यवस्थापन हुन सकेको छैन। अहिलेको अवस्थामा पहुँच सहज भएका सामुदायिक वन, साझेदारी वन र सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको उचित व्यवस्थापन गर्न सकेमा वनको अवस्थामा सुधार भई वन पैदावारको आवश्यकता पूरा गर्नुको साथै आयआर्जन तथा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ। नेपालमा वन व्यवस्थापनको अवधारणा, प्रचलित नीति नियमका कार्यान्वयनका साथै विभिन्न वनमा गरिएका कार्यमूलक अनुसन्धानका नतिजा, अनुभव तथा संभावनाबारे यस लेखमा चर्चा गरिएको छ।

२. सामुदायिक वनको अवधारणा र सामुदायिक विकास प्रकृया

वि. सं. २०५० को दशकपछि सामुदायिक वनले दीर्घकालीन रूपमा वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापन गरी आर्थिक उपार्जन सहित सामाजिक विकासमा योगदान गर्न चित्र १ को मोडल विकास गरेको थियो जुन मानवीय तथा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको सिद्धान्तमा आधारित छ।

चित्र १: सामुदायिक वन विकासको अवधारणा

यसमा सामुदायिक वनमा मानवीय स्रोत परिचालन र वन स्रोत व्यवस्थापन गर्न समूह सक्षम रहेको परिकल्पना गरिएको छ। वन एक नवीकरणीय स्रोत हो जुन खुला सम्पत्ति (Open Access Resource) भएकोले उचित व्यवस्थापन नभएमा विनाश हुने संभावना रहन्छ (काफ्ले, २०८१)। सक्षमता भनेको समूहलाई आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप, प्रवृत्ति तथा कार्य प्रदर्शन गर्न सक्ने क्षमता र कार्य गर्ने तत्परताको सम्मिश्रण हो। यस परिप्रेक्ष्यमा वन उपभोक्ताहरूको वन कार्ययोजना तयारी र कार्यान्वयनमा सक्रिय सहभागिताका अवस्था हो जसबाट समूहले वनबाट चाहे अनुसारको फाइदा पाउन सक्छ। तलको चित्रमा व्यवस्थापनको सर्वमान्य सिद्धान्त अनुसार कर्ता व्यवस्थित भएमा मात्र स्रोत व्यवस्थापन हुन्छ,

तसर्थ दिगो वन व्यवस्थापन वन समूहको सक्षमता र परिचालनमा भर पर्दछ। वन व्यवस्थापनका कर्ता वन समूह हुन्। यदि वनको दिगो व्यवस्थापन भएन भने चाहे अनुसार वन पैदावार उत्पादन हुँदैन जसले गर्दा आर्थिक उपार्जन हुँदैन र अन्तमा सामुदायिक विकास र जीविकोपार्जनमा योगदान कम हुन्छ।

३. वन व्यवस्थापनको सिद्धान्त

वन व्यवस्थापन कार्य नाप वा गणनाबाट सुरु हुन्छ। यदि हामी स्रोत नाप्न सक्छौं भने मात्र व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ। व्यवस्थापन कार्य कार्ययोजना निर्माणमा प्रभावकारी निर्णय गर्ने र निर्णय कार्यान्वयन गर्ने प्रकृया हो जसबाट मानवको उद्देश्य र आकांक्षा पूरा हुन्छन्। व्यवस्थापन मान्छेले मान्छेको लागि गरिन्छ, त्यसैले यसको कर्ता मान्छे नै हो र उसले गर्ने क्रिया हो निर्णय। If we want to manage logging, then have to manage the loggers. In general, to manage the forest resources is to manage people who will act the decision (plan)- Trivedi P.R. 1998. यसरी वन व्यवस्थापन भएको छ वा छैन भन्नुको अर्थ व्यवस्थापक वा उपभोक्ता वा सेवा प्रदायक व्यवस्थित छन् वा छैनन् भन्ने बुझ्नुपर्छ।

वन व्यवस्थापन वन विज्ञानको एउटा शाखा हो जसको काम उपयुक्त ठाउँ र समयमा साधन स्रोतको प्रयोग गरी वनको संरक्षण, व्यवस्थापन र सुधार गर्नुका साथै उपभोक्ताले चाहेको वन पैदावार र सेवा पाउन सक्छन् (यादव, २०७८)। मुख्य रूपले वन व्यवस्थापनले ३ वटा कार्य गर्दछ: (१) वनको वनावट र वृद्धि मौज्जातको संरचनालाई नियन्त्रण; (२) वन पैदावार कटान, वितरण र बजारीकरण; र (३) वनको सम्पत्ति र कर्मचारीको परिचालन। वन व्यवस्थापनको पूरै प्रकृत्यामा माथिका यी ३ प्रकारको काम हुन्छन् जसमा सरोकारवालाहरू (सेवा प्रदायक र सेवाम्राही) संलग्न हुन्छन्। यहाँनेर एक के प्रश्न खडा हुन्छ भने, के यस परिप्रेक्षमा हाम्रो संगठन र कर्मचारीहरू व्यवस्थापनका लागि परिचालन भएका छन् त ?

तसर्थ, देशमा प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन र वन संरक्षण, अतिक्रमण तथा चोरी निकासी नियन्त्रण एवं वन पैदावारको दिगो आपूर्ति तथा आर्थिक उपार्जनको एउटै निर्विकल्प उपाय हो “वन स्रोतको सक्रिय व्यवस्थापन”।

दिगो वन व्यवस्थापन निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्ने वन व्यवस्थापनको एक प्रकृया हो जसबाट सतत रूपमा आवश्यकिय वन पैदावार र सेवा परिपूर्ति भइरहन्छ। यो त्यति वेला संभव हुन्छ जब वनमा उत्पादन सतत हुन्छ, 'Forests are managed to obtain a sustained product which is obviously possible through sustained growth' – Prof. P R Trivedi 1994 । वन सम्बन्धी नीति, नियममा समावेश गर्नुका साथै भाषणमा दिगो उपयोगको कुरा सबैले गर्छन्, तर वनको वृद्धि वा उत्पादन दिगो छैन भने सतत आपूर्ति हुँदैन । यसरी वनको उत्पादन सतत हुनको लागि वन सम्बर्धन गर्नुपर्दछ। वन सम्बर्धन प्रणाली भनेको वनको योजनावद्ध किसिमले रुखको जीवनकालमा गरिने उपचार र अपरेशन हो जुन दिगो वन व्यवस्थापनका लागि वनको तीनै अवस्था: पुनरुत्पादन, टेन्डिङ अपरेशन र कटान (Regeneration-Tending- Felling) मा योजना अनुसार काम गर्नुपर्दछ (Gary Kerr, 2008) । वन

सम्बर्धन प्रणालीविना वनको दिगो व्यवस्थापन संभव हुँदैन। हाल वनमा पुनरुत्पादन, टेन्डिड अपरेसन र कटान (RTF) बीच तालमेलको अभाव छ तर यो दिगो वन व्यवस्थापनको लागि अति आवश्यक छ।

४. वन व्यवस्थापन सम्बन्धी नीतिगत र कानुनी व्यवस्था

- वन विकास गुरुयोजना, २०४६ ले पहाडमा पायक पर्ने वन उपभोक्ताले चाहेको र व्यवस्थापन गर्न सक्ने जति सामुदायिक वन चरणवद्ध रूपमा हस्तान्तरण गर्ने।
- जनसहभागिताद्वारा वन व्यवस्थापन गर्ने र सरकारी वन कर्मचारीको प्रमुख कार्य दिगो वनस्रोत व्यवस्थापन तथा उपभोगको लागि प्राविधिक सल्लाह र सहयोग दिने।
- जनताका वन पैदावारको आधारभूत आवश्यकता: काठ, दाउरा र घाँसपात आदि दिगो रूपमा आपूर्ति गर्न वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने।
- वन नियमावली, २०५१ र वन नियमावली, २०७९ अनुसार सामुदायिक वनको रूपमा उपभोक्तालाई वन सुम्पिदा वन व्यवस्थापन क्षमतासमेतलाई ध्यान दिने उल्लेख छ।
- सामुदायिक वनको प्रमाणपत्रमा संलग्न कार्ययोजना बमोजिम वन व्यवस्थापन गरी सदुपयोग गर्न सामुदायिक वनको रूपमा सुम्पिएको छ भन्ने उल्लेख छ।

राष्ट्रिय वन नीति, २०७५

१. वन क्षेत्रको उत्पादकत्व, उत्पादन र वातावरणीय सेवामा अभिवृद्धि गर्ने।
२. वन पैदावारमा आत्मनिर्भर भई मूल्य अभिवृद्धिसहित निर्यात प्रवर्धन गर्ने।
३. संरक्षित क्षेत्र, सिमसार क्षेत्र तथा वन व्यवस्थापन पद्धतिहरूबाट पर्यटन प्रवर्धनमा उल्लेख्य योगदान पुर्याउने।

पन्ध्रौँ योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१) को आधार पत्र

संघीय संरचना अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तह क्रियाशील रहेको हुँदा सहभागितामूलक पद्धतिबाट जैविक विविधता संरक्षण, जलाधार व्यवस्थापन र वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापन तथा उद्गमशीलताबाट समृद्धि र सुखमा योगदान पुर्याउने सोचका साथै प्राकृतिक स्रोत, वनजन्य वस्तु तथा सेवाको दिगो व्यवस्थापन, वातावरणीय सन्तुलन तथा दिगो विकास कायम एवं अर्थतन्त्रमा टेवा पुर्याउन यस क्षेत्रको योगदान वृद्धि गर्ने लक्ष्य योजनाले लिएको छ।

सोह्रौँ योजना (आ.व. २०८१/८२ - २०८५/८६) र वनको दिगो व्यवस्थापन

प्राकृतिक स्रोतको दिगो तथा व्यावसायिक व्यवस्थापन नेपालको विकासको लागि महत्त्वपूर्ण आधार हुन सक्छ। प्रयास सम्भावना रहे पनि दिगो वन व्यवस्थापन गरी बजारमा स्वदेशी काठको आपूर्ति हुन नसक्नु र हरेक वर्ष धेरै परिमाणमा काठ तथा काठजन्य सामग्रीहरू आयात हुनु; वन सम्पदामा आधारित उद्गमशीलता नगण्य रहनु; काठको सट्टा वातावरणीय रूपमा अनुपयुक्त आयातित निर्माण सामग्रीको प्रयोग

बढ्दै जानु; वन क्षेत्रको अतिक्रमण र मिचाहा प्रजाति नियन्त्रण गर्दै वन क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाई काठमा आत्मनिर्भरता र वन पैदावारमा आधारित उद्योगहरूको लागि कच्चा पदार्थको सहज आपूर्ति हुन नसक्नु; मुलुकको कार्वन सञ्चिति बढाउन वनको दिगो र व्यावसायिक व्यवस्थापन हुन नसक्नुजस्ता विषय उल्लेखित छन्।

वन ऐन, नियम, कार्यविधि, पञ्चवर्षीय योजना, मापदण्ड, र रणनीतिक योजनामा दिगो वन व्यवस्थापन गर्ने प्रावधानबारे उल्लेख छ। तर, वन विज्ञानसम्मत वन सम्वर्धन प्रणाली अनुसार वन व्यवस्थापन भएको देखिँदैन। वन व्यवस्थापनबारे वन प्राविधिक र सरकारी संयन्त्रबीच समेत समान बुझाई हुन सकेन। प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन (संरक्षण, सम्वर्धन र उपयोग) गर्न सकेमा जनताको जीविकोपार्जनमा योगदान दिनुको साथै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुर्‍याउन सक्ने देखिन्छ।

५. नेपालको वन विकासमा दातृ निकायहरूको सहयोग र नवीनता

विगतमा नेपालको वन विकासमा विभिन्न दातृ निकायहरू: ब्रिटिश, अष्ट्रेलिया, विश्व बैंक र युएसआइडी लगायतको सहयोगमा नयाँ वृक्षारोपण हुनुका साथै पुराना वृक्षारोपण र प्राकृतिक वनको संरक्षण भएका थिए। कोशी पहाडी सामुदायिक वन परियोजनाको सहयोगमा नेपालको दोस्रो सामुदायिक वनको रूपमा धनकुटाको शिलगुंगा सामुदायिक वन २०४५ साल फागुन ८ गतेका दिन समूह गठन र वन कार्ययोजना बनाउने कार्यमा यो पंक्तिकार आफैँ संलग्न थियो। वन कार्ययोजना स्वीकृति पछि २०४५ फागुनकै अन्तिम हप्तातिर उक्त वनमा कार्ययोजनामा उल्लेख भए अनुसार नै वन सम्वर्धन कार्य (थिनिंग र पुनिंग) गर्दा उपभोक्ता त खुसी भएका थिए तर स्थानीय प्रशासनका कर्मचारीहरू यसरी हरियो रुख काट्दा आश्चर्यमा परेका थिए।

सन् १९९० देखि १९९२ सम्ममा कोशी पहाडी सामुदायिक वन परियोजनाले कोशीका चार वटै पहाडी जिल्लाका विभिन्न सामुदायिक वनमा कार्यमूलक अनुसन्धान गरेपछि समूहको विधान र कार्ययोजना छुट्टाछुट्टै बनाउने निचोड निस्कियो। किनभने पहिलाका कार्ययोजनामा वन सम्वर्धनबारे विस्तृत जानकारी समावेश हुने गरेका थिएनन्। कोशी क्षेत्रमा वनको अवस्था अनुसार विस्तृत रूपमा वन सम्वर्धनका कार्यहरू कार्ययोजनामा समावेश गर्न थालियो जसबारेमा सन् १९९२ को सामुदायिक वनको राष्ट्रिय गोष्ठीमा कार्यपत्रसमेत प्रस्तुत भएको थियो। त्यसपछि मात्र देशका अन्य क्षेत्रमा पनि समूहको विधान र वन कार्ययोजना छुट्टाछुट्टै बन्न थाले।

वि.सं. २०५० देखि २०६० को दशकबीचमा देशमा कार्यरत विभिन्न वन परियोजनाहरूले वन व्यवस्थापन गर्न आ-आफ्नै किसिमका मार्गदर्शन बनाएपछि वन विभागले समग्रमा एकरूपता ल्याउन परियोजनाका वन प्राविधिकहरू सहितको टिमबाट खेस्रा मार्गदर्शन तयार गरी वि.सं. २०६१ सालमा बृहत् गोष्ठी गरी तयार गरेको सामुदायिक वनस्रोत सर्वेक्षण मार्गदर्शन अहिलेसम्म पनि लागू छ। यो मार्गदर्शन संरक्षणमुखी भएकोले यसको प्रावधानबाट सबै अवस्थाका वनको प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन नहुने देखियो। वि.सं. २०६२ सालमा जीविकोपार्जनको लागि वन कार्यक्रम अन्तरगत

दाङ जिल्लामा तत्कालीन जि.व.अ. स्वर्गीय माधव आचार्य सहित जिल्लाका वन प्राविधिकहरूलाई मार्गदर्शनबारे तालिम र अभ्यास गराउँदा केही कमी कमजोरी पहिचान भए जस्तो कि पोल अवस्थाको वनमा छँटनी गर्दा समेत वार्षिक स्वीकार्य कटान अनुसार नै गर्नुपर्ने। त्यसपछि यसलाई तत्कालीन क्षेत्रीय वन निर्देशक श्री दिव्यदेव भट्टको अध्यक्षतामा राप्तीका ५ वटै जिल्लाका वन प्राविधिकहरू र परियोजनाका वन प्राविधिकहरू समेतको गोष्ठीमा कार्यपत्र प्रस्तुत भए अनुसार राप्ती क्षेत्रका सामुदायिक वनहरूमा वन सम्बर्धन गर्ने निर्णय गरेपछि सो क्षेत्रमा वन व्यवस्थापनले गति लिएको थियो। वि.सं. २०६२ सालमै क्षेत्रीय वन निर्देशनालयबाट मार्गदर्शनमा देखिएका कमीकमजोरी सच्याई वन सम्बर्धनमा केन्द्रित मार्गदर्शन संशोधनको लागि वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयमा पहल भएको थियो तर हालसम्म पनि त्यो हुन सकेको छैन।

सन् २०१० को दशकसम्ममा वन विभाग र वन उपभोक्ता समूहबाट वन संरक्षण र वृक्षारोपण भै धेरै वनहरू हराभरा पनि भए। तर वन प्राविधिकहरूको अनुभव, सिकाइ र बुझाइमा एकरूपता नहुँदा अहिलेसम्म पनि नेपालमा कुनै प्रजातिको वन सम्बर्धन प्रणाली अनुसार एक चक्र पूरा गरी व्यवस्थापन भएको वन छैन।

६. सामुदायिक वनमा वन सम्बर्धन प्रणालीको अभ्यास र उपलब्धि

सामुदायिक वनका अधिकांश वन कार्ययोजना वार्षिक स्वीकार्य कटान (AAC) को आधारमा तयार भएतापनि वन सम्बर्धन कार्य ओझेलमा परेकोले यसलाई प्राथमिकता दिन केही सामुदायिक वनमा वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित वन व्यवस्थापनको स्थलगत अभ्यासको सुरुवात भयो।

क) करी सामुदायिक वन, चैलाही -३, दाङ

वि. सं. २०६२ मा ६२६.० हेक्टर क्षेत्रफल र १८२ उपभोक्ता घरधुरी रहेको करी सामुदायिक वन हस्तान्तरण भएको करिब एक दशकपछि सघन वन व्यवस्थापनको असर हेर्न उक्त सामुदायिक वनमा गरिएको एक कार्यमूलक अध्ययनबाट वनको अवस्थामा सुधार हुनुका साथै उपभोक्ताले राम्रो आयआर्जन भएको देखियो। सो सामुदायिक वन पहिला बुढा, धोद्रा रुख र सिन्दुरेको झाडीले ढाकेको थियो। प्रमुख प्रजातिको रूपमा रहेका साल र अस्नाका विभिन्न डायमिटर क्लासमा उपस्थिति धेरै कम थियो। प्रति हेक्टर वृद्धि मौज्जातको आधारमा वन ठिकै अवस्थाको देखिए तापनि वनमा चाहिने प्रजातिको पुनरुत्पादनको अवस्था पनि कमजोर थियो। वृद्धि मौज्जातको हिसाबले हेर्दा खाँवा र रुखको आयतन प्रति हे. १४३.१७ घ.मी. थियो। उक्त वनबाट काठ उत्पादन गर्ने उद्देश्य रहेकोले सो अवस्थाको रुख, विरुवाबाट भविष्यमा समेत चाहिने मात्रामा राम्रो काठ उत्पादन हुनसक्ने अवस्था थिएन। वनमा भएका रुखको गुणस्तर निम्न अनुसार रहेको थियो :

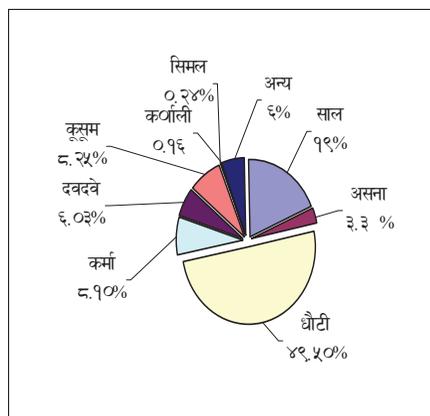
- प्रायः जसो रुख तथा खाँवा उमेरका रुखहरू धोद्रा रहेका,
- उपयोगी प्रजातिहरूको रुख फाटफुट रूपमा मात्र रहेका,
- सालका बल्लावल्ली र खाँवा उमेरको रुखलाई छ्यातिको उचाइमा काटी ठुटा बनाइएका,
- बर्षेनी स्याउला काट्दाकाट्दै रुखको आकृति विग्रिसकेको, बाँगोटिगा, गाँठो, धोद्रा भएका,

- साल तथा अन्य प्रजातिको छत्र घनत्वले गर्दा पुनरुत्पादनको अवस्था नाजुक रहेको,
- छायामा हुर्किने प्रजातिको बाहुल्यता बढ्न गई वनको संरचना नै परिवर्तन भइरहेको,
- लाश्रा, खाँवा अवस्थामा हाँगा काटी ठूलो घाउ भई रुखहरू रोगी भएका।

वनस्रोत सर्वेक्षण मार्गदर्शन अनुसार ५० हे. बाट वार्षिक रूपमा जम्मा २,७९७.३४ क्यु फिट वन पैदावार निकाल्न सकिन्छ, तर यसबाट माथिको अवस्थामा सुधार ल्याउन सकिँदैन। अर्कोतिर यदि वनलाई संरक्षण मात्र गरियो भने यी साल र अस्नाजस्ता प्रजातिहरूको लोप हुने अवस्थामा पुग्न सक्छन्। वनमा रहेका प्रजातिहरूमा सालभन्दा अन्य प्रजातिको बाहुल्यता थियो। जसमध्ये तलको तालिका बमोजिम त्यसमा छनोट प्रणाली अनुसार रुख कटान भयो।

तालिका -१: वन सम्बर्धन गर्दा छपान तथा कटान भएका रुखको विवरण

सि.न.	प्रजाती	छपान भएका रुख	कटान भएका संख्या
१.	साल	२४८	२३८
२.	धौटी	६५५	६२४
३.	कुसुम	१४५	१०४
४.	कर्मा	१०६	१०२
५.	दवदवे	८०	७६
६.	असना	४१	४१
७.	कदम	२९	२९
८.	बोटघगेरो	१४	१४
९.	अन्य	३२	३२
	जम्मा थान	१३५०	१२६०

कर्ी सामुदायिक वनको ५० हेक्टरमा वन व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले छनोट प्रणाली अन्तर्गत सुधारात्मक कटान गर्दा करिब १२,००० क्यु. फिट काठ र ११० चट्टा दाउरा र २६८ वटा बल्लाबल्ली निस्केका थिए। साथै, रु. १५,३७,८३७.०० आम्दानी र रु. ५,५०,०००.०० बराबरको रोजगारी सिर्जना भएको थियो (यादव, नागेन्द्र प्र., २००८)।

उक्त वनमा उद्देश्य अनुरूप व्यवस्थापन गर्दा बूढा, धोढा रुख र सिन्दुरेको झाडी हटाएको दुई वर्षपछि सालका ३.४६० र खयर लगायत अन्य प्रजातिका ५,११३ प्रति हे. विरुवाहरूको पुनरुत्पादन भएको थियो। समूहले उक्त क्षेत्रको संरक्षण गर्दा हाल साल र खयरका विरुवाहरू पोल अवस्थामा पुगिसकेका छन्।

ख) वाउन्नकोटी सामुदायिक वन, साविक चिलिया गा.वि.स., रुपन्देही

रुपन्देही जिल्लाको वाउन्नकोटी सामुदायिक वनको १५४.७५ हे. क्षेत्रमा टिक, सिसौ र अन्य प्रजातिका रुखहरू भएको खण्डमा २०६५सालमा कार्यमूलक अनुसन्धान कार्य सुरु गरियो। उक्त वृक्षारोपण वनको उमेर ४१ वर्षको थियो, तर सो वनमा संरक्षणबाहेक प्राविधिक हिासबले कुनै वन सम्बर्धन

कार्य भएको थिएन। सो वनमा पोल र रुखको संख्या ३२० रहेको र तिनको आयतन २४९.२ घ.मी. प्रति हेक्टर एवं औसत वार्षिक वृद्धि ६.०७ घ.मी. रहेको थियो। प्राविधिक हिसाबले समयसमयमा वन सम्वर्धन कार्य संचालन हुनुपर्ने र ३५ देखि ४० वर्षको उमेरमा टिकको अन्तिम कटान हुनुपर्थ्यो। यो वनमा प्राकृतिक पुनरुत्पादनको अभाव रहेको अवस्थामा वन उपभोक्ता समिति, तत्कालीन जिल्ला वन कार्यालय रूपन्देही र एल. एफ. पी. बीचको चरणबद्ध छलफलपछि ५.० हे. मा वन व्यवस्थापन गर्ने निर्णय भयो। २०६५ फागुनमा टिक प्लटको ५.० हे. का १,६०० वटा रुखमध्ये सेल्टरउड प्रणाली अन्तर्गत बीउको लागि राम्रा रुख राखी बाँकी १,१७२ वटा (७३ प्रतिशत) रुख कटान गर्दा १०,३०० क्यु. फिट काठ र २५ चट्टा दाउरा निस्कियो। काटिएका काठ उपभोक्ताभित्र सहूलियत दर (औसतमा रु. ३६७.० प्रति क्यु. फिट) बिक्री गर्दा पनि काठ र दाउराबाट जम्मा रु. ३६,७९,६३२.०० आम्दानी भयो। रुख कटान, टुनटुक्रा र ढुवानी गर्दा रु. ५,०१,६४६.०० खर्च भएको थियो। यस हिसाबले रु. ३१,७७,९८६.०० खुद आम्दानी भएको देखिन्छ (Yadav, N. P. 2016) ।

यस कार्यमा उपभोक्ताले १५०० श्रमदिन बराबरको रोजगारी पनि पाए भने गरिब उपभोक्तासमेत गरी जम्मा १९७५ घरधुरीले काठ र दाउरा पाए । रुख कटान भएको क्षेत्रमा प्रशस्त पुनरुत्पादन भएकोले वनमा चाहिने टिकको बिरुवाको संख्या भन्दा बढी टिकको कटिड बिरुवा बेचेर उपभोक्ता समूहका महिला उपसमूहले रु. ३,००,००० भन्दा बढी आम्दानी गरे। यदि वन सम्वर्धन गरी काटिएका उक्त काठ बजार मूल्यमा बेचेको भए एक करोडभन्दा बढी आम्दानी हुने थियो। कटान गरेको २ वर्षपछि मुना लगायत बीउबाट उम्मेका बिरुवा प्रशस्त मात्रामा आए। अहिले उपभोक्ताहरू यो सिकाइलाई लागू गर्दै वर्षेनी योजना अनुसार वन सम्वर्धन कार्य गरिरहेका छन्।

वन संरक्षणमात्र गरेर गुणस्तरीय र चाहेजति वन पैदावार उत्पादन गर्न सकिन्न किनभने वनभित्र विभिन्न तत्वहरूले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन्। वि.सं. २०७१ मा वैज्ञानिक र दिगो वन व्यवस्थापन कार्यविधि लागू भएपछि देशमा १६ वटा साझेदारी वन र ७७६ वटा सामुदायिक वनमा वन सम्वर्धन प्रणाली अनुसार व्यवस्थापन योजना बनी कार्यान्वयन भए। उक्त कार्यबाट वनको अवस्थामा सुधार तथा वन पैदावारको आपूर्तिमा सहज हुनुको साथै रोजगारी उपलब्ध भइरहेका केही उदाहरण यस प्रकार छन् :

तालिका-२: वन सम्वर्धन प्रणाली अभ्यास गरेका केही सामुदायिक वनको विवरण

सि.नं.	सामुदायिक वन	जिल्ला	वनको किसिम	क्षेत्रफल हे	ग्रीड स्टक घ.मी. प्रति हे.	वन सम्वर्धन प्रणाली	कटान क्षेत्र हे.	वन पैदावार		वार्षिक आय रु.	रोजगारी (वार्षिक श्रमदिन)
								काठ क्यु फी..	दाउरा चट्टा		
१	रानीफाँटा	कैलाली	साल	२२७।८२	२६३	सेल्टरउड	५।२	२९०५९	३८	१५१३५९६३	११०२७६
२	सुनपाल	कैलाली	साल	४७०।९८	२७०।८१	..	५।८	३३८४०	४५	१७०८८१७८	१११५३५
३	तुल्सीपुर	कैलाली	साल	१९४	२६२।९९	..	३।	१०५००	१७	७३०२८०३	४४००७
४	चिसाङ	मोरङ	साल	२२२।९४	२४४।३२	..	५।१	६२६९	१२	४७१४५७९	३३१८७
५	राजापानी	कपिलवस्तु	साल	४५२।९४	१८७।४१	..	५।२	१४२०७	३७	१४६५१६००	११०९७२

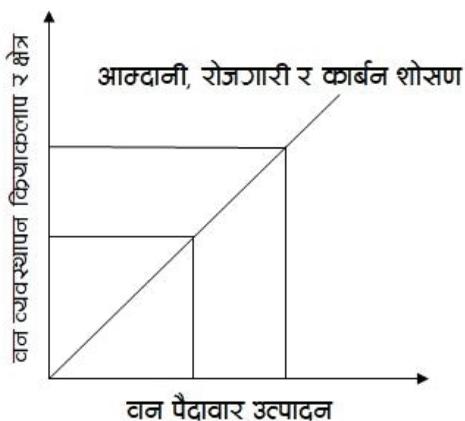
७. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ कार्यान्वयन र खारेजी

नेपालमा सामुदायिक, साझेदारी, तथा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको स्रोत सर्वेक्षण गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयार गरी दिगो/वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्न सके राज्यलाई नियमित रूपमा राजस्व प्राप्त हुनुका साथै प्रशस्त रोजगारी सिर्जना हुने देखिन्छ।

वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वन सम्बन्धी विभिन्न विषयका कार्यविधिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने क्रममा मिति २०७१ कार्तिक २७ गते तत्कालीन वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको सचिवस्तरीय निर्णयबाट वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, वि.सं. २०७१ स्वीकृत गरी लागू गर्दै आएको थियो। २०७७ सालमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि एकातर्फ निकै विवादास्पद रहेको र अर्कोतर्फ विद्यमान कानून बमोजिम उक्त कार्यविधि मन्त्रपरिषद्बाट स्वीकृत पनि नभएकोले यसको वैधतामाथि प्रश्नचिन्ह उठाउँदै कैलाली, कञ्चनपुर, सिन्धुली, नवलपरासी र कपिलवस्तु लगायतका जिल्लाहरूमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका नाममा वन सर्पट कटान र फँडानी भएको भन्दै उजुरी परेपछि वि.सं. २०७७ साल जेठ १५ मा मन्त्रपरिषद्को बैठकले सालका रुखको कटान, काठ बिक्री वितरण तथा ओसारपसारका सम्पूर्ण काम बन्द गर्ने निर्णय गरेको थियो। त्यसैगरी वि.सं. २०७९ साल २८ जेठको मन्त्रपरिषद् बैठकले उच्चस्तरीय अध्ययन समिति बनाएको थियो। उक्त समितिले सुझाव दिए अनुसार वि.सं. २०७७ साल माघ ११ मा बसेको मन्त्रपरिषद्को बैठकले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, वि.सं. २०७१ खारेज गर्यो।

८. वन सम्बर्धन प्रणाली अनुसार वन व्यवस्थापनको सम्भावना

नेपालमा वन व्यवस्थापन र यसबाट उत्पादन हुने वन पैदावार र अन्य फाइदाबारे विभिन्न अध्ययन भएका छन्। यदि तराईको उत्पादनशील वनको व्यवस्थापन गरी काठ बिक्री गरेमा वार्षिक रूपमा करिब १३ अरब रुपियाँ आर्थिक उपार्जन गर्न सकिन्छ (स्कौ ब्रोडक, साह र सिग्देल, २००४)। तराईको वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन नगरेर वार्षिक रूपमा रु.५,३९० प्रति हे. का दरले करिब रु. २.७ अरब घाटा भैरहेको छ (हिल, १९९९)। तराईको वन तस्करी तथा अनियमितताको मारमा परी व्यापक विनाश भै यसबाट झण्डै ४२ अरब बराबरको वार्षिक नोक्सान भैरहेको छ। यसैगरी तराईको वन ज्यादै उत्पादनशील भएको कारणले राम्रोसँग व्यवस्थापन गर्ने हो भने वार्षिक ५० अरब रुपियाँभन्दा बढीको फाइदा लिन सकिन्छ (वनजाडे र ओझा, २०६६)।

यसरी वन व्यवस्थापन गर्दा देशमा काठको आवश्यकता परिपूति हुनुको साथै, अर्थतन्त्रमा टेवा र स्थानीय स्तरमा रोजगारी सिर्जना हुनेछ। अव्यवस्थित वन कार्बन शोषण र उत्सर्जनको हिसाबले

पनि खासै फाइदाजनक हुन्नन्। वन सम्बर्धन गरी व्यवस्थापन गरे वनको वृद्धिदर बढ्छ जसले गर्दा वायुमण्डलबाट वढी कार्बन डाइअक्साइड शोषण गर्दछ (यादव नागेन्द्र, २०८१) र जलवायु परिवर्तन हुनबाट बचाउँछ।

९. नेपालमा दिगो वन व्यवस्थापन गर्न देखिएका चुनौती समाधानका उपायहरू

हाम्रो देश वन स्रोतमा अझै पनि धनी छ तर व्यवस्थापन पक्ष भने कमजोर छ। जसले गर्दा वनबाट वन पैदावारको आवश्यकता परिपूर्ति तथा देशको अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान पुगिरहेको छैन। विदेशबाट काठ आयात भैरहेकोले यसलाई निरुत्साहित गर्न तथा देशको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित व्यवस्थापन गर्नु अपरिहार्य भएको छ।

यदि समृद्धिका लागि वन र वन व्यवस्थापन यसको माध्यम हो भने तलका कार्यहरू गर्न अति आवश्यक छ:

- दिगो वन व्यवस्थापनको अवधारणाबारे साझा बुझाइ बनाउनुपर्ने।
- वन पैदावार व्यवसायमा संलग्न संघसंस्थाहरू योजना अनुसार वार्षिक रूपमा वन व्यवस्थापन कार्यक्रममा संलग्न हुनुपर्ने।
- देशमा वन व्यवस्थापन योजना तर्जुमा लागू गर्नुपर्दछ, जसमा जिल्लाको कुन कुन वनमा कुन वन सम्बर्धन प्रणाली अन्तर्गत कति हे. वन व्यवस्थापन र कति वन पैदावार उत्पादन हुने भन्ने कुराको वार्षिक लक्ष्य तय हुनु पर्ने।
- वन स्रोत सर्वेक्षण मार्गदर्शन प्रदेशै पिच्छै व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले धेरै विषयमा अन्याूल देखिएको हुनाले वन नियम, निर्देशिका, र मापदण्ड आदिमा सुधार तथा परिमार्जन हुनुपर्ने।
- वन प्राविधिकहरूबीच समान बुझाइ, लक्ष्यउन्मुख र यसको प्रविधिलाई सरलीकरण गर्नुपर्ने।
- उत्पादित वन पैदावारको न्यायोचित वितरणको प्रकृया सर्वसुलभ हुनुपर्ने।
- वन व्यवस्थापन कार्य गरेको आधारमा वन कर्मचारीको कार्य सम्पादन मूल्यांकन हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- चुरे क्षेत्रको वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयारी चुरे गरुयोजना र राष्ट्रिय वनको एकीकृत रणनीतिक योजना, वि.सं. २०८१ कार्यान्वयन हुनुपर्ने।
- कार्यमूलक अनुसंधानको नतिजाबाट अब वन स्रोत व्यवस्थापन गर्ने नीति निर्माता, राजनैतिक नेतृत्व बर्ग, संचारकर्मी र वन प्राविधिक समेतले चिन्तन र मनन गरी व्यवस्थापनको लागि वातावरण तयार गर्नुपर्ने।

१०. निष्कर्ष तथा भावी कदम

नेपाल वन स्रोतमा अझ पनि धनी छ तर व्यवस्थापन कमजोर भएकोले जनताले न्यायोचित रूपमा फाइदा पाएका छैनन्। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्यविधि २०७७ सालमा खारेज भएपछि वन

व्यवस्थापनको गति सुस्त भयो। राजनीतिक वृत्तमा पनि वन व्यवस्थापनबारे बुझाइ फरकफरक रहेको छ। यसमा वन प्राविधिकले समेत यी दुई वटा शब्द *सर्पट कटान* र *वन फँडानी*को सही व्याख्या नगर्नाले कार्यविधि खारेज भयो र अहिले पनि यसबारे टिकाटिप्पणी भैरहेको छ। पछि मन्त्रालय स्तरबाट भएको स्वतन्त्र वन प्राविधिक सहितको अध्ययन टोलीले तयार गरेको प्राविधिक प्रतिवेदनबाट भने आरोप सही सावित भएन। प्राविधिक हिसाबले सर्पट कटान भनेको *Clear Felling* हो र वन फँडानी *Illicit felling and Land use change* हो, जुन वन व्यवस्थापन भैरहेको कुनै पनि वनमा भएको देखिँदैन। यी प्राविधिक शब्दको राजनितिक नेतृत्वलाई पनि राम्ररी बुझाउन सक्नु पर्दछ। वनमा कुनकुन स्रोतहरू कहाँ, कति र कुन अवस्थामा रहेका छन्, सोको आधारमा विस्तृत व्यवस्थापन योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। प्रदेशमा वन मन्त्रालय र निर्देशनालयको भूमिका र जिम्मेवारी निर्धारण गरे पनि प्रदेश भित्रको पहुँच हुने वनको राम्रो व्यवस्थापन हुनु पर्दछ।

वन व्यवस्थापन गरिएन भने साल वन अन्य वनमा परिणत हुन सक्छ जसबाट भविष्यमा साल काठको अभाव हुनुको साथै कार्बन स्टक पनि घट्ने छ। उद्देश्य अनुरूप वन व्यवस्थापन हुने भएकोले सोही अनुसार वन सम्बर्धन प्रणाली अपनाई वन व्यवस्थापन गर्दा दिगो रूपमा समाजिक/आर्थिक विकास, रोजगारी सिर्जना र वातावरणीय संतुलन तथा पुनरुत्पादन गर्न सकिन्छ। अहिले देशका विभिन्न वनमा वन सम्बर्धनमा आधारित वन व्यवस्थापन गरी नतिजा देखिसकिएको छ। यसरी हाम्रो देशका वन स्रोतहरूका दिगो व्यवस्थापन गरी वन पैदावारको आवश्यकता परिपूर्ति तथा विदेशबाट आयातित काठको परिमाणलाई न्यून गर्दै देशको अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान दिन सकिन्छ। तर यसका लागि वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित व्यवस्थापनलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

- Frank H.J. van Schoubroeck, R.N. Sah and H. Sigdel, (2004), Linking the forestry sector financial system with local government institutions; Banko Jankari, Vol. 14, Number 1, Kathmandu, Babar Mahal,
- Gary Kerr, (2008) Silvicultural systems for tomorrow; Forest Research Alice Holt Lodge Farnham, Surrey GU10 4LH, UK
- Hill, I. (1999) Forest management in Nepal, Economics and ecology. Technical Paper 445, World Bank, Washington DC, USA.
- Master plan for the forestry sector Nepal (1988) Ministry of Forest and Soil conservation
- Trivedi, P.R. et al (1994); International Encyclopaedia of Ecology and Environment, Natural Resource Conservation vol. 5, Indian Institute of Ecology and Environment, New Delhi 110030, India
- Yadav, N.P., (2004) Forest user groups in Nepal: Impacts on Community Forest Management and Community Development, Doctor of Philosophy, The University of Leeds, School of Geography, U.K.

Yadav, N.P. (2016). Active Forest Management is a Driver for Economic Development and Employment, A case of teak forest management. David Publishing Company, 616 Corporate Way, Suite 2-4876, Valley Cottage, NY 10989, USA, final submission

काफ्ले, राजेन्द्र (२०८१): वायुमण्डलीय कार्बन शोसन तथा भण्डारणको लागि दिगो वन व्यवस्थापन, सामुदायिक वन बुलेटिन, सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र, वन तथा भू संरक्षण विभाग, बबर महल, काठमाडौं ।

चुरे संरक्षण तथा व्यवस्थापन परिमार्जित गुरु योजना २०७९, राष्ट्रपति चुरे तराई मधेस संरक्षण विकास समिति, खुमलटार काठमाडौं

यादव नागेन्द्र (२०८१): वायुमण्डलीय कार्बन शोसन तथा भण्डारणको लागि दिगो वन व्यवस्थापन, सामुदायिक वन बुलेटिन, सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र, वन तथा भू संरक्षण विभाग, बबर महल, काठमाडौं ।

यादव, नागेन्द्र प्र. (२००८), सहभागितामुलक वन व्यवस्थापन पद्धतिवाट वन, आर्थिक विकास र रोजगारीमा परेको प्रभाव, एल.एफ.पी. राष्ट्रिय क्षेत्रको अध्ययन: सा.वन राष्ट्रिय गोष्ठी २०६५, नेपाल

वन ऐन, २०४९ र २०७६ तथा वन नियमावली, २०५१ र २०७९

वन श्रोत सर्भेक्षण मार्गदर्शन (२०६१) सामुदायिक वन महाशाखा, वन विभाग

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्य विधि २०७१, वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय, काठमाण्डौं

वन्जाडे, यादव, र ओझा (२०६६) तराई वन व्यवस्थापनको रूपान्तरण: राष्ट्रिय सहमतिको एक प्रस्ताव, नीति गत वहस श्रृंखला १५, फरेस्ट एक्सन, नेपाल काठमाडौं ।

सामुदायिक वनस्रोत सर्वेक्षण मार्गदर्शन (२०६१) नेपाल सरकार, वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय, वन विभाग , बबरमहल काठमाडौं

हाम्रो वन (२०६७) नेपाल सरकार, वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय, वन विभाग , बबरमहल काठमाडौं

सोह्रौं योजना (आ.व. २०८१/०८२ देखि २०८५/०८६) नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, काठमाडौं

रेडप्लस मार्फत कार्बन व्यापार: सामुदायिक वनले प्राप्त गर्न सक्ने लाभ तथा लाभको सदुपयोग ढाँचाको विवेचना

पशुपति नाथ कोइराला^१, लिजा केसी^२

१. परिचय

नेपालको रेडप्लस कार्यान्वयन कार्यक्रमको “समृद्धिका लागि वन” परियोजना (FFPP) अन्तर्गत एक रूपान्तरणकारी राष्ट्रिय गौरवको परियोजना हो जसले मधेश र लुम्बिनी प्रदेशका ५० वटा स्थानीय तहमा कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण, वन व्यवस्थापन, र वन उद्यम प्रवर्धनका कार्य गर्दै आएको छ। यो परियोजनाबाट १,१०,००० जनसंख्या लाभान्वित हुने लक्ष्य रहेको छ भने १७.७४ मिलियन टन CO₂ उत्सर्जन न्यूनीकरणको प्रतिबद्धता लिएको छ। यस परियोजनाले राखेको रणनीति अनुसार दिगो वन व्यवस्थापन, सार्वजनिक तथा निजी वृक्षारोपण, वन योजना नवीकरण, नीति तर्जुमा, सहूलियत ऋण प्रवाह तथा सामुदायिक संलग्नता अभिवृद्धिजस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गरेको छ। कार्बन लाभ बाँडफाँट योजनालाई प्रभावकारी बनाउन मन्त्रालयले नीति संशोधन तथा कार्यविधि सरलीकरण गर्दै आएको छ (Forest Investment Program, 2021)। यस परियोजनाको प्रगतिबाट अन्य रेडप्लस कार्यक्रमहरूको रूपरेखा परिष्कृत गर्न तथा आगामी Leaf Coalition अन्तर्गत गण्डकी, बागमती र लुम्बिनी प्रदेशका थप ३० मिलियन टन कार्बन व्यापारको अवसर उपयोग गर्न रणनीतिक मार्गदर्शन मिलेछ (LEAF Coalition, 2024)।

पृथ्वीको तापक्रम क्रमिक रूपमा बढ्दै जानु तथा विश्वव्यापी रूपमा महसुस गरिएको जलवायु परिवर्तन र यसले पारेका असरहरू सबैको चासोको विषय बनेका छन्। बिसौं शताब्दीको अवधिमा ०.७ डिग्री सेल्सियसका दरले बढेको तापक्रम २१ औं शताब्दीमा ८ देखि ४ डिग्री सेल्सियसम्म बढ्न सक्ने भनी वैज्ञानिकहरूले अनुमान गरेका छन्। स्थिर रहनुपर्ने जलवायु सूचकाङ्कहरू जस्तै तापक्रम, वर्षा, समुद्री सतह वृद्धि, प्राणी तथा वनस्पतिमा बढ्दो रोग कीराको आक्रमण र प्रकोपजन्य घटनाको वृद्धिलाई जलवायु परिवर्तनको मुख्य प्रभाव मानिएको छ। जस्तो कि मुसलधारे र भारी वर्षाका घटनाहरू बढ्नु, व्यापक बाढी पहिरो आदिको अवस्था देखा पर्नु र पानी पर्ने दिनहरूको संख्या कम हुनु आदि जलवायु परिवर्तनका असरहरू हुन् (Pham et al., 2017)।

पृथ्वीको सबैभन्दा बाहिरी सतहमा रहेर पृथ्वीबाट परावर्तन भई बाहिर निस्कने तापीय किरणहरूलाई रोक्ने र पृथ्वीको तापक्रम क्रमिक रूपमा बढाउन भूमिका खेल्ने ग्यासहरूलाई हरितगृह ग्यास भनिन्छ।

^१ वन विज्ञ, रेड कार्यान्वयन केन्द्र, काठमाडौं, ईमेल: koiralapn@storycycle.com

^२ (संचार अधिकृत) रेड कार्यान्वयन केन्द्र, काठमाडौं, ईमेल: lizakc123@gmail.com

सबै ग्यासहरूले हरितगृह प्रभाव नदेखाउने भएतापनि कार्बन डाइअक्साइड (CO₂, मिथेन (CH₄), नाइट्रस अक्साइड (N₂O), हाइड्रोफ्लोरो कार्बन (HFCs), परफ्लोरो कार्बन (PFCs), सल्फरहेक्जाफ्लोराइड (SF₆), नाइट्रोजन ट्रिफ्लोराइड (NF₃) जस्ता ग्यासहरूलाई हरितगृहग्यासका रूपमा लिइन्छ । जलवायु परिवर्तनको मुख्य कारण पनि विभिन्न स्वरूपमा रहेको हरितगृह ग्यासहरू वायुमण्डलमा प्रवेश गर्नुलाई मानिएको छ र यसो हुनुमा मानव समुदायमुखी उपयोगका लागि गरिने प्राकृतिक स्रोतहरूको अत्यधिक दोहन, वातावरण प्रदूषण र पर्यावरणीय विनाशलाई मानिएको छ (Ministry of Forests and Environment- MoFE, 2024) । विश्वमा जलवायु परिवर्तन पृथ्वीको जीवनका लागि एक गम्भीर समस्या बनेको छ । यो समस्यालाई सम्बोधन गर्नका लागि विभिन्न उपकरण र उपायहरू आवश्यक छन्, जसले पृथ्वीको बढ्दो तापमान घटाउन सहयोग पुर्याउन सक्छ (UN, 1995) ।

जलवायु परिवर्तनका लागि प्रमुख योगदान गर्ने हरितगृह ग्यासहरूमध्ये कार्बन डाइअक्साइड मुख्य हो । वातावरणमा कार्बन डाइअक्साइड घटाउनु पृथ्वीको तापमान घटाउनको लागि ठूलो चुनौती रहेको छ । यसको लागि सजिलो र सस्तो उपाय भनेको वनजङ्गलद्वारा कार्बनको शोषण वा सञ्चित गर्नु हो (UN, 2015) ।

विश्वमा कार्बन डाइअक्साइड घटाउन अपनाइने एक विधि हो रेडप्लस, जस अनुसार विकासशील राष्ट्रहरूमा वन विनाश र वन क्षयीकरणबाट हुने उत्सर्जन घटाउने हो भने प्लस भन्नाले थप वन व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित गतिविधिहरूलाई जनाउँछ, जसले जलवायु संरक्षणमा योगदान पुर्याउँछ जस्तै: वनको दिगो व्यवस्थापन, वन कार्बन भण्डारको संरक्षण र त्यसको अभिवृद्धिको प्रवर्धन । रेड शब्द अङ्ग्रेजीबाट राखिएको हो र REDD भन्नाले Reducing Emission from Deforestation and forest Degradation बुझाउँछ । वन विनाश तथा वन क्षयीकरणबाट हुने कार्बन उत्सर्जनलाई न्यूनीकरण गर्ने, वनको प्रभावकारी संरक्षण गर्ने र यसको दिगो व्यवस्थापनमार्फत कार्बन सञ्चित क्षमता अभिवृद्धि गराउने कार्य गरे बापत विकासोन्मुख मुलुकलाई विकसित राष्ट्रहरूबाट प्रोत्साहन स्वरूप प्राप्त हुने भुक्तानीको अवधारणालाई समग्रमा रेडप्लस (REDD+) भनिन्छ । रेडप्लस कार्यक्रम अन्तर्गत निम्नलिखित पाँच वटा क्रियाकलापहरू पर्दछन् (Government of Nepal, 2018) ।

● वन विनाशका माध्यमबाट हुने उत्सर्जन न्यूनीकरण	● वनको दिगो व्यवस्थापन
● वन क्षयीकरणका माध्यमबाट हुने उत्सर्जन न्यूनीकरण	● वन कार्बनको सञ्चितिमा अभिवृद्धि
● वन कार्बन सञ्चितिको संरक्षण	

विगतका वर्षहरूमा यो कार्यक्रमलाई विश्व बैंकको समेत सहयोग रहेको थियो । कार्बन व्यापारको लागि सन् २०१८ देखि तयार गरेको नेपालको तराई भू परिधि क्षेत्रका १३ जिल्लाको कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण कार्यक्रम संचालन गरिराखेको छ । यसै सिलसिलामा सन् २०२४ सम्म करिब ९० लाख

टन कार्बन डाइअक्साइडग्यास उत्सर्जन कम गरी भुक्तानी लिने गरी विश्व बैकसँग कार्बन व्यापार सम्झौता भएकोमा अन्तर्राष्ट्रिय भुक्तानी लिने गरी पहिलो उत्सर्जन न्यूनीकरण अनुगमन प्रतिवेदन तयार गरिसकेको र तेस्रो पक्षबाट यसको प्रमाणीकरण पनि भइसकेको छ (Angelsen, 2009) |

कार्यक्रम कार्यान्वयनबाट वन विनाश तथा वन क्षयीकरणबाट हुने कार्बन उत्सर्जनमा कमी हुनगर्दै नेपाल उत्सर्जन न्यूनीकरणमार्फत कार्बन व्यापारमा सहभागी भै लाभ प्राप्त गर्ने र सो लाभ सम्बन्धित उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्न योगदान गर्ने स्थानीय समुदाय वा निकायहरूले प्राप्त गर्ने छन् (Kanel et al., 2021) |

रेडप्लस कार्यक्रमको सिलसिलामा नेपाल तयारी चरणबाट कार्यान्वयन चरणमा गरी प्रवेश गरी प्रथम तहको भुक्तानी चरणमा रहेको छ । रेडप्लस कार्यक्रमको चरणहरू निम्न बमोजिम रहेका छन्।

पहिलो चरण: तयारी	द्वितीय चरण: कार्यान्वयन	तृतीय चरण: भुक्तानी
राष्ट्रिय रणनीति तर्जुमा, कार्यक्रम तथा कार्ययोजना निर्माण, क्षमता अभिवृद्धि, अध्ययन आदि।	राष्ट्रिय रणनीति, कार्यक्रम, कार्ययोजना कार्यान्वयन तथा क्षमता अभिवृद्धि आदि।	नतिजामा आधारित भुक्तानीका लागि Monitoring Reporting and Verification - MRV सम्बन्धी कार्यहरू आदि।

रेडप्लस कार्यक्रमले समुदायलाई सक्रिय सहभागी बनाउँदै वन विनाश र क्षयीकरणलाई कम गर्दै कार्बन उत्सर्जन घटाउनको लागि प्रोत्साहित गर्दै, वनको कार्बन भण्डारको वृद्धि गर्न सहयोग पुर्याउँछ। यसबाट नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय कार्बन क्रेडिट बजारमा सहभागी हुन र आर्थिक लाभ प्राप्त गर्नका लागि मार्ग प्रशस्त भएको छ (Bushley, 2014)।

२. कार्बन व्यापार तथा सेवा व्यवस्थापनको लागि नीतिगत व्यवस्थाहरू

नेपालको संविधानको भाग ५ मा रहेको राज्यको संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट अनुरूप धारा ५७ को उपधारा १ बमोजिम संघको अधिकार क्षेत्र अनुसूची ५ को प्रकरण २७ मा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण व्यवस्थापन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष तथा सिमसार क्षेत्र, राष्ट्रिय वन नीति, कार्बन सेवा रहेको छ। वन क्षेत्रको नीति तथा रणनीतिहरूमा निम्न बमोजिम कार्बन व्यापारसँग सम्बन्धित विषयहरू समावेश गरिएको छ ।

राष्ट्रिय वन नीति, २०७५: यस नीतिको उद्देश्य नेपालको समग्र लक्ष्यमा कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरणमा योगदान पुर्याउनु हो। यसले हरित उद्यम विकास र राष्ट्रिय समृद्धिमा योगदान पुर्याउने क्रममा काठको उत्पादन र सदुपयोगमा वृद्धि गर्ने योजना बनाएको छ।

राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६: यस नीतिमा वातावरणीय न्यायको अवधारणामा रणनीति र कार्यनीति समावेश गरिएको छ जसले वातावरणीय सेवाको प्रवर्धन गर्दै प्राप्त हुने लाभलाई न्यायोचित ढंगले बाँड्ने

सुनिश्चितता गर्दछ। कार्बन सेवासम्बन्धी कार्यान्वयनका लागि प्रदेश र स्थानीय तहमा कार्यान्वयनका खाका तयार गर्ने प्रावधान पनि यस नीति अन्तर्गत राखिएको छ।

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६: यस नीतिमा वन, जैविक विविधता र जलाधारको संरक्षणमा केन्द्रित रणनीति र कार्यनीति समावेश छन्। यसको उद्देश्य भनेको दिगो वन व्यवस्थापनबाट कार्बन सञ्चितिको वृद्धि गर्नु र REDD+ तथा स्वच्छ विकास संयन्त्रमार्फत प्राप्त हुने आर्थिक लाभको न्यायोचित वितरण गर्नु हो। यस नीति अन्तर्गत जलवायु वित्त व्यवस्थापनमा रेडप्लस लगायत कार्बन व्यापारबाट प्राप्त वित्तीय स्रोतको परिचालनको योजना पनि समावेश गरिएको छ।

वन क्षेत्रको रणनीति, २०७३: यस रणनीतिमा रेडप्लस रणनीति तयार गर्ने र स्वयमसेवी बजारसँग मिलेर कार्बन बजारमा सहभागी हुने योजना बनाइएको छ। यसबाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित वितरण गरिब र विपन्न सीमान्तकृत समुदायलाई गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ। कार्बन ट्रष्ट कोषको स्थापना पनि यस रणनीतिमा समावेश छ।

नेपाल रेडप्लस रणनीति, २०७५: यस रणनीतिमा रेडप्लसको कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय रेडप्लस निर्देशक समितिको नेतृत्वमा कार्य गरिने छ। यस समितिको कार्य नीतिगत र प्राविधिक समन्वय गर्नु हो। यसका लागि वन तथा वातावरण मन्त्रालयको सचिवको नेतृत्वमा राष्ट्रिय रेडप्लस समन्वय समिति रहेको छ, र कार्यान्वयनमा रेड कार्यान्वयन केन्द्रले सचिवालयको भूमिका निर्वाह गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। हाल यो रणनीतिको परिमार्जन भैराखेको छ।

वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ तथा वातावरण संरक्षण नियमावलीमा भएको व्यवस्था

वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ को दफा २८ को उपदफा १ र २ मा नेपाल सरकारले कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण र कार्बन सञ्चिति बढाउने कार्यका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, विदेशी सरकार वा संस्था, व्यावसायिक निकाय वा निजी क्षेत्रसँग कार्बन व्यापारमा भाग लिन सक्ने प्रावधान राखिएको छ। यस ऐनले कार्बन व्यापारको आधारभूत कानुनी संरचना तयार गरेको छ, जसले नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कार्बन व्यापारमा सहभागी हुनका लागि मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ।

यसैगरी वातावरण संरक्षण नियमावली, २०७७ को नियम २८ मा कार्बन व्यापारमा भाग लिनका लागि केही महत्त्वपूर्ण प्रावधानहरू समावेश गरिएको छ। पहिलो, नेपाल सरकारले वनको दिगो व्यवस्थापनमार्फत घटेको कार्बन उत्सर्जन वा बढेको कार्बन सञ्चितिलाई राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बिक्री गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ। यदि कुनै सरकारी निकाय, संस्था वा निजी क्षेत्रबाट चलाइएका सामाजिक तथा आर्थिक क्रियाकलापबाट कार्बन वा अन्य हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन भइरहेको अवस्थामा, त्यसलाई घटाउने कार्य गरेमा, नेपाल सरकारले उत्सर्जन घटाएको कार्बन बिक्री गर्न सक्ने व्यवस्था छ। यो प्रावधानले विभिन्न विकासात्मक र व्यावसायिक परियोजनाहरूलाई पनि कार्बन उत्सर्जन घटाउन प्रोत्साहन गर्नेछ। तर, कार्बन व्यापार गर्नुअघि, सरकारी निकाय वा यस कार्यमा संलग्न संस्था वा निजी क्षेत्रले स्थानीय समुदायको स्वतन्त्र, सुसूचित सहमति लिनु पर्ने प्रावधान राखिएको छ। यसले

समुदायको अधिकार र उनीहरूको हितको संरक्षण गर्ने उद्देश्य राख्छ । नेपाल सरकारले कार्बन व्यापारको मूल्य निर्धारण खरिदकर्ता मुलुक वा संस्थासँग सम्झौताद्वारा गर्ने प्रावधान राखिएको छ । यस प्रक्रियाले कार्बन क्रेडिटको मूल्य निर्धारणमा पारदर्शिता र निष्पक्षता सुनिश्चित गर्नेछ । यसैगरी कार्बन व्यापार गर्दा जैविक विविधतामा हास नआउने कुराको सुनिश्चितता गर्नु पर्ने प्रावधान राखिएको छ । यसले वातावरणीय प्रभावको न्यूनतम असर पर्ने र जैविक विविधताको संरक्षण गर्न मद्दत पुर्याउनेछ । साथै, संयुक्त राष्ट्र संघ महासन्धिको पालना गर्ने प्रावधानले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका साथ कार्बन व्यापारको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्दछ ।

यसैगरी नेपाल सरकारले वन नियमावली, २०७९ को नियम १०७ मा कार्बन व्यापारका लागि विशेष प्रावधान राखेको छ । यसले कार्बन उत्सर्जन घटाउने र कार्बन भण्डार बढाउने गतिविधिहरूलाई कानुनी मान्यता दिन्छ । रेडप्लस कार्यक्रमले सामुदायिक वनलाई कार्बन क्रेडिट उत्पादन गर्ने प्रमुख स्रोतका रूपमा प्रयोग गरेको छ । यसले स्थानीय समुदायलाई कार्बन उत्सर्जन घटाउने काममा संलग्न गराई आर्थिक लाभ प्राप्त गर्न प्रोत्साहित गरेको छ ।

३. सामुदायिक वनले रेडप्लस मार्फत कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण कार्यक्रम तयार तथा कार्यान्वयन गर्न भएको औपचारिक प्रबन्ध

नेपालको सामुदायिक वन व्यवस्थापन प्रणालीले अति महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । नेपालमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले २.८ मिलियन हेक्टर वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । सामुदायिक वनको यो व्यवस्थापनको माध्यमबाट स्थानीय समुदायले वनको संरक्षण र प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो उपयोगमा सक्रिय भूमिका निभाएका छन् । यसको फाइदा प्राप्त गर्ने हक पनि तिनै सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरूले राख्दछन् ।

नेपाल सरकारले कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरणका लागि सम्बन्धित कानुनी संरचनाहरू र सामुदायिक वनको अधिकारलाई स्पष्ट बनाई कार्बन व्यापारमा सहभागी हुन स्थानीय समुदायलाई प्रोत्साहित गरेको छ । यस मार्फत स्थानीय समुदायहरूको जीवनस्तरमा सुधार, वनको दिगो व्यवस्थापन, र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव घटाउन ठूलो मद्दत पुग्दैछ (Shrestha, 2011) ।

वन नियमावली, २०७९ को नियम १०७ मा कार्बन सेवा सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । कार्बन व्यापारमा भाग लिनको लागि नेपाल सरकारले कार्बन सञ्चिति वृद्धि तथा उत्सर्जन न्यूनीकरणका कार्यक्रम बनाई लागू गर्न सक्ने प्रावधान वन नियमावली, २०७९ को नियम १०७ को उपनियम १ मा रहेको छ । यस्तो कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा विचार गर्नु पर्ने विषयहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् ।

१. प्राकृतिक वन तथा जैविक विविधता संरक्षण तथा दिगो व्यवस्थापन ।
२. पारिस्थितिकीय प्रणालीको संरक्षण तथा दिगो व्यवस्थापन ।
३. स्थानीय समुदायको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण ।

४. परम्परागत तथा प्रथाजनित ज्ञान र अभ्यास तथा नवीनतम ज्ञानको उपयोगमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने कुराको सुनिश्चिता ।

कार्बन व्यापारको लागि नेपाल सरकारले स्थानीय समुदाय तथा उपभोक्ता समूहको सहभागितामा कार्यान्वयन गरिएको कार्यक्रमबाट सञ्चित भएको वा न्यूनीकरण गरिएको कार्बनको व्यापार प्रक्रिया अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा निश्चित अवधिका लागि बिक्री गर्ने सकिने प्रावधान रहेको छ (Khatri et al., 2013) ।

यस्तो कार्बन बिक्री गर्नु अगाडि मन्त्रालयले निर्धारण गरेको प्रक्रिया अवलम्बन गरी वन उपभोक्ता समूह र अन्य प्रभावित स्थानीय समुदायलाई जानकारी गराई पूर्व सुसूचित सहमति लिनु पर्ने प्रावधान रहेको छ ।

३.१ कार्बनको प्रति एकाइ मूल्य निर्धारण

नेपाल सरकार र कार्बन खरिदकर्ता मुलुक वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाका बीच भएको सम्झौता बमोजिम हुनेछ ।

३.२ कार्बन सेवाको बिक्रीबाट प्राप्त हुने कोष तथा यसको परिचालन

वातावरणीय सेवाबाट प्राप्त रकमहरूको एकीकृत सञ्चित तथा यसको परिचालनको लागि एक कोष स्थापना गर्न सकिने प्रावधान वन ऐन, २०७६ को दफा ४५ मा रहेको छ । यस कोषको नाम वन विकास कोष रहेको छ । यो कोष वन तथा भू-संरक्षण विभागमा रहने व्यवस्था रहेको छ । यस कोषमा कार्बन व्यापारबाट प्राप्त हुने रकमको हिसाब अलगगै राख्नु पर्ने प्रावधान रहेको छ । वन नियमावली, २०७९ को नियम १०७ को उपनियम ८ बमोजिम कार्बन व्यापारबाट प्राप्त हुने लाभ रकमको कम्तीमा असी प्रतिशत रकम अर्थ मन्त्रालयमार्फत कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था रहेको छ । अतयवः विद्यमान व्यवस्था बमोजिम अन्तर्राष्ट्रिय संघ तथा संस्थाहरूसँग गरिएको सम्झौता अनुसार प्राप्त रकमको अधिकतम २० प्रतिशत रकम केन्द्रीय सञ्चित कोषमा रहन जाने देखिन्छ । विभिन्न समयमा भएका चर्चा तथा छलफल अनुसार कार्बन व्यापारबाट प्राप्त सबै रकम कार्बन सञ्चित तथा उत्सर्जन न्यूनीकरणमा प्रत्यक्ष योगदान गर्ने स्थानीय समुदाय लगायतका निकाय एवं समूहहरूमा जानु पर्दछ भन्ने पहल तथा भनाइ दातृ निकायहरूको रहेको पाइन्छ (Maraseni et al., 2020) ।

कार्बन व्यापार तथा जलवायु अनुकूलन कार्बन सञ्चित तथा उत्सर्जन न्यूनीकरणबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँट निम्न बमोजिम हुने प्रावधान वन नियमावली, २०७९ को नियम ११५ को उपनियम १ मा रहेको छ । कोषमा प्राप्त भएको रकमलाई शत प्रतिशत मानी यसको बाँडफाँट गर्ने प्रावधान निम्न बमोजिम रहेको छ ।

(क) कोषको व्यवस्थापनको लागि	दश प्रतिशत ।
(ख) वन व्यवस्थापनमा संलग्न निकाय वा उपभोक्ता समूहका लागि	असी प्रतिशत ।
(ग) कार्यक्रम क्षेत्रभिन्न रहेका निजी वनधनीका लागि	पाँच प्रतिशत ।
(घ) उपभोक्ता समूहमा नरहेका वनमा आश्रित घरधुरीका लागि	पाँच प्रतिशत ।

उपरोक्त बमोजिमको रकमहरू पुनः बाँडफाँट गर्नको लागि योजना तयार गर्नु पर्ने हुन्छ । यसको लागि एक लाभको बाँडफाँट सम्बन्धी योजना तयार गर्ने कार्य वन तथा वातावरण मन्त्रालयले कार्यक्रम कार्यान्वयन भएका क्षेत्रमा स्थानीय तह, सम्बन्धित निजी वन धनी, वन उपभोक्ता समूह र प्रभावित स्थानीय समुदायको सहभागितामा तयार गर्ने प्रावधान रहेको छ । यसै अनुरूप नेपालमा हाल प्रक्रियामा रहेका कार्बन व्यापार विशेषगरी रेडप्लस कार्यक्रम जस्तै तराई भूपरिधि क्षेत्रको लागि योजना तयार गरी यसको अन्तिम रूप निर्धारण हुने कार्य विविध कारणले छलफलमा रहेको छ । यसको अन्तिम स्वरूप छिट्टै सार्वजनिक हुनेछ (Paudel et al., 2013) ।

यस्तो रकमको बाँडफाँट नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, उपभोक्ता समूह, स्थानीय समुदाय तथा निजी वनधनीबीच गर्नु पर्ने व्यवस्था वन नियमावलीको नियम १०७ को उपनियम १ मा रहेको छ ।

३.३ सामुदायिक वन उपभोक्ता तथा अन्य समुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समूहहरूले प्राप्त गर्ने रकम खर्च गर्ने व्यवस्था

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह तथा संलग्न निकायहरूले प्राप्त गरेको रकम कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण दस्तावेजमा उल्लेख भएका क्रियाकलापहरूमा खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो दस्तावेज तराई भूपरिधि कार्यक्रमका १३ जिल्लाहरूको लागि तयार गरिएको थियो । यस दस्तावेजले विभिन्न क्रियाकलापहरूमा कार्यहरू गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । यस्तै दस्तावेजमा क्रियाकलापहरू समावेश गरी वन नियमावली, २०७९ को नियम १०९ उपनियम १ अन्तर्गत रहेको वन तथा वातावरण मन्त्रालयको सचिवले अध्यक्षता गर्ने समितिले स्वीकृत गरेको कार्यक्रममा खर्च गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ ।

यस्तो कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि रेड कार्यान्वयन केन्द्रले समन्वय तथा सहजीकरण गर्ने प्रावधान राखिएको छ । अतः समुदायलाई वा अन्य निकायहरूलाई प्रवाह हुने रकमको व्यवस्थापन सहजीकरण रेड कार्यान्वयन केन्द्रले गर्ने प्रावधान रहेको छ ।

३.४ कार्बन बिक्री र मूल्य निर्धारण

नेपाल सरकारले कार्बन व्यापारका लागि विशेष प्रक्रिया निर्धारण गरेको छ, जसमा वन उपभोक्ता समूह र स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिता आवश्यक छ । कार्बन बिक्री गर्नको लागि प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै, पूर्व सुसूचित सहमति लिनु पर्ने प्रावधान राखिएको छ । यसका अनुसार, कार्बन उत्सर्जन घटाउने

वा भण्डारण गर्ने क्रियाकलापमा संलग्न समुदायलाई सबै जानकारी दिई उनीहरूको सहमति प्राप्त गर्नु अनिवार्य छ।

नेपाल सरकारले कार्बन क्रेडिटको प्रति एकाइ मूल्य निर्धारण अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौतामा आधारित गरी तय गर्ने प्रावधान राखेको छ। यसमा कार्बन व्यापारबाट प्राप्त रकमको वित्तीय व्यवस्थापन पनि स्पष्ट गरिएको छ। यस रकमको एकीकृत संचिति र परिचालन गर्ने वन विकास कोष स्थापना गर्ने प्रावधान छ, जसले कार्बन व्यापारबाट प्राप्त रकमको समुचित वितरण र उपयोग सुनिश्चित गर्दछ।

४. कार्बन व्यापारबाट प्राप्त रकमको लाभांश बाँडफाँट विषयमा प्रस्तावित गरिएको योजनामा भएको व्यवस्था

सार्वजनिक गरिएको प्रस्तावित लाभांश बाँडफाँट योजना अन्तर्गत लाभार्थीको छनोट प्रक्रिया, लाभ वितरण प्रक्रिया, र सामाजिक न्यायको पक्षमा विश्लेषण गरिएको छ। यसलाई विस्तृत रूपमा बुझ्नका लागि तलका प्रमुख बुँदाहरूमा अलि विस्तार गरी प्रस्तुत गरिएको छ।

४.१ लाभार्थीहरूको छनोट

लाभार्थीहरूको छनोट गर्दा विभिन्न कानुनी, संस्थागत जिम्मेवारी, वन व्यवस्थापनमा सहभागिता, र सामाजिक न्यायका आधारमा छनोट गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसमा चार मुख्य श्रेणी रहेका छन् :

१. सरकारी निकायहरू सरकारी निकायहरू जसले सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको व्यवस्थापनको लागि कार्यहरू गर्ने गर्दछन् जस्तै डिभिजन वन कार्यालयहरू र राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयहरू।
२. समुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समूहहरू सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, साझेदारी वन उपभोक्ता समूह, कबुलियती वन समूह तथा धार्मिक वन उपभोक्ता समूहहरू जसले सामूहिक रूपमा वनको सहभागितात्मक पद्धतिहरू अपनाई व्यवस्थापन गर्ने गर्दछन् ।
३. निजी वनधनीहरू आफ्ना निजी जग्गामा वन विकासको लागि कार्यहरू गर्नेहरू पनि यस कार्यक्रमको लाभार्थीको रूपमा रहने छन् ।
४. वनमा आश्रित समुदायहरू जो विशेषगरी समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन समूह तथा समितिहरूमा सहभागी नभएतापनि वनकै स्रोतमा जीविकोपार्जन गर्ने तथा आफ्नै अस्तित्वको लागि जीवन निर्वाह वन क्षेत्रको भरमा गर्ने गर्छन् तिनीहरू जस्तै: विभिन्न आदिवासी जातिहरू, दलित समुदाय, महिला र अन्य गरिब विपन्न समूह एवं समुदायहरूले केही लाभ प्राप्त गर्नेछन् ।

४.२ लाभका प्रकार

यस कार्यक्रमले दुई प्रकारका लाभहरू प्रदान गर्दछ :

१. आर्थिक लाभ (Monitory): यो नगद रूपमा वा वस्तुको रूपमा लाभार्थीलाई उपलब्ध गराइन्छ। यसमा सामुदायिक वन समूहहरू, सरकारी निकाय, र निजी वन धनीहरूलाई कार्य सम्पादनको

आधारमा वितरण गरिन्छ। तर यो रकम पनि कार्यक्रम बनाएर कार्ययोजना अनुरूप खर्च गर्नु पर्ने हुन्छ।

२. गैरआर्थिक लाभ (Non-Monitory Benefit): यसमा तालिम, सीप विकास, प्राविधिक सहयोग, सामुदायिक सशक्तीकरण र जीवनस्तर सुधारको लागि विभिन्न अवसरहरूको उपलब्धता समावेश छ। यसमा नयाँ रोजगारीका अवसरहरू, सीप विकास प्रशिक्षण, र विद्यमान वन सम्बन्धी प्राविधिक सहायता प्रदान गरिन्छ। यी कार्यक्रमहरूबाट जीविकोपार्जन लगायत आयआर्जनको लागि सहयोग पुग्नुको साथै जैविक विविधता एवं दिगो वन व्यवस्थापनमा पनि टेवा पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

४.३ लाभ बाँडफाँटको प्रक्रिया

प्रस्तावित लाभ बाँडफाँटको संरचनालाई निम्न बमोजिम वितरण गर्ने गरी सार्वजनिक गरिएको छ। तर पनि यो संरचनाको स्वीकृति तथा अन्तिम स्वरूप नेपाल सरकारबाट स्वीकृत ढाँचा अनुरूप नै हुनेछ। यो संरचनामा विशेष गरी १० प्रतिशतमात्र प्रशासनिक खर्चमा राखिएको थियो। जस अनुसार निम्न बमोजिमको प्रस्ताव गरिएको छ। प्राप्त रकमलाई शत प्रतिशत मान्दा निम्न बमोजिमको लाभहरूको वितरण विभाजन गरिएको छ (Ojha et al., 2019)।

१. ८०% लाभ समुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समूह र सरकारी निकायहरूलाई जानेछ।
२. ५% निजी वनधनीहरूलाई दिइनेछ जसलाई बीउ, बिरुवा वा प्राविधिक सेवाका रूपमा सुविधाहरू उपलब्ध गराइनेछन्।
३. ५% वनमा निर्भर, तर कुनै औपचारिक वन समूहमा नपर्ने समुदायहरूलाई वितरण गरिनेछ। यसमा आदिवासी जनजाति, दलित, मुस्लिम र अन्य गरिब समुदायहरू समावेश छन्।
४. बाँकी १०% को प्रयोग कार्यक्रम संचालन र प्रशासनिक खर्चमा गरिनेछ। यो रकम संघीय सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहहरू समेतमा विभाजन हुन सक्नेछ।

४.४ लाभ पाउनका योग्य हुने आधारहरू

लाभ पाउनका लागि विभिन्न लाभार्थीहरूले निम्न बमोजिम योग्यता पूरा गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

१. सरकारी निकायहरू: यी निकायहरूले वन व्यवस्थापनका कार्यहरू लागू गर्नुपर्नेछ र कार्यक्रमको सफल कार्यान्वयनमा सघाउनु पर्नेछ।
२. समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन उपभोक्ता समूहहरू: यिनले वनको संरक्षण र दिगो उपयोगको लागि काम गर्नुपर्नेछ र आर्थिक लाभका लागि योजनाहरू तयार गर्नुपर्नेछ।
३. निजी वन धनीहरू: निजी वन विकास कार्ययोजना तयार गरी योजनामा आधारभूत वृक्षारोपण र क्यारी गरेर कार्वन स्टक वृद्धि गर्ने कार्य सम्पन्न गर्नुपर्नेछ।

४. वनमा आश्रित समुदायहरू: यी समुदायहरूले वैकल्पिक जीवनशैली र रोजगारीका उपायहरूको लागि कार्य गर्नु पर्नेछ जसबाट उनीहरूको वनमा निर्भरता घट्छ।

४.५ गैरआर्थिक लाभका केही उदाहरणहरू

क. घरेलु ऊर्जाजस्तै बायोग्याँस र सुधारिएको उन्नत चुलो यसले वातावरणीय असरलाई घटाउँछ र वनमा निर्भरता कम गर्छ।

ख. सीप विकास तालिम विशेषगरी दलित र आदिवासी समूहका लागि, जस्तै बोटे/माझीहरूको लागि आधुनिक माछा मार्ने प्रविधि र फलामको काम गर्ने लोहार तथा कामीहरूको लागि सीपको प्रवर्धन एवं उपयोग गर्ने सीपमूलक कामहरू।

ग. सामाजिक न्याय प्रवर्धन तालिमहरू: महिलाहरू, दलितहरू, मुस्लिम र अन्य समुदायका लागि, जसले उनीहरूको सहभागिता बढाउँछ र सामाजिक न्यायमा सुधार ल्याउँछ र ती विषयहरूमा सहयोग पुग्नेछ।

५. कानुनी प्रवन्धन तथा प्रस्तावित योजनाका प्रावधानहरू सम्बन्धमा संक्षिप्त टिप्पणी

नेपाल सरकार र विश्व बैंकबीच सन् २०२१ फेब्रुअरीमा भएको उत्सर्जन न्यूनीकरण भुक्तानी सम्झौता (ER-PD) अनुसार कार्बन क्रेडिट बिक्रीबाट प्राप्त रकम वन विकास कोषमा जम्मा हुने र यसको वितरण लाभांश वितरण योजना अनुसार गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। तर विद्यमान कानून अनुसार, २० प्रतिशत रकम केन्द्र सरकारले राखेर ८० प्रतिशत रकम स्थानीय स्तरमा विभाजन गर्ने नियम छ। तर, हालसम्म यसको अन्तिम ढाँचा सार्वजनिक नभएकोले विभिन्न समस्याहरू उत्पन्न भएका छन्। विशेषगरी, ८० प्रतिशत रकमबाट पनि प्रशासनिक खर्च, केन्द्रीय निकायहरूको हिस्सा तथा अन्य कटौतीहरू घटाउँदा वास्तविक लाभार्थी वन समुदाय तथा समूहहरूको हातमा पुग्ने रकम पर्याप्त नहुने आशंका व्यक्त गरिएको छ। यसले गर्दा स्थानीय समुदायहरूले आफ्नो योगदानको उचित मूल्यांकन नपाउने हो कि भनी निराशा व्यक्त गरेको पाइन्छ।

अझ, सरकारी प्रणालीमार्फत यो रकम प्रवाह गर्दा प्रशासनिक ढिलाइ, पारदर्शिताको अभाव तथा दुरुपयोगको सम्भावनाले समुदायहरूमा यसको निरन्तरतामा शंका उत्पन्न भएको छ। वन संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिता नै मुख्य आधार हो। तर, यदि उनीहरूले आफ्नो योगदानको उचित प्रतिफल पाउँदैनन् भने यसले दीर्घकालीन रूपमा कार्यक्रमको सफलतामा नकारात्मक असर पार्न सक्छ। यसैले, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय तथा अन्य सम्बन्धित निकायहरूले यस विषयमा छिटो नीतिगत निर्णय गरी समुदायहरूको विश्वास जित्नुपर्छ। ८० प्रतिशत रकम सीधै समुदायमा पुग्ने गरी प्रशासनिक खर्च न्यूनीकरण गर्ने, पारदर्शी वितरण प्रणाली कायम गर्ने र सम्झौताको अन्तिम ढाँचा सार्वजनिक गरी सबै पक्षहरूसँग छलफल गर्ने आवश्यकता रहेको छ। सहभागितात्मक प्रक्रियाबाट वनको संरक्षण, व्यवस्थापन र सामुदायिक लाभ दुबैलाई सन्तुलित गर्न सकिनेछ।

६. अवसर तथा चुनौती

नेपालको सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण दस्तावेजमा उल्लिखित क्रियाकलापहरूमा प्राप्त रकम खर्च गर्नु पर्ने प्रावधान राखिएको छ। तराई भूपरिधि क्षेत्रका १३ जिल्लाहरूमा यो दस्तावेज लागू गरिएको छ जसमा विभिन्न वन संरक्षण, वृक्षारोपण, र पर्यावरणीय सेवाहरू समावेश छन्। सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनमा रेड कार्यान्वयन केन्द्रले समन्वय र सहजीकरण कार्य गर्दछ। यसले स्थानीय समुदाय र अन्य प्रभावित निकायहरूको साझेदारी सुनिश्चित गर्दै कार्बन क्रेडिट व्यापार र लाभ बाँडफाँट प्रक्रियालाई थप पारदर्शी बनाउँछ। यसको साथै अन्य कार्यक्रमहरू जस्तै बागमती लुम्बिनी तथा गण्डकी प्रदेशको लागि तयारी भैरहेको लिफ कोलिशन मार्फतको कार्बन व्यापारको लाभ थप गर्न सहयोग हुने र यस प्रक्रियाको सिकाइहरूबाट थप परिष्कृत गर्न सकिने विश्वास लिइएको छ। नेपालको रेडप्लस कार्यक्रमका निम्न बमोजिमको चुनौतीहरू र अवसरहरू देखा परेका छन्:

चुनौतीहरू

१. कानुनी अस्पष्टता: कार्बन अधिकार र लाभको बाँडफाँटमा अझै स्पष्टता आवश्यक छ। यो कार्य योगदानको आधार तथा न्यायोचितताको दृष्टिकोणमा लाभको वितरण गर्न आवश्यक रहेको छ। स्थानीय समुदायहरूलाई बढी लाभ उपलब्ध गराउनु उचित देखिन्छ। यसबाट यस कार्यक्रम प्रति अपनत्व बढ्ने देखिन्छ। यसको लागि संघीय सरकारले उदारता देखाउनु पर्ने देखिन्छ भने कार्बन सेवामा योगदान गर्नेहरूको कदर पनि भएको हुँदा संघीय सरकारले अभिभावकत्वको भावना कानुन तथा लाभांश वितरण योजनाबाट देखाउनु पर्ने देखिन्छ।
२. संस्थागत क्षमता अनुगमन तथा प्रमाणीकरण प्रणालीको निर्माण र क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ। यसको लागि स्थायी व्यावसायिक क्षमतावान जनशक्तिको विकास संस्थागत रूपमा निरन्तरता हुने गरी विकास गर्नु आवश्यक रहेको छ।
३. स्थानीय समुदायको समावेशिता सबै समुदायलाई समान लाभ पुर्याउने प्रक्रियामा सुधार आवश्यक छ। यसको लागि सरोकारवालाहरूलाई सुरुवात देखि नै लाभको स्पष्टता प्रवाह गर्नु आवश्यक देखिन्छ।
४. राजनीतिक अपनत्वका विषयमा संघीय सरकार तथा प्रदेश सरकारसहित स्थानीय तहहरूमा राजनीतिक तहमा समेत समन्वय तथा अपनत्व भई लाभको उचित वितरण गर्ने कार्यको निर्णय हुन आवश्यक देखिन्छ। कार्बन सेवालाई संघको अधिकार क्षेत्रमा रहेको भनी यसको फाइदा केन्द्रमा राख्ने मनोवृत्ति देखिएको छ। यो नै यस कार्यक्रमको ढिलाइ हुने एक कारकको रूपमा रहेको छ।

अवसरहरू

१. कार्बन क्रेडिटको व्यापार र त्यसबाट प्राप्त आर्थिक लाभले स्थानीय समुदायहरूको जीवनस्तर सुधार्न मद्दत गर्दछ भने सहलाभहरू जैविक विविधता संरक्षण लगायत वातावरणीय संरक्षणमा ठूलो योगदान गरी जलवायु परिवर्तनको असरहरूलाई कम गर्न सहयोग गर्दछ।

२. प्रविधिक र वित्तीय सहयोगको लागि अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारीले प्रक्रिया अझ प्रभावकारी र सरल बनाउन मद्दत पुर्याउनेछ।
३. विद्यमान सिकाइको आधारमा लिफ कोलिसनमार्फत पनि गण्डकी, बागमती तथा लुम्बिनीको वन क्षेत्रबाट ३० मिलियन मेट्रिक टन कार्बन व्यापारको लागि उपलब्ध गराउने गरी तयारी कार्यहरू अगाडि बढाइएको छ । यो बिक्रीदर पनि दोब्बर प्रस्ताव गरिएको छ।

७. निष्कर्ष

नेपालले रेडप्लस कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा हालसम्म गरेको सिकाइबाट अधिकतम फाइदा लिनुपर्ने देखिएको छ । सामुदायिक वन व्यवस्थापन र स्थानीय समुदायहरूको सहभागितामार्फत नेपालले कार्बन उत्सर्जन घटाउन र वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याइरहेको छ। कानुनी प्रावधानहरू, संस्थागत सुधार, र स्थानीय समुदायहरूको सशक्तीकरणले यस कार्यक्रमको सफलता सुनिश्चित गर्नेछ। नेपालका सामुदायिक वन समूहहरूले कार्बन क्रेडिटको व्यापारमार्फत अर्थिक लाभ प्राप्त गर्ने अवसर पाएका छन् र यसले वन संरक्षण र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याउने छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Angelsen, A. (Ed.) (2009), Realising REDD+: National strategy and policy options. Center for International Forestry Research (CIFOR). <https://www.cifor.org/knowledge/publication/2871>
- Bushley, B. R. (2014), REDD+ policy making in Nepal: Toward state-centric, polycentric, or market-oriented governance? Ecology and Society, 19(3), 41. <https://doi.org/10.5751/ES-06853-190341>
- Forest Investment Program (2021), Nepal's Forest Investment Plan: Investing in Forests for Prosperity at Scale. REDD Implementation Center. <https://www.redd.gov.np>
- Food and Agriculture Organization (FAO) (2011), REDD+ and the role of forest governance (FAO Forestry Paper 164). <http://www.fao.org/forestry>
- Government of Nepal (2018), Nepal National REDD+ Strategy. Ministry of Forest and Environment.
- Government of Nepal, Ministry of Forests and Environment (2019), The Forest Act, 2019 and Forest Regulations, 2022.
- GoN, Ministry of Forests and Environment. (2022, June), Part 1: Main report benefit sharing plan of the REDD+ emission reductions program for 13 Terai Arc Landscape districts. REDD Implementation Centre. <https://redd.gov.np/upload/>

[e66443e81e8cc9c4fa5c099a1fb1bb87/files/BSP_of_Nepal_June_Version_web\(1\).pdf](https://www.bsp.gov.np/files/BSP_of_Nepal_June_Version_web(1).pdf)

- Kanel, K. R., & Dahal, G. R. (2021), Financing REDD+ in Nepal: Challenges and opportunities. *Journal of Forest and Livelihood*, 19(1), 12-23.
- Khatri, D. B., Paudel, N. S., Bista, R., & Bhandari, K. (2013), REDD+ financing: What can we learn from the piloting of Forest Carbon Trust Fund in Nepal? *ForestAction Nepal*.
- Larson, A. M., & Petkova, E. (2011), An introduction to forest governance, people and REDD+ in Latin America: Obstacles and opportunities. *Forest Policy and Economics*, 18, 2-6. <https://doi.org/10.1016/j.forpol.2011.09.002>
- LEAF Coalition. (2024), <https://www.leafcoalition.org>
- Maraseni, T. N., Athanasiadis, A. N., Cockfield, G., & Apan, A. A. (2020), Mapping national REDD+ initiatives in the Asia-Pacific region. *Journal of Environmental Management*, 269, 110800. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2020.110800>
- Ministry of Forests and Environment (MoFE) (2024), Nepal REDD+ Emission Reductions Program: First Monitoring Report. REDD Implementation Center, Kathmandu.
- Ojha, H., Brockhaus, M., & Basnet, B. (2019), REDD+ and forest tenure in Nepal: A critical reflection. *Forest Policy and Economics*, 109, 101984. <https://doi.org/10.1016/j.forpol.2019.101984>
- Paudel, G., & Karki, R. (2013), REDD+ governance, benefit sharing and the community: Understanding REDD+ from stakeholders' perspective in Nepal. *Journal of Forest and Livelihood*, 11(2). <https://doi.org/10.3126/jfl.v11i2.8622>
- Pham, T. T., Moeliono, M., Brockhaus, M., & Le, N. D. (2017), REDD+ in the context of global forest transition: Implications for national policy. *Forest Policy and Economics*, 83, 36-45. <https://doi.org/10.1016/j.forpol.2017.06.004>
- REDD Implementation Center. (2024), Babarmahal, Kathmandu. <https://www.redd.gov.np>
- Shrestha, N. (2011), REDD+ initiative: An opportunity to catalyze green growth. ESCAP Publication.
- United Nations (1992), United Nations Framework Convention on Climate Change.
- United Nations (2015), United Nations Framework Convention on Climate Change, Paris Agreement.
- World Bank (2021), Forest Carbon Partnership Facility (FCPF): Emission Reductions Program Document - Nepal. <https://forestcarbonpartnership.org>
- World Bank (2024), Project Appraisal Document on a Proposed Grant for the Forests for Prosperity Project. Report No: PADXXXX.

राष्ट्रियस्तरका वन गोष्ठी २०८२ : समृद्धि, सुशासन र समावेशिताका लागि दिगो वन व्यवस्थापनको मार्गचित्र

विजय ढकाल^१

पृष्ठभूमि

संघीयता कार्यान्वयनसँगै नेपालले वन क्षेत्रमा संरचनागत रूपान्तरणको अनुभव गरिरहेको छ। यस्तै सन्दर्भमा, २०८२ सालमा वन तथा भू-संरक्षण विभागको नेतृत्वमा आयोजित तीनवटा राष्ट्रियस्तरका (दोस्रो राष्ट्रिय वन सम्वर्द्धन गोष्ठी, सातौँ राष्ट्रिय डिभिजनल वन अधिकृतहरूको गोष्ठी र तेस्रो राष्ट्रिय साझेदारी वन गोष्ठी) गोष्ठीरूले वन क्षेत्रलाई समृद्धि, वातावरणीय दिगोपन, रोजगारी सिर्जना, र सामुदायिक सशक्तीकरणको स्रोतका रूपमा स्थापित गर्ने साझा उद्देश्यलाई अघि सारेका छन्। यी गोष्ठीहरूमा सरकारका विभिन्न निकाय, संघीय, प्रदेश र स्थानीय तह, वन उपभोक्ता समूह, निजी क्षेत्र, विकास साझेदार, प्राविधिक तथा नीति निर्माताहरूको सहभागितामा सम्पन्न भएका हुन्। कार्यशालाहरूले नीति संवाद, प्रविधि आदानप्रदान, र बहुपक्षीय सहकार्य मार्फत वन क्षेत्रको उत्पादन, सुशासन, समावेशिता र जलवायु प्रतिरोधात्मकता प्रवर्द्धन गर्न सामूहिक प्रतिबद्धता जाहेर गरेका छन्।

तीनवटै गोष्ठीका आ-आफ्नै विशिष्ट कार्यक्षेत्रहरू रहेका थिए, तथापि तिनै कार्यशालाले वैज्ञानिक, उत्पादनमुखी र समावेशी वन व्यवस्थापनलाई प्रवर्द्धन गर्नु, संघीय संरचनामा वन प्रशासन तथा अन्तरसरकारी समन्वयलाई सुदृढ गर्नु, साझेदारी वनमार्फत वन क्षेत्रको आर्थिक योगदान अभिवृद्धि गर्दै समुदाय सशक्तीकरणलाई सुनिश्चित गर्नु, नीति, कानून तथा संस्थागत व्यवस्थालाई स्पष्ट र कार्यान्वयनमैत्री बनाउनु, वन क्षेत्रभित्र लैङ्गिक समानता, सामाजिक समावेशिता र स्थानीय स्वामित्वलाई प्रोत्साहन गर्नु, नवीन प्रविधि, अनुसन्धान तथा परम्परागत ज्ञानको अभिसरण गर्नु, वन अतिक्रमण, वन विनाश तथा अवैध गतिविधिविरुद्ध कडा कदम चाल्नु र वन क्षेत्रलाई समृद्धि, वातावरणीय दिगोपन तथा जलवायु प्रतिरोधात्मकताको मेरुदण्डका रूपमा स्थापित गर्न सामूहिक प्रतिबद्धता प्रकट गरेका थिए।

क. दोस्रो राष्ट्रिय वन संवर्द्धन गोष्ठी

यो गोष्ठी वन तथा भू-संरक्षण विभाग, रेड कार्यान्वयन केन्द्र, वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्रको संयुक्त आयोजनामा २०८२ साल वैशाख २७ र २८ गते बुढानिलकण्ठ, काठमाण्डौमा प्रधानमन्त्रीको प्रमुख आतिथ्यतामा संचालन भएको थियो। यस गोष्ठीमा आर्थिक समृद्धि र दिगो वन: उत्पादनको लागि

^१ वन अधिकृत, वन तथा भू-संरक्षण विभाग, ईमेल: bijayd76@gmail.com

वन संवर्द्धन भन्ने मूल नारा र तपशिलमा उल्लेखित उद्देश्यहरू राखी सुरु भएको यस गोष्ठीले १८ बुँदे घोषणापत्र जारी गर्दै सम्पन्न भएको थियो।

गोष्ठीका उद्देश्यहरू:

- (१) विविध सरोकारवालाहरूबीच वन संवर्द्धन प्रणालीका सिद्धान्तहरू तथा दिगो वन व्यवस्थापनमा यसको भूमिकाको साझा दृष्टिकोण र समझदारी विकास गर्नु,
- (२) वन संवर्द्धन प्रणाली सम्बन्धी ज्ञान, अनुभव तथा सिकाइको आदानप्रदान गर्नु,
- (३) विभिन्न तहका निकाय, समुदायहरू तथा क्षेत्रीय सरोकारवालाहरूबीच वन संवर्द्धन प्रणाली अभ्यासको कार्यान्वयनमा सहकार्य तथा एकता सुदृढ गर्नु,
- (४) वन संवर्द्धन प्रणालीलाई समग्र वन व्यवस्थापनमा प्रभावकारी रूपमा समावेश गर्न मार्गचित्र वा कार्ययोजना तयार गर्नु,
- (५) दिगो वन उत्पादन प्रणालीलाई प्रवर्द्धन गर्दै सुधार गर्नु।

प्रतिवद्धता पत्र

दोस्रो राष्ट्रिय वन संवर्द्धन गोष्ठीमा वन प्राविधिक, वन विज्ञ तथा वन उपभोक्ता समूहहरूबाट वन संवर्द्धन प्रणाली तथा वन संवर्द्धनका गतिविधिहरू, कार्यान्वयनको सिलसिलामा प्राप्त उपलब्धि, समस्या र आगामी चुनौती लगायतका सवालहरूमा समालोचना र समीक्षा गरिएको र भावी कार्यदिशा तय गर्ने हेतुले १८ बुँदे दोस्रो राष्ट्रिय वन संवर्द्धन गोष्ठीको प्रतिवद्धता पत्र सार्वजनिक गरिएको थियो। उक्त प्रतिवद्धता पत्रमा उल्लेखित व्यवस्थाहरू तपसिल बमोजिम रहेको थियो।

- (१) राष्ट्रिय वनको एकीकृत रणनीतिक योजना, सामुदायिक वनको मार्गदर्शन दिगो वन व्यवस्थापनको राष्ट्रिय मापदण्ड, वन स्रोत सर्वेक्षण निर्देशिका लगायतका दस्तावेजहरूमा वन संवर्द्धन सम्बन्धी विषयहरूलाई सामञ्जस्यता कायम गर्दै वन व्यवस्थापनको पद्धतिहरूलाई वनको किसिम, उमेर समूह, प्रजाति, वातावरणीय सेवा तथा भौगोलिक क्षेत्र अनुरूप कार्यान्वयन गर्ने। साथै रुख कटान गर्दा "हतार नगर्ने र ढिला पनि नगर्ने भन्ने भाव अनुरूप कार्यान्वयन गर्ने।
- (२) समृद्धिका लागि वन अवधारणालाई सार्थक तुल्याउन वि.सं. २०८२-२०९१ दशकलाई "वन व्यवस्थापन दशक" को रूपमा घोषणा गरी सबै प्रकारका वनहरूमा दिगो वन व्यवस्थापनका सिद्धान्त अवलम्बन गरी वन संवर्द्धनमा आधारित वन व्यवस्थापनलाई देश भर विस्तार गर्ने।
- (३) वन पैदावार बिक्रीवितरण सरल, सहज र प्रतिस्पर्धी बनाई सुलभ रूपमा उपलब्ध गराउने र वन पैदावारको प्रतिस्पर्धी वस्तुको आयातलाई प्रतिस्थापन तथा निर्यातलाई प्रवर्द्धन गर्ने। यसको लागि प्रशोधित उत्पादहरू उत्पादन गर्ने उद्योगहरूलाई ठूलो मात्रामा लामो अवधिसम्म वन पैदावार आपूर्ति गरी स्वदेश र विदेशमा बिक्रीवितरण प्रवर्द्धन गर्ने।

- (४) राष्ट्रिय वनको एकीकृत रणनीतिक योजना २०८१-२१०० मा विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा वन व्यवस्थापनको लागि वन संवर्द्धन प्रणाली सिफारिस गर्दा ३१ डिग्री भिरालो भन्दा बढी भएको क्षेत्रमा वन संवर्द्धन प्रणाली लागु गर्दा वन व्यवस्थापन प्रतिकूल हुने निष्कर्ष निस्किएकोले वन तथा वातावरण मन्त्रालयले सो विषयमा आवश्यक परिमार्जन गर्ने ।
- (५) विद्यमान परिवेशमा प्रदेशस्थित वनसँग सम्बद्ध मन्त्रालय तथा मातहतका कार्यालयहरूका वन प्राविधिकहरूले वन क्षेत्र भन्दा बाहिरको कार्यसूचीमा कार्य गर्नु पर्ने कारणबाट आफ्नो प्राविधिक ज्ञान वन व्यवस्थापनमा प्राथमिकताका साथ लक्षित गर्न नसकिरहेको हुँदा वन सङ्गठनको संस्थागत संरचना वन व्यवस्थापनमैत्री बनाउन पुनरावलोकन गर्ने ।
- (६) वन व्यवस्थापनको कार्यहरू प्रभावकारी व्यवस्थित, व्यवहारिक एवं भरपर्दो गराउन नवीन प्रयोगकर्ता प्रविधिमैत्री तथा उक्त प्रविधिहरूको उपयोग गर्दै वन व्यवस्थापनमा संलग्न वन प्राविधिक समुदाय तथा अन्य सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि मार्फत वन व्यवस्थापनमा शुसासन कायम गर्ने ।
- (७) उच्च पहाडी क्षेत्रमा वन तथा चरन क्षेत्र (खर्क) लाई समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणालीको अवलम्बन गरी विशेष रूपमा व्यवस्थापन गर्ने ।
- (८) वन व्यवस्थापनमा गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न मौजुदा जनशक्तीले मात्र सेवा प्रवाह गर्न नसक्ने र बाह्य क्षेत्रका वन प्राविधिकहरूको सहयोग लिनु पर्ने अपरिहार्यतालाई मनन गर्दै सेवामा गुणस्तर कायम गर्न अविलम्ब नेपाल वन प्राविधिक परिषद प्राथमिकताका साथ स्थापना र संचालन गर्न नेपाल सरकार तथा सम्बद्ध निकायमा अनुरोध गर्ने ।
- (९) वन व्यवस्थापन क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्दा विभिन्न आवश्यक तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन, प्रशोधन, भण्डारण तथा नियमित एवं सुरक्षित प्रवाह समेत गर्नु पर्ने भएकोले अनलाइन प्रणालीमा आधारित डिजिटल एकीकृत तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणाली स्थापित गर्ने ।
- (१०) वन संवर्द्धन प्रणाली अवलम्बन गर्ने शिलशिलामा वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षाको विषयहरूलाई वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयारी र कार्यान्वयन प्रक्रियामा समावेश गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- (११) वन व्यवस्थापनमा अपनाइएका वन संवर्द्धन प्रणाली एवं यससँग सम्बन्धित विभिन्न आयामहरू र अभ्यासहरूको सूक्ष्म अध्ययन तथा कार्यमूलक अनुसन्धान गर्ने अभिलेखिकरण र प्राप्त नतिजाहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने ।
- (१२) नेपालको वन संवर्द्धन विषयमा प्राविधिक राय सल्लाह, सुझाव, परामर्श तथा वन संवर्द्धन गोष्ठीको निष्कर्ष एवं सुझाव कार्यान्वयनलाई सहजिकरण गर्न एक राष्ट्रिय स्तर तथा प्रदेश स्तरमा साधन र स्रोत सहितको स्थायी संरचनाको रूपमा वन संवर्द्धन संयन्त्र गठन तथा परिचालन गर्ने ।
- (१३) वन संवर्द्धनका कार्यहरू गर्दा सामुदायिक वन, साझेदारी वन तथा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन समूहहरूको साधारणसभाबाट निर्णय गरेर मात्र कार्यान्वयन गर्ने ।

- (१४) वन संवर्धनका कार्यहरू सिफारिस गर्दा वन उपभोक्ता समूहहरूले निर्धारण गरेका उद्देश्यहरूका आधारमा परम्परागत तथा प्रथाजनित ज्ञान सीप र अभ्यासहरूलाई अवलम्बन गर्दै वन संवर्धनका कार्यहरू सिफारिस गर्ने ।
- (१५) वन संवर्द्धनका कार्यहरू उपभोक्ताले बुझ्ने सरल सहज र कार्यान्वयन योग्य बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने ।
- (१६) सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजनालाई वन उपभोक्ता समूहको निर्णयको आधारमा वनको क्षेत्रफल अवस्था, वन व्यवस्थापनको उद्देश्य अनुसार वर्गिकरण गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- (१७) सामुदायिक र साझेदारी वन उपभोक्ता समूहहरूलाई नियमित प्राविधिक सहयोग तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न तीनै तहका सरकार र सबै साझेदारले आवश्यक व्यवस्था गर्ने ।
- (१८) दोस्रो राष्ट्रिय वन संवर्द्धन गोष्ठी आयोजना गर्ने वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वन तथा भू-संरक्षण विभाग, रेड कार्यान्वयन केन्द्र, वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र, यसमा सहयोग गर्ने विभिन्न निकायहरू, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, साझेदारी वन उपभोक्ता समूह, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, साझेदारी वन उपभोक्ता महासंघ, नेपाल वन पैदावार उद्योग व्यवसायी महासंघ, विश्वविद्यालय, विकास साझेदारहरू, प्रदेशको वन सम्बन्धी मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय, डिभिजन वन कार्यालयहरू, निजी क्षेत्र, नेपाल वन प्राविधिक संघ, प्राज्ञ, अनुसन्धानकर्ता वन प्राविधिकहरू लगायत सम्पूर्ण महानुभाव तथा संस्थाहरूलाई गोष्ठीको सफल आयोजनाको लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्दै वन संवर्धन राष्ट्रिय गोष्ठी प्रत्येक तीन तीन वर्षमा आयोजना गर्ने ।

ख. सातौँ राष्ट्रिय डिभिजनल वन अधिकृतहरूको गोष्ठी

मिति २०८२ साल वैशाख २९ देखि ३० सम्म बुढानिलकण्ठ, काठमाण्डौमा संघीयतामा वन प्रशासन: समृद्धि र सुशासन भन्ने नाराका साथ उल्लेखित उद्देश्यहरू राखी सम्पन्न भएको यस गोष्ठीमा सबै प्रदेश र जिल्लाका डिभिजनल वन अधिकृतहरू, वरिष्ठ वन अधिकृतहरू, उच्च सरकारी प्रतिनिधिहरू, प्राविधिक विज्ञहरू तथा वन क्षेत्रका प्रमुख सरोकारवालाहरू सहित २५० जना भन्दा बढीको सहभागितामा रहेको थियो । वन तथा भू-संरक्षण विभाग र रेड कार्यान्वयन केन्द्रको संयुक्त रूपमा भएको गोष्ठीले २७ बुँदे बुढानिलकण्ठ घोषणापत्र जारी गरेको थियो ।

उद्देश्यहरू

- (१) डिभिजनल वन कार्यालयहरूले हासिल गरेका प्रगति तथा उपलब्धिहरू र कार्यान्वयनस्तरमा श्रृजना भएका अवसरहरू तथा चुनौतीहरू उपर छलफल र समिक्षा गरी लेखाजोखा गर्ने,
- (२) परिवर्तित सन्दर्भमा डिभिजन वन कार्यालयको सेवा प्रवाह सम्बन्धि भुमिकालाई थप छिटोछरितो, मितव्ययी, जनमुखी र पारदर्शी बनाउनका लागि आवश्यक सुधारका लागि अपनाउनु पर्ने कार्यदिशा तय गर्ने ।

- (३) डिभिजन वन कार्यालय, वन तथा भू-संरक्षण विभाग र वन तथा वातावरण मन्त्रालयविच नियमानुसार हुने प्रत्यक्ष र दोहोर सञ्चार सम्पर्क र सम्बादलाई मजबुद गर्ने ।
- (४) नीति, ऐन, नियम र कार्यनीति तथा वन क्षेत्रको अर्धन्यायिक र व्यवस्थापकिय सवालमा बुझाईमा एकरूपता कायम गर्ने ।
- (५) वन, वन्यजन्तु र जैविक विविधता तथा वातावरण संरक्षणका सवालमा केन्द्रिय रूपमा नीति निर्माणलागि आवश्यक पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने ।

घोषणा पत्र

सातौँ राष्ट्रिय डिभिजनल वन अधिकृतहरूको गोष्ठीमा डिभिजनल वन अधिकृतहरूले कार्यसम्पादनको सिलसिलामा प्राप्त गरेका उपलब्धि, भोगेका समस्या र चुनौती लगायतका विभिन्न सवालहरूमा समालोचना एवं समीक्षा गरी भावी कार्यदिशा तय गर्ने हेतुले २७ बुँदे बुढानिलकण्ठ घोषणा पत्र सार्वजनिक गरिएको थियो । उक्त घोषणा पत्रमा भएका व्यवस्थाहरू तपसिल बमोजिम रहेको थियो ।

- १) दोश्रो राष्ट्रिय वन सम्बर्द्धन गोष्ठिका १८ बुँदे प्रतिवद्धता कार्यान्वयनमा लैजान सबै डिभिजनल वन अधिकृतहरूले अपनत्व ग्रहण गरी कार्यान्वयन गर्नेछौ ।
- २) वन क्षेत्रको कार्यमा गुणात्मक वृद्धि गर्न नेपाल वन प्राविधिक परिषद ऐन तत्कालै जारी गर्न नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्ने ।
- ३) समृद्धिका लागि वन भन्ने मूल नारालाई अङ्गिकार गर्दै वनको व्यवस्थापन र सदुपयोग गर्ने । साथै वन सेवालालाई अत्यावश्यक सेवामा समावेश गर्न नेपाल सरकारलाई अनुरोध गर्ने ।
- ४) सङ्घीय वन ऐन, २०७६ मा भएको व्यवस्था बमोजिम डिभिजनल वन अधिकृत भन्नाले नेपाल सरकारले खटाएको डिभिजन वन कार्यालयका प्रमुख भन्ने सम्झनु पर्दछ भनेकोले सो विषय हालसम्म पनि कार्यान्वयन नहुँदा वन संरक्षणको कार्यमा कठिनाई परेकोले उक्त कठिनाई फुकाउनका नेपाल सरकारलाई अनुरोध गर्ने ।
- ५) विगतमा कर्मचारी समायोजन हुँदा विशिष्ट परिस्थितिमा संस्थागत रूपमै समायोजन भएका र सबै प्रदेश लोकसेवा आयोगको सिफारिसमा नियुक्ती भएका वन सेवाका कर्मचारीहरूलाई संघीय सरकारले अपनत्व ग्रहण गर्न अनुरोध गर्ने ।
- ६) वनक्षेत्रको प्रभावकारी संरक्षण गर्दै व्यक्तिगत तथा संस्थागत अतिक्रमण हुन नदिन शुन्य शहनशिलता कायम गर्ने । अतिक्रमण नियन्त्रण तथा व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तुल्याउन । राष्ट्रिय वनको सिमाङ्कन यथाशिघ्र गर्न नेपाल सरकारलाई अनुरोध गर्ने । सागरनाथ तथा रतुवामाई वन विकास परियोजना क्षेत्रमा वन अतिक्रमण र क्षयीकरणलाई तत्काल निरुत्साहित गर्न र त्याँहाको वन जैविक विविधता संरक्षणको लागि नेपाल सरकारलाई तत्काल पहल गर्न अनुरोध गर्ने ।

- ७) वन क्षेत्रका निकायहरूबाट नागरिक तथा समुदायलाई उपलब्ध गराइने सेवा प्रवाहमा थप सरल र चुस्त दुरुस्त बनाउन डिजिटल प्रविधिको प्रयोगमा व्यापकता ल्याउँदै सुशासनमा प्रभावकारिता ल्याउने ।
- ८) राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजना, लगानी बोर्डका आयोजना राष्ट्रिय गौरवका आयोजना लगायतका आयोजनाहरू सहित विकासका आयोजनाहरूका कार्यक्रमहरूलाई सहजीकरण गर्ने प्रक्रियामा सेवा प्रवाहलाई सहज तुल्याई उपयुक्त वातावरण तयार गर्ने ।
- ९) वन पैदावारको मूल्य आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रीय बजार समेतलाई विचार गरी वन नियमावलीमा भएको राजस्व दरलाई घटाउन वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने । सरकारी भवनको निर्माण गर्दा स्वदेशी काठको प्रयोगलाई अनिवार्य गर्ने ।
- १०) प्रतिवेदन प्रणालीलाई मजबूत बनाउन वन संरक्षण तथा व्यवस्थापनका विषयहरू वन पैदावार सङ्कलन, ओसारपसार, बिक्रीवितरण सहित वनको तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्न Integrated Forest Management Information System (IFMIS) को विकास गरी कानुनी मान्यता सहित तत्काल कार्यान्वयनमा ल्याउन वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने । वन पैदावार बिक्रीवितरणलाई पारदर्शी र सरलिकृत गर्न इ विडिड प्रणाली तत्काल लागु गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने । हाम्रो वनको प्रकाशनलाई निरन्तरता दिने ।
- ११) प्रदेशमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि, वृत्ति विकास तथा वैदेशिक भ्रमणका अवसरहरू न्यायोचितरूपमा उपलब्ध गराउने कार्य तत्कालबाट लागु गर्ने एवं दीर्घकालमा सङ्घीय निजामति सेवा ऐन तथा नियममा समेत व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारलाई अनुरोध गर्ने ।
- १२) वन ऐन, २०७६ को दफा ८५ बमोजिम ऐनको प्रभाव मापन गर्ने व्यवस्था बमोजिम समसामयिक परिमार्जन गरी अन्तरतहमा समन्वय सहकार्य गरी देखिएका अन्यौलताहरू हटाउने ।
- १३) वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ तथा यसको नियममा समयानुकूल संशोधन गरी वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन तयारी तथा स्वीकृति प्रकृत्यालाई अझ सहज तथा व्यवहारिक बनाउन मापदण्ड तयार गरी लागू गर्ने ।
- १४) डिभिजन वन कार्यालयको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै कम्तीमा एक प्रदेश एक वन्यजन्तु उद्धार केन्द्र तथा अस्थायीरूपमा वन्यजन्तु होल्डीङ्ग केन्द्र स्थापना गर्ने ।
- १५) वन कार्यालयहरूको सेवा प्रवाह गर्ने तल्लोस्तरको इकाईसम्म भौतिक पूर्वाधार लगायतका संरचनाहरूको निर्माणको लागि बजेट विनियोजनमा प्राथमिकता दिनु पर्ने ।
- १६) वन विकास कोष परिचालनको लागि कार्यविधि तत्काल तयार गरी उक्त कोषको रकम वनको संरक्षण, विकास, वन संवर्धन प्रणालीमा आधारित दिगो वन व्यवस्थापन, प्रविधिको प्रयोग र क्षमता विकास लगायतका कार्यहरूमा उपयोग गर्ने ।
- १७) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहमा देखिएको नेपालको संविधान एवं प्रचलनमा रहेका ऐन नियम बमोजिम रहेका अधिकारहरूको दोहोरोपनाका विषयले सिर्जना गरेको द्विविधा तथा अन्यौलता

हटाउन कार्य विस्तृतिकरण तयार गर्न र सो अनुसार समायानुकूल वन क्षेत्रसँग सम्बन्धि कानूनहरू संशोधन गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने ।

- १८) समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन समूहको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै पुनःजागरणका कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिँदै कार्ययोजना तयारी कार्यलाई प्रभावकारी एवं कार्यान्वयन योग्य बनाउने ।
- १९) वन डहेलो, वन अतिक्रमण, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व जस्ता बहुक्षेत्रीय, बहुआयामिक समस्यामा वन तथा भू-संरक्षण विभाग, प्रदेश वन निर्देशनालय र डिभिजनल वन कार्यालयले विशेष संयन्त्र बनाई कार्य गर्ने ।
- २०) शासत्र वन रक्षकको रिक्त पदपूर्तिमा तत्कालै करारमा भर्ना गर्ने, सँगसँगै नियमावली तर्जुमा गरी दीर्घकालमा लोकसेवा आयोगबाट भर्ना गरी क्याम्प विधिबाट नै परिचालन गर्ने ।
- २१) वन तथा भू-संरक्षण विभागका महानिर्देशकको संयोजकत्वमा सातवटै प्रदेशका सचिव र निर्देशकहरू रहने गरी एक समन्वय समिति गठन गरी हरेक ६/६ महिनामा बैठक बसी पहिचान भएका विषयहरू सङ्ग, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन २०७७ ले व्यवस्था गरेको विषयगत समितिमा लैजाने व्यवस्था गर्ने ।
- २२) वनकर्मीहरूले वन विकास तथा वन संरक्षणको कार्य गर्दा आइपर्ने सबै किसिमका जोखिमहरू वहन तथा न्यूनिकरणको लागि पेशागत स्वास्थ्य तथा सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्न नीति, बजेट तथा कार्यक्रमको व्यवस्था गर्ने ।
- २३) वन क्षेत्रमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणलाई प्रवर्धन गरी कार्य वातावरण सुरक्षित र मर्यादित बनाउने ।
- २४) कवुलियती वनको वन पैदावारहरू सङ्कलन तथा बिक्रीवितरणको लागि निर्देशिका तयार गरी गर्ने ।
- २५) वन क्षेत्रको पेशागत निष्ठा एवं सदाचारिता (Integrity) कायम राख्न आचारसंहिता बनाई लागु गर्ने। सबै प्रदेशमा वन सेवाका कर्मचारीहरूको लागि छुट्टै ड्रेस कोड लागु गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने ।
- २६) डिभिजनल वन अधिकृतहरूको राष्ट्रिय गोष्ठी हरेक दुई दुई वर्षमा आयोजना गर्ने ।
- २७) डिभिजनल वन अधिकृतहरूको सातौँ राष्ट्रिय गोष्ठी आयोजनाका लागि आयोजक वन तथा भू-संरक्षण विभाग (र) रेड कार्यान्वयन केन्द्र एवं अन्य सहयोगी निकायहरूलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्ने ।

ग. तेस्रो राष्ट्रिय साझेदारी वन गोष्ठी

वन तथा भू-संरक्षण विभागको आयोजनामा साझेदारी वन व्यवस्थापन: उत्पादन, पहुँच र अर्थतन्त्रमा योगदान भन्ने नारा र उल्लेखित उद्देश्यका साथ जेष्ठ २८ र २९, २०८२ मा गोदावरीमा सम्पन्न तेस्रो राष्ट्रिय साझेदारी वन गोष्ठीले १५ वुँदे घोषणापत्र जारी गरेको थियो ।

उद्देश्यहरू:

- (१) नेपालमा साझेदारी वनका अभ्यास, उपलब्धि तथा विद्यमान चुनौती पहिचानबारे समझदारी बढाउने।
- (२) साझेदारी वन व्यवस्थापनमा भएका अनुभवहरू, सफलताको कथाहरू र नवप्रवर्तनात्मक उपायहरू साझा गर्ने।
- (३) साझेदारी वनलाई आर्थिक लाभका लागि विस्तार गर्न सरकार, नागरिक समाज र स्थानीय समुदायबीचको साझेदारी सुदृढ गर्ने।
- (४) प्रभावकारी साझेदारी वन कार्यान्वयनलाई टेवा पुर्याउन नीतिगत ढाँचा, संस्थागत भूमिकाहरू र नीतिगत समायोजन आवश्यक क्षेत्रहरू पहिचान गर्ने।
- (५) वन उत्पादनको दिगो उत्पादन, विपणन र व्यापारमार्फत साझेदारी वनले नेपालको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुर्याउन सक्ने सार्थक योगदानलाई उजागर गर्ने।

घोषणा पत्र

साझेदारी वन व्यवस्थापन क्षेत्रका वर्तमान अवस्था, सम्भावना, समस्या र चुनौतीहरूमा छलफल गर्दै, वन व्यवस्थापनका लागि नीति र कानूनी संरचनाहरूलाई सङ्घ र प्रदेशको नीति ऐन नियम निर्देशिका तथा कार्यविधिहरूसँग सामन्जस्यता कायम गरी समय सापेक्ष परिमार्जन गर्दै निरन्तर रूपमा प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिदै प्राविधिक दक्षता र क्षमता विकास एवं सुशासनलाई सुदृढ गर्नुपर्ने विषयलाई आत्मसात् गर्दै, वनको पारिस्थितिकीय प्रणाली र स्थानीय समुदायहरूको आवश्यकतालाई सन्तुलनमा राख्न, सबै वनहरूमा वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित दिगो वन व्यवस्थापन र सामाजिक समावेशितालाई मूलप्रवाहमा ल्याउने, वन व्यवस्थापनबाट प्राप्त आमदानीलाई न्यायोचित वितरण गर्न अभिप्रेरित गर्ने प्रतिवद्धताका साथ यस गोष्ठीले १५ बुँदे घोषणापत्र जारी गरेको थियो । उक्त घोषणापत्रमा तपसिल बमोजिमको विषयहरू संलग्न गरिएको छ ।

- १) सङ्घीय वन ऐन, २०७६ सँग सामन्जस्यता हुने गरी प्रदेशहरूको साझेदारी वन व्यवस्थापन सम्बन्धी ऐन नियम एवम् कार्यविधिका प्रावधानहरू यथाशिघ्र नयाँ निर्माण तथा परिमार्जन गर्न समन्वयको लागि सङ्घीय वन तथा वातावरण मन्त्रालय तथा प्रदेशको वन क्षेत्र हेर्ने सम्बन्धित मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने।
- २) साझेदारी वनको कोष तथा समूह परिचालन सम्बन्धमा कार्यविधि, निर्देशिका तयार गरी यथासक्य छिटो कार्यान्वयनमा ल्याउन वन तथा भू-संरक्षण विभागले सङ्घीय वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने।
- ३) हरेक प्रदेशमा वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वन व्यवस्थापन गर्न र एकरूपता कायम गर्न वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वन व्यवस्थापन कार्यविधि नेपाल सरकारबाट तयार गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने।

- ४) वन पैदावारको वितरणमा पारदर्शिता तथा न्यायोचित प्रणाली अवलम्बन गर्ने गरी सबै साझेदारी वनहरूमा एकरूपता कायम गर्न वन पैदावारको बिक्रीवितरण व्यवस्थापन निर्देशिका तयार गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने।
- ५) प्रत्येक तीन-तीन वर्षमा साझेदारी वनको कार्यान्वयनको प्रभाव तथा सिकाइहरूको अध्ययन तथा समीक्षा गरी राष्ट्रिय गोष्ठी गर्ने। प्रत्येक दुई दुई वर्षमा साझेदारी वनको प्रदेश स्तरीय गोष्ठी आयोजना गर्ने।
- ६) प्रदेशबाट नियमित रूपमा साझेदारी वन समूह र समितिलाई साझेदारी वन सम्बन्धी ऐन नियम एवं नीतिगत तथा प्राविधिक पक्षमा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने। यसको लागि वन प्राविधिक तथा साझेदारी वन व्यवस्थापन समितिको पदाधिकारीहरू लगायतका समूह सदस्यहरूको क्षमता अभिवृद्धि विशेष कार्यक्रम वार्षिक कार्यक्रममा समावेश गरी कार्यान्वयन गर्न सङ्घ तथा प्रदेश सरकारसँग अनुरोध गर्ने।
- ७) साझेदारी वनको व्यवस्थापन गरी वन पैदावारको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वढाउने कार्यको निरन्तरता नभएको कारणबाट वन पैदावारको उत्पादन परिमाण ज्यादै न्यून भएकोले सबै साझेदारी वनहरूको कार्ययोजना वन सम्बर्द्धन प्रणाली अनुरूप संशोधन गरी यथाशिघ्र कार्यान्वयन गर्न समूह र डिभिजन वन कार्यालयले संयुक्त रूपमा तीन महिना भित्र कार्यतालिका तयार गरी लागू गर्ने।
- ८) साझेदारी वन व्यवस्थापनको कार्यमा समन्वय तथा अनुगमन गर्नका लागि वन तथा भू-संरक्षण विभागमा एक केन्द्रीय साझेदारी वन व्यवस्थापन एकाई स्थापना गर्ने।
- ९) साझेदारी वनको आम्दानीको लेखाइन आर्थिक वर्षको अन्त्यमा गर्दा दायित्वहरूको सृजना भएको विषयलाई नजर अन्दाज गर्दा कूल देखिएको नगद वासलातको २५ प्रतिशत रकम आय करको रूपमा सञ्चित कोषमा दाखिला गर्ने वर्तमान प्रावधानले वनको व्यवस्थापन लगायत वातावरणीय सुरक्षाको कार्यहरू हुन नसकेको हुँदा एवम् सृजना भएको दायित्वको भुक्तानी गर्न नसक्दा साझेदारी वनको कार्यक्रम परिचालन हुन नसक्दा वन व्यवस्थापनका मर्म अनुरूप कामहरू गर्न नसकिरहेको हुनाले वन ऐन, २०७६ र वन नियमावली, २०७९ संशोधन गरी वन उपभोक्ता समूहहरू सेवामूलक गैरनाफामूलक सामाजिक संस्था हो भनी उल्लेख गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई र कर सम्बन्धी व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गर्न अर्थ मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने।
- १०) समितिको अध्यक्ष वा उपाध्यक्षमा कम्तीमा एक जना महिला र वडाबाट छनौट हुने समूहका प्रतिनिधिमा कम्तीमा ३ जना महिला (दलित, आदिवासी जनजाति तथा मधेशी समेत) को प्रतिनिधित्व अनिवार्य हुने गरी साझेदारी वन व्यवस्थापन समितिमा कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिला (दलित, आदिवासी जनजाती तथा मधेशी समेत) प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने गरी संस्थागत संरचनामा परिमार्जन गर्ने।
- ११) वन अतिक्रमण गरी बसेका वन अतिक्रमणकारीहरूलाई अव्यवस्थित बसोबासीका नाममा वनको जग्गा उपलब्ध गराउने कार्यलाई निरुत्साहन गरी यथाशीघ्र अतिक्रमित वन क्षेत्र खाली गर्न

र त्यस्ता स्थानमा कुनैपनि प्रकारका पूर्वाधार निर्माण नगर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयले सम्बन्धित निकायमा पत्राचार गर्न र पहल कदमी लिनका लागि अनुरोध गर्ने।

- १२) वन विज्ञानसँग सम्बन्धित अनुसन्धान निकायहरूलाई साझेदारी वन बारे अध्ययन अनुसन्धान गरी प्रचारप्रसार गर्न प्रोत्साहन तथा समन्वय गर्ने।
- १३) तिनवटै तहका सरकार विशेषगरी स्थानीय तहले साझेदारी वनको व्यवस्थापनका लागि समन्वय र प्रभावकारिता बढाउने।
- १४) वन व्यवस्थापनको लागि आवश्यक प्राविधिक सेवा सरल र सुलभ रूपमा उपलब्ध गराई वन व्यवस्थापनलाई प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्न नेपाल वन प्राविधिक परिषद गठनको लागि वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने।
- १५) साझेदारी वन कार्य योजना तयार गर्दा वा परिमार्जन गर्दा वातावरणीय योजना तथा वन पेशाकर्मीहरूको स्वास्थ्य तथा सुरक्षा मापदण्ड समेत समावेश गरी पालना गर्ने गराउने।

निष्कर्ष

तीनवटै गोष्ठीहरूले नीति संवाद, प्राविधिक आदानप्रदान, अन्तर संस्थागत समन्वय र बहुपक्षीय सहकार्यलाई संस्थागत गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएका छन्। यसका साथै, डिजिटल प्रविधिको अधिकतम प्रयोग, अनुसन्धान तथा नवीनताको प्रवर्द्धन, परम्परागत र सामुदायिक ज्ञानको सम्मान, र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरणका उपायहरूलाई वन क्षेत्रको समग्र नीति तथा कार्यान्वयनमा समावेश गर्नुपर्ने साझा निष्कर्ष यी गोष्ठीहरूबाट निकालिएको छ। उक्त गोष्ठीहरूबाट तय भएका मार्गचित्र, घोषणापत्र र सिफारिसहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत मात्र नेपालको वन क्षेत्रलाई राष्ट्रिय समृद्धि, जैविक विविधताको संरक्षण, वातावरणीय सुरक्षा, सामाजिक न्याय र जलवायु प्रतिरोधात्मकताको आधारस्तम्भका रूपमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ। यसका लागि, सबै तहका सरकार, सामुदायिक संरचनाहरू, निजी क्षेत्र, प्राविधिक जनशक्ति, विकास साझेदारहरू र सरोकारवाला पक्षबीच निरन्तर सहकार्य, राजनीतिक प्रतिबद्धता र स्रोत साधन परिचालन अपरिहार्य रहनेछ।

गोष्ठी तथा सम्वादका घोषणापत्रहरू

१. सगरमाथा सम्वाद, २०२५

Sagarmatha Call for Action

The first edition of the Sagarmatha Sambaad was held in Kathmandu from 16 to 18 May 2025, under the overarching theme of “**Climate Change, Mountains and the Future of Humanity**”. This Sagarmatha Call for Action is issued as an outcome document:

1. **Reaffirm:** the urgency to hold the increase in the global average temperature to 1.5°C above pre-industrial levels by accelerating mitigation actions, building adaptive capacity and resilience, addressing loss and damage, and strengthening partnerships to ensure a sustainable future for all.
2. **Encourage:** countries to set ambitious emissions reduction targets in their Nationally Determined Contributions (NDCs) 3.0 to keep 1.5°C alive, aligned with the latest science that calls for urgent and transformative global action.
3. **Further encourage:** countries to develop and implement National Adaptation Plans to respond to country – specific adaptation needs.
4. **Call for:** enhanced provision and mobilization of international financial support, particularly through grants and concessional financing for implementation of climate actions in developing countries, including countries in special situations.
5. **Encourage:** collective efforts to ensure equitable and simplified access for the developing countries, particularly those vulnerable to climate change, to the international climate finance from bilateral, multilateral and alternative sources, including the operating entities of the Financial Mechanisms and the Funds under the UNFCCC and the Paris Agreement.
6. **Support:** the call for the establishment of a dedicated fund for the development of mountain countries to mobilize targeted financial resources for climate action and sustainable development in mountainous regions.
7. **Prioritize:** the recognition, respect, and rewarding of mountain ecosystem services through leveraging existing and innovative financing sources.
8. **Emphasize:** the role of private sector finance and carbon markets in scaling up sustainable climate actions.

१

9. **Strengthen:** global and regional partnerships to facilitate access to climate-friendly technologies and enhance capacity building.
10. **Reaffirm:** the need for collaboration among the policymakers, scientific institutions, private sector and other relevant stakeholders to drive innovation and mutual learning to formulate appropriate policies and programmes that address the inherent vulnerabilities to climate change.
11. **Acknowledge:** the importance of promoting green, resilient and inclusive development, ranging from small to large-scale infrastructures, in both rural and urban communities, as appropriate.
12. **Stress:** the significance of clean energy, energy efficiency and just energy transitions, recognizing the importance of powering the future through clean energy as well as green, circular and bio-economies.
13. **Promote:** science, technology and innovation-based solutions for addressing climate-induced disasters, and conserving glaciers, water resources, forests and agricultural system.
14. **Encourage:** dialogues on mountains and climate change agenda with special focus on triple planetary crisis and short-lived climate forcers, given their profound impact on regional climate, monsoons, cryosphere and public health.
15. **Recognize:** the urgency of strengthening data systems, ensuring data sharing and interoperability, and developing climate attribution and early warning mechanisms tailored to the needs of developing countries.
16. **Underscore:** the need to establish a robust linkage between mountain and ocean-specific risk assessment, monitoring, and early warning systems using advanced science, technology, and innovation.
17. **Promote:** climate justice across all climate actions by ensuring fair, inclusive and evidence-based solutions to the developing countries, that are particularly vulnerable to the adverse impacts of climate change.
18. **Foster:** inclusive climate actions through active participation of children, youth, women, persons with disabilities, senior citizens, and maintain gender balance while upholding intra- and inter-generational equity.
19. **Call to:** initiate the creation of a multi-stakeholder international platform on mountain and climate change for dialogue, innovation and empowerment, with the aim of amplifying the voices of mountain communities in global climate processes.
20. **Recognize:** the role of local and indigenous communities in climate policies, programmes and actions, including adaptation and conservation initiatives.
21. **Emphasize:** the need to develop mechanisms for payment of environmental services, enabling them to adopt innovative climate financing.

22. **Emphasize: the** need for developing knowledge centres, sharing best practices, and enhancing the roles of local communities in climate policies, programmes and actions.
23. **Resolve: to** forging a common voice for urgent climate action that resonates from the “Sagarmatha” to the seas, and from highlands to islands.
24. **Acknowledge: the** relevance of the theme of the first edition of the “Sagarmatha” Sambaad” in highlighting the adverse impacts of climate change from mountains to lowlands; forging common understanding and actions to uplift communities in vulnerable situations; and reaffirming commitment to continue working for a just, resilient and sustainable future for all.
25. **Express:** appreciation to all the dignitaries and delegates for attending the *Sagarmatha Sambaad*, a permanent forum to foster global dialogue on key issues of national, regional and global significance and look forward to its continuity ahead.

२. Nature based Solution (NbS)

National Workshop on Addressing Land Degradation in Nepal through Nature-Based Solutions was held on 9–10 June 2025 at Lalitpur organized by Department of Forest and Soil Conservation.

The workshop generated a declaration entitled “Godavari Declaration on Addressing Land Degradation in Nepal through Nature-based Solutions” with aim to provide actionable recommendations for policy integration, capacity building, and community-led implementation of NbS.

Recognizing the Urgency of Land Degradation: We recognize the growing threat of land degradation in Nepal, which is worsened by climate change, biodiversity loss, and unsustainable land use practices. These conditions necessitate rapid and coordinated action to protect ecosystems and livelihoods.

Affirming the Role of Nature-based Solutions (NbS): We reiterate that NbS provide a sustainable, cost-effective, and holistic approach to land degradation while also benefiting biodiversity conservation, climate resilience, social and economic prosperity, and water resource management. This can be further enhanced through more integrated and economically viable options that incentivizes stakeholders to invest on NbS.

Sharing and Scaling Innovations and Best Practices: We recognize the successes of on-going initiatives of various projects on Nature-based Solutions (NbS) and/ or Ecosystem-based Adaptation in providing triple benefits namely, biodiversity conservation, human well-being and climate resilience through a landscape, watershed and integrated resource management approach.

Strengthening Knowledge, Data, and Capacity Building: We advocate for investments in research, data gathering, and local capacity building to enable effective NbS design and implementation, such as the development of collaborative knowledge platforms. We also pledge to recording, sharing, and scaling effective NbS case studies, traditional and indigenous knowledge, and innovations from Nepal and beyond in order to improve evidence-based decision-making and replication.

Promoting Locally Led Adaptation (LLA) Approaches: We recognize the value of community-led efforts and indigenous knowledge in creating context-specific and inclusive NbS. We emphasize the necessity of aligning NbS with LLA principles to provide solutions that are inclusive, culturally acceptable, and sustainable. **Also, we stress the importance of** building the technical capacities of local governments in the uptake of NbS measures across the country.

Achieving national LDN and other policy targets: We believe that achieving national LDN target, including other targets on climate change and desertification, will help to firmly address rural migration while restoring adequate workforce for resilient agriculture in hills.

Fostering Multi-Stakeholder Collaboration: We commend provincial and local governments' strong commitment to preserving and scaling up the best practices and accomplishments evidenced by various NbS programs and interventions. We advocate for more coordination and collaboration across government institutions, political actors, civil society, international organizations, academia, and local communities in order to successfully encourage nature-based solutions, co-create, and execute NbS initiatives.

Driving Policy Integration and Actionable Outcomes: We recommend integrating NbS into national and local development, climate, and environmental plans and policies. The workshop calls for the urgency to prepare national framework on NbS to enhance common understanding of NbS, standardize its implementation, benefiting people, climate and biodiversity.

३. जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी च्छो रोल्पा संवाद कार्यक्रम

बागमती प्रदेश सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, गौरीशंकर गाउँपालिका र गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्र आयोजनाको संयुक्त आयोजनामा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी च्छो रोल्पा संवाद कार्यक्रम मिति २०८२/०३/०५ देखि २०८२/०३/०७ सम्म दोलखा जिल्लामा निम्न पाँच बुँदे प्रतिवद्धता पत्र जारी गरी सम्पन्न भएको थियो :

१. "गौरीशंकरको रक्षा, हिमालदेखि तराईसम्मको सुरक्षा" अभियानलाई साकार बनाउन गौरीशंकर हिमालदेखि तामाकोशी जलाधारको फेदीसम्म एउटै कार्यक्षेत्र भएको एक सशक्त 'जलवायु संकट प्रतिकार्य सञ्जाल' निर्माण, परिष्करण र परिचालनलाई अघि बढाउनेछौं

२. जलवायु परिवर्तनसँगै बाँच्च हिमाली समुदायले आदिम कालदेखि अवलम्बन गर्दै आएका समस्त प्राणी तथा वनस्पति जगतको सांस्कृतिक पर्यावरणमा आधारित अनुकुलन अभ्यासहरूलाई सूचना, अनुसन्धान र प्रविधिहरूबाट अझै वैज्ञानिकीकरण गरी गौरीशंकर-तामाकोशी क्षेत्रलाई 'सामुदायिक अनुकुलन प्रणालीको नमुना क्षेत्र' बनाउन ठोस योजनासाथ अघि बढाउने छौं
३. पदार्थ र चेतना विज्ञानमा विश्वास गर्ने विश्वका सबै दर्शन, धर्म, सम्प्रदाय आदिको एकमात्र आदिम बिम्ब मानी गौरीशंकर हिमाललाई 'सांस्कृतिक शिखर' पहिचानमा विश्वभर फैलाउन सदा क्रियाशील रहनेछौं
४. यी घोषणाहरूको छरितो कार्यान्वयन र दीर्घकालीन परिमाण ल्याउन तामाकोशी जलाधार क्षेत्रमा रहेका सबै स्थानीय तहमा तीनै तहका सरकारको सहकार्य तथा जल तथा मौसम विज्ञान विभागको प्राविधिक सहयोगमा जल तथा मौसम मापन केन्द्र स्थापना गर्नुका साथै उत्थानशील नीति, योजना र कार्यक्रमहरू संचालन गर्न 'एकिकृत रणनीतिक योजना' बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउने कार्य अघि बढाउने छौं
५. यो संवाद कार्यक्रमलाई जलवायु परिवर्तनका प्रभावको न्यूनीकरण र अनुकुलनलाई प्रमुख विषय बनाई एक निश्चित तिथि निर्धारण गरेर हरेक वर्ष 'जलवायु संवाद' लाई निरन्तरता दिनेछौं।

MIS सम्बन्धी प्रदेशस्तरीय अभिमुखीकरण तालिम

कालिका सामुदायिक वन, मेची नगर-११, भूपा

सामुदायिक वनको उद्गमस्थल, ठोकर्पा (माथि) र अध्ययन केन्द्रको निर्माणाधीन स्थल

नेपाल सरकार
वन तथा वातावरण मन्त्रालय
वन तथा भू-संरक्षण विभाग
सामुदायिक वन अध्ययन केन्द्र
बबरमहल, काठमाडौं

